

dr. Jaap Meijer ZIJ LIETEN
HUN SPOREN ACHTER
Joodse bijdragen tot de Nederlandse beschaving

SEPULTURA

DA INCURTEADA RIBCA

MULHER DE SEMUEL LEVY

MENES QUE FOY APANHADA A

18 DE NOVEMBRO EM 14 DO MEADO

In dit boek schildert de historicus dr. Jaap Meijer een boeiende serie portretten van Joden die door hun leven of hun werken invloed hebben uitgeoefend op de Nederlandse beschaving. Menasseh ben Israël, Spinoza, Isaac da Costa, Samuel Sarphati, Henri Polak, Herman Heyermans, Carry van Bruggen: het zijn maar enkele van de bekendste namen uit de geschiedenis van het 'huwelijk tussen twee culturen' zoals Meijer het ergens treffend noemt.

Uit dit kleurrijke boek rijst het beeld op van het Joodse volk in de lage landen, na eeuwen geassimileerd, maar ondanks de meest consequente emancipatie toch een Oosterse kern behoudend. Wat de Joodse bijdrage tot de Nederlandse cultuur is geweest vormt het thema van deze afwisselende collectie biografieën.

Omslag:

*Zerk uit het jaar 5454 (1694) op de
Portugees-Israëlitische Begraafplaats te
Ouderkerk aan de Amstel
foto Alexander Verberne*

Zij lieten hun sporen achter

DR. J. MEIJER

Zij lieten hun sporen achter

Joodse bijdragen tot de Nederlandse beschaving

NV A. Oosthoek's Uitgeversmaatschappij

UTRECHT 1964

Ontwerp: Alexander Verberne

Druk: Koninklijke Drukkerij Van de Garde NV, Zaltbommel

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

INLEIDING	pagina 7
De Probleemstelling	
<i>Proefbalans ener synthese , Sefardiem en Asjkenaziem , Hoe talrijk was Jacobs kroost , Israël in het Westen , Hét Israël ván het Westen , Emancipatie , Hun kern bleef Oosters</i>	
1. VAN DE MARRANEN TOT MARNIX	26
Jooden Jodendom in de vrijheidstrijd der Nederlanden	
<i>Marcus Perez, kampioen voor geloofsvrijheid , Joseph Nasi, Joodse prins naast de Prins , 'El Rey Judeo' , 'Joodse' prinsessen van Oranje , Isaac Rabbotemu van Loven</i>	
2. VAN BARLAEUS TOT BAUDARTIUS	45
Hebreeuwse tint over de Nederlanden	
<i>Menasseh ben Israël, rabbijn onder de humanisten , Rembrandt op de Jodenbreestraat , Joseph Athias, drukker van het Boek der Boeken , Vondel, vriend van Athias? , Baruch d'Espinoza , Benedictus et Maledictus , Tus-senspel , Capsarii der Christenen</i>	
3. VAN 'CO-EN' TOT COHEN	78
Het Jodendom in de sociaal-economische verhoudingen	
<i>Rabbi Jochanan ben Pieter Co-en , Don Joseph Penso de la Vega , Steunpilaren van de Stadhouder-Koning , Zo rijk als Pinto , Pioniers van Pome-roon , De rebbe van Casanova , Balboos van de Prins</i>	
4. DE HEER VAN HET JOODSE TEISTERBANT	104
Isaac da Costa	
1798-1860	
5. LIBERALISTEN EN JODEN	117
Het Nederlandse Jodendom van 1850 tot 1900	
<i>Een Midden-Eeuwer in onze dagen , 'Gerechtigheid, gerechtigheid zult gij najagen'—J. D. Meijer , Een familie van juristen, de Assers , Het vrij woord</i>	

INHOUD

6. BEURSBOUWERS EN BAANBREKERS	133
Joden en de sociaal-economische opbloei omstreeks 1870	
<i>In het oude spoor</i> , <i>Karl Marx over de geld-Joden van Amsterdam</i> , <i>Samuel Sarphati</i> , <i>Lodewijk Pincoffs</i> , grondlegger van <i>Rotterdams grootheid</i>	
7. 'SOCHREM'	153
'Mit dem Handel geht es ziemlich...'	
<i>Hak, pak, zak</i> , <i>In margarine</i> , <i>In manufacturen</i> , <i>In Mast</i>	
8. RODE BLOESEM	171
Het aandeel der Joden aan de Nederlandse arbeidersbeweging	
<i>Tussen Götterdämmerung en Morgenrood</i> , <i>Henri Polak</i> , rebbe der diamantbewerkers , <i>David Jozef Wijnkoop</i> , zoon van een rabbijn , <i>Maurits Mendels</i> , Joods senator der Nederlandse arbeiders , <i>A. B. Kleerekooper</i> , 'darsjan' der arbeidersbeweging	
9. VOLK VAN HET BOEK	193
'Toire ist die beste Schoire'	
'Seforem' , 'Boekie' , 'Van het edelste Spaanse bloed binne we'—de <i>Querido's</i> , <i>De heilige taal</i>	
10. KINDEREN AAN DE ZEE	211
Sociale bewogenheid	
<i>Aan de zee</i> , 'Langs Moeders graf'— <i>Jozef Israëls</i> , <i>Herman Heijermans</i> , <i>Esther de Boer-Van Rijk</i> , <i>Tooncel-herinneringen</i> : <i>M. B. Mendes da Costa</i>	
11. KINDEREN AAN DE SLOOT	227
Mediene-milieu als bron van ervaringen	
<i>De rebbe</i> , <i>Jacob Israël de Haan</i> , dichter van het Joodse lied , <i>Carry van Bruggen</i> : 'Het huisje aan de sloot'	
12. WAAR VERGAAN DE LATE RESTEN	240
Amsterdam	
'Mokum Alf'	
Lijst van Joodse uitdrukkingen	249
Bronnen en literatuur	253
Register	258

Inleiding

De Probleemstelling

Proefbalans ener synthese

Dit boek is niet bedoeld als een geschiedenis der Joden in Nederland maar als een bijdrage tot een geschiedenis van de zogeheten Joodse invloed op de Nederlandse cultuur. Gewijd als het is aan historische figuren, die onloochenbaar aantonen hoevele Nederlandse cultuurelementen een 'stempel van Tsion' blijken te dragen.

Het *moest* eens geschreven worden; het moest *nu* geschreven worden! Want de enting van de Joodse geest op de Nederlandse beschaving heeft nagenoeg haar historie voltooid. Vruchtbare beïnvloeding in de toekomst schijnt problematisch; de schok der oorlogsjaren was te hevig, naar lichaam en geest. Tussen assimilatie aan de ene kant en Joods nationalisme aan de andere dreigen de schamele resten een prooi te worden van de eeuwige wet van worden en vergaan.

Wat de Joodse beschaving ook voor het Nederlandse volk heeft betekend, wordt door velen gevoeld. Des te opmerkelijker is het, dat dit aandeel nog nimmer in één monografie werd samengevat. Een van de oorzaken hiervan zal gezocht moeten worden in de moeilijk grijpbare en ontleedbare materie, die ook ons dikwijls voor problemen heeft gesteld. Problemen, die wij tenslotte poogden te overwinnen door ons nuchter voor ogen te stellen, dat dit eerste boek over het huwelijk van twee culturen niet anders zou kunnen bevatten dan een bescheiden proefbalans ener synthese. Een synthese, die kan bogen op een historie van drie en een halve eeuw. In de regel toch wordt het eind van de zestiende eeuw beschouwd als het beginstadium van de geschiedenis der Joden in Nederland; omstreeks 1590 immers komen volgens dit schema de eerste Portugese Joden naar Amsterdam. Vergeten wordt vaak de eerste episode der Marranen gedurende de gehele zestiende eeuw en zij was niettemin uitermate belangrijk. Vergeten

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

worden evenzeer de lotgevallen der Nederlandse Joden gedurende de Middeleeuwen, die een einde namen in de calamiteiten rondom de Zwarte Dood.

De vraag doet zich intussen voor wanneer de eerste Joden deze landen hebben opgezocht. Wie was de vroegste Jood, die ooit in deze streken heeft gebeden tot de God van Israël? Wie de eerste Joodse moeder, die ooit de Sabbath-lampen liet branden, 'in den winter, als de dagen duister schemeren over deze lage landen' (Jacob Israël de Haan)?

Boeiende vragen, die ons bijna brengen in de sfeer van het legendarische verhaal der verloren stammen, die naar drieste theoricën ook in Nederland hun tenten zouden hebben opgeslagen. Zouden van Issachar niet de Friezen afstammen en van Zebulon de Bataven? En zou de 'koppigheid' der Friezen niet door vader Jacob zijn genoemd in de zegen over de eerstgenoemde zoon, die immers vergeleken wordt met een ezel, liggende tussen twee afschutsels. Om nog maar te zwijgen van de Friese vrijheid, waarvan symptomen eveneens in het eerste Bijbelboek zouden doorschemeren.

Maar wij zijn nu te ver verwijderd van onze bedoelingen en wij keren terug naar de eigenlijke geschiedenis der Joden in Nederland, die —naar de door ons in dit boek toegepaste maatstaven—gedurende de zestiende eeuw begon met het eerste optreden der Marranen, welke technische term ons direct voert naar het principiële verschil tussen Sefardiem en Asjkenaziem.

Sefardiem en Asjkenaziem

In het algemeen noemen wij de Middel- en Oosteuropese Joden Asjkenaziem; dit in onderscheid tot de Joden uit het Middellandse zeegebied, die Sefardiem worden genoemd. Beide benamingen hebben tot zeer veel wetenschappelijk geschrijf aanleiding gegeven en het is nog steeds niet helemaal duidelijk hoe zij zijn ontstaan.

De Sefardiem ontleen hun naam aan het Bijbelse *Sefarad*, dat voorkomt in Obadja, een van de zogenaamde Kleine Profeten, die ons slechts één profetie heeft achtergelaten. Daarin heet het (vers 20): 'De ballingen van Jeruzalem, die zich in Sefarad bevinden zullen de steden van het Zuiden in bezit nemen...' Later (wanneer precies is onbekend) werd deze aardrijkskundige aanduiding geïdentificeerd met Spanje en

in een nog verder stadium werden de afstammelingen van de Spaanse en Portugese Joden, die sedert de veertiende eeuw het Pyrenee Schiereiland verlieten, Sefardiem genoemd. Het is wetenschappelijk zeer zeker interessant, dat bepaalde geleerden hebben willen aantonen, dat er een raskundig onderscheid zou bestaan tussen de Sefardische en de Asjkenazische Joden. De Sefardiem zouden zich hebben vermengd met Westgotisch en Hispano-Latijns bloed, o.m. door Joods proselitisme. Op deze kwestie zullen wij niet ingaan, doch zij is belangrijk, omdat in de Tweede Wereldoorlog bepaalde stappen zijn ondernomen ten einde de zogenaamde Portugese Joden op grond hiervan te vrijwaren tegen deportatie.

Zoals al boven werd gesteld, wordt het Middel- en Oosteupees Jodendom Asjkenazisch genoemd. *Asjkenaz* komt eveneens in Tenach voor en wel in Genesis 10:3. Het is daar de naam van een zoon van Gomer, die een kleinzoon is van Japhet, de zoon van Noach. Waarom een speciaal deel van de Joden zo wordt genoemd, is moeilijk duidelijk te maken. In de regel is Asjkenaz = Duitsland. Tot ongeveer 1000 na werden in de Joodse literatuur andere namen voor Duitsland gebezigd, zoals bijvoorbeeld in de uitdrukking 'mensen uit het Rijngebied', soms ook 'Alemannia'. Het momenteel in het modern-Hebreeuws voorkomende Germania is van veel jongere datum en werd gevormd onder invloed van het Engelse Germany.

De Sefardiem kunnen dus worden omschreven als mediterrane Joden; in Nederlandse verhoudingen worden zij in de regel 'Portugese' Joden genoemd, een aanduiding, die nadere explicatie behoeft. De Joden van het Pyrenese Schiereiland, die het sterkst gebonden waren aan hun geloof, hadden reeds na de felle aanvallen van Inquisitie en geestelijkheid aan het eind der veertiende eeuw Spanje verlaten. De 'Joden' die daarna in Spanje bleven, behoorden tot de veelal rijkere groeperingen, die—niet zo sterk aan hun traditie verknocht—bereid waren tot ingrijpende concessies als schijndoop. Zij werden 'Marranen', een woord, dat zo iets als 'spek-Joden' betekende. Tot 1492 hielden deze het in Spanje uit. Via Portugal vluchtten zij in de loop der zestiende eeuw naar het Noorden en Noordwesten van Europa, waar zij beroemde gemeenten stichtten, zoals te Bordeaux, Londen, Hamburg en Amsterdam.

Deze Marranen-vestigingen werden—zoals te Amsterdam—bases voor toekomstige gemeenten, waarheen later ook Spaanse en Italiaanse of Balkanese Joden zich richtten, die dikwijls het Joodse element in zulke 'kehillot' verstevigden. In de Amsterdamse 'kehilla' wist

men tot in de achttiende eeuw zeer goed, waarvandaan de families waren gekomen. Het is begrijpelijk, dat de Marranen, dus de via Portugal naar het Noorden uitgewekenen, eeuwenlang de leiding der gemeenten in handen hielden. Hun grote relaties in het Mediterrane gebied, hun invloeden in de wereld van handel en bedrijf, doch bovenal ook hun beschaving, die stoelde op Renaissance en Humanisme, waren aan deze ontwikkeling niet vreemd. De élite der Amsterdamse Sefardiem bestond dus uit echte 'Portugezen'. De latere conflicten, waarvan enkele wereldvermaardheid verkregen (rondom Uriël da Costa en Baruch d'Espinoza, die beiden uit de Marraanse kopgroep stamden), tonen duidelijk aan, dat een interne Joodse problematiek, zoals deze in het algemeen eerst optreedt in de Joodse wereld na de 'Aufklärung', hier reeds veel eerder en veel scherper aan de dag trad.

Voor de Asjkenaziem, die sinds het begin der zeventiende eeuw naar hier verdreven worden, lagen de verhoudingen anders. Men kan de term het best vertalen met 'Hoogduitse Joden', wanneer wij maar niet vergeten, dat hieronder ook begrepen kunnen worden Oostjoden. Een tijdlang bestond er in Amsterdam in de zeventiende eeuw zelfs een aparte Pools-Joodse gemeente. Voor al deze Joden geldt tot de tijd der Verlichting, dat hun gehele leven bleef bepaald binnen de 'vier ellen van de wet'. Interne meningsverschillen over het wezen van het Jodendom, zoals wij deze constateerden bij hun Sefardische burens, waren bij hen ondenkbaar.

In de periode der 'Aufklärung' zal ook de historie der Asjkenaziem ingrijpende veranderingen ondergaan. De Verlichting had in haar filosofische doelstelling geen plaats voor een levenshouding, die zo geheel aan Goddelijke normen was gebonden. En dit culturele vraagstuk vertoonde een maatschappelijk aspect, dat de crisis, die dreigde, nog verscherpte: *de emancipatie*. De Verlichting werd beheerst door een wijsgerig optimisme, dat voor de Joden geheel nieuwe perspectieven opende. Omdat in deze levensbeschouwing de gedachte ging overheersen, dat ieder mens in zichzelf de normen van zijn bestaan mocht bepalen, moest dus ook aan de Jood gelegenheid worden gegeven een eigen positie als zodanig te kiezen en te bestemmen. Aldus opende de 'Aufklärung' voor Israël de ongekende weelde van het erkennen van de gelijkwaardigheid der Joden met de 'gojien', de andere volkeren! Dit bracht echter de noodzaak van het loslaten van de eigen nationaal-religieuze traditie met zich. Wat over mocht of kon blijven van de 'volkse' overleveringen werd geleidelijk teruggedrongen naar de sfeer van een 'kerkelijke' evolutie. Het waren ten onzent vooral Fransgezins-

INLEIDING

de intellectuele cosmopolieten, die voorvechters werden van de gelijkstelling der Joden, die in 1796 naar de letter inderdaad tot stand kwam. Hiermee vangt een nieuwe periode in de geschiedenis der Joden aan. En dit had zijn gevolgen voor de invloed van de Joodse beschaving op de Nederlandse.

Hoe talrijk was Jacobs kroost

Het interesseert ons op dit moment zeer zeker ook om welke aantallen het gaat. Juist nu de Joodse gemeenschap van Nederland haar laatste fase *schijnt* te zijn ingegaan (*schijnt*, want het Joodse lot blijft grillig en het heeft vaker gespot met theorieën van vele sociale wetenschappen!) vraagt ook dit probleem onze aandacht.

Welnu! Relatief gesproken was de Joodse groep hier te lande nimmer groot en binnen het kader van het wereldjodendom als zodanig zonder betekenis. Slechts Amsterdam ontwikkelde zich tot een centrum van betekenis, een soort 'metropool', als zodanig ook in een bepaalde fase van de Joodse wereldhistorie erkend en genoemd ('stad en moeder in Israël...'). Maar dat duurde slechts kort en die dagen liggen wel ver achter ons.

Een recente beschouwing (*De Joden in Nederland na de Tweede Wereldoorlog; een demografische analyse*, Amsterdam 1961) stelde de volgende cijfers op over de periode tot de Franse Tijd:

AANTAL JOODSE NEDERLANDERS TOT DE FRANSE TIJD

jaar	Amsterdam			overig Nederland	totaal Nederland
	Sefardiem	Askenaziem	totaal		
1610	400		400		
1674	2 500	5 000	7 500		
1780	3 000	19 000	22 000	8 000	30 000
1795			21 000		
1797			23 104		

In de negentiende eeuw breidde dit aantal zich uit, zoals wij weten uit de studies van wijlen wethouder E. Boekman, vooral diens *Demografie*

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

van de Joden in Nederland, Amsterdam 1936, waaraan ook de volgende tabel is ontleend:

AANTAL JOODSE NEDERLANDERS SEDERT 1830

<i>jaar</i>	<i>absoluut</i>	<i>% der totale bevolking</i>
1830	46000	1,8
1840	52000	1,8
1849	59000	1,9
1859	64000	1,9
1869	68000	1,9
1879	82000	2,0
1889	97000	2,15
1899	104000	2,0
1909	106000	1,8
1920	115000	1,7
1930	112000	1,4

Deze tabel licht ons dus in over het aantal Joden en hun aandeel in de bevolking van de laatste eeuw. Sedert 1830 zijn de Sefardiem apart vermeld. Wij bemerken, dat hun aantal schommelt tussen 3000 en 6500 zielen, een 4,5% à 6% dus van het totaal aantal Joden. Sederdien is er ook ten aanzien van deze groep het nodige geschied. Recente getallen verstrekt in de somber gestemde officiële verslagen der Amsterdamse Gemeente (de enige nog bestaande) spreken van 800 leden. En hoe weinigen daarvan kunnen overigens als echt Portugees worden gekwalificeerd...

Diverse factoren als onkerkelijkheid en verder voortschrijdende assimilatie deden niet eens langzaam en heel zeker hun invloed gelden. Multatuli werd populair in de Amsterdamse Jodenhoek en de Dage-raad nam voor velen onzer de plaats in van de vroegere 'chewre' (pieus genootschap, waar de Tora werd bestudeerd). Kruyt berekende in een artikel over 'Kerkelijkheid en onkerkelijkheid in Nederland' (1930) in de *Socialistische Gids* van 1935, dat in de periode 1920-30 elf procent van de Joodse Amsterdammers onkerkelijk is geworden (7250 personen), tegenover 2,5% (1500) in de periode 1909-20. In de periode 1920-30 waren de percentages voor Protestanten en Katholieken te Amsterdam resp. 27% en 11%. De afval was dus in deze periode bij Katholieken en Joden even groot.

Wij spreken intussen bijna altijd van Amsterdam! Hoe stond het

INLEIDING

met de verspreiding van de Joden over Nederland? Allereerst weer een tabel van Boekman:

VERSPREIDING DER JOODSE NEDERLANDERS OVER DE PROVINCIES MET AFZONDERLIJKE CIJFERS VOOR AMSTERDAM

	1830	1879	1909	1920	1930
Noord-Holland	24 100	43 300	64 400	72 100	69 300
Zuid-Holland	7 600	14 100	18 700	21 800	22 600
Gelderland	2 700	4 900	5 200	5 300	5 200
Groningen	2 700	5 500	5 700	4 800	4 400
Overijssel	2 200	3 900	4 400	3 800	3 600
Utrecht	1 500	1 500	1 400	1 600	1 700
Noord-Brabant	1 500	2 200	1 800	1 500	1 700
Drente	1 200	2 300	2 200	2 000	1 600
Friesland	1 600	2 200	1 300	1 000	900
Limburg	900	1 300	950	900	800
Zeeland	450	500	400	250	200
Het Rijk	46 000	82 000	106 000	115 000	112 000
Amsterdam		40 300	61 000	68 800	65 500

Enig commentaar:

In 1930 woonde 81% der Joden in Noord- en Zuid-Holland, terwijl deze provincies 44% van de totale bevolking van Nederland herbergden. Een eeuw eerder woonde in deze provincies 68% der Joden. In de laatste honderd jaar is het aandeel dezer provincies gestadig toegenomen ten koste van de overigen. Het blijkt, dat in zeven provincies het aantal Joden sedert 1879 bijna voortdurend en in snel tempo is achteruitgegaan, met name in Groningen, Friesland, Drente, Overijssel, Noord-Brabant, Limburg en Zeeland. De daling, die in Friesland en Zeeland zelfs 60% bedraagt, treedt dus in alle grensprovincies op. In de twee provincies met een overwegend Rooms-Katholieke bevolking waren in 1930 slechts 2 500 Joden gevestigd. Op een vrijwel gelijk niveau bleven Gelderland en Utrecht. Vooruitgang vertoonden alleen Noord- en Zuid-Holland, doch ondanks deze toeneming ging het aandeel der Joden in de totale bevolking van deze provincies achteruit.

Een opmerkelijk verschijnsel waarop de aandacht moet worden gevestigd is de trek naar de grote steden. In 1930 woonde meer dan 80% der Joden in de grotere steden, 10% in de kleinere en eveneens 10% in de

echte medienes (hier: dorpen). De urbanisering was dus ten onzent volkomen. Vele killes (gemeenten) op het platteland waren reeds ver voor 1940 verdwenen!

Sociaal-economisch is het niet zonder belang, dat in de snel opgekomen industriegebieden van Twente en Noord-Brabant het aantal Joden tussen 1830 en 1930 toenam, terwijl uit vervallen stadjes (Brielle, Enkhuizen etc.) de Joden verdwenen. In dit opzicht is het binnen het kader van dit boek niet oninteressant erop te wijzen dat in de genoemde industrie centra van Twente en Noord-Brabant Joden een aparte bijdrage hebben geleverd tot de historie van het zich vernieuwende Nederland in de vorige eeuw. Voor Eindhoven wijst de sociograaf Brand op de (in 1826 gedoopte) Joodse familie Philips die later ter sprake komt en op de stichter van de grootste sigarenfabriek van Nederland, Van Abbe. Met voorbeelden toont hij aan, hoe Joodse ondernemers in belangrijke industrietakken van betekenis zijn geweest. Vooral door hun optreden heeft het moderne grootbedrijf zijn stempel op de Eindhovense industrie gedrukt. 'Een nieuwe fase in de ontwikkeling der linnenindustrie is geweest de stichting van een linnenfabriek door de Joodse industrieel Josef Elias in 1830.' 'Waarschijnlijk was deze Elias de eerste, die op grote schaal stoomkracht toepaste, zeker was deze firma een der eerste, die de huisweverij afschaften.'

De sociograaf Blonk geeft in zijn boek over Enschede, *Fabrieken en menschen*, een soortgelijk beeld. Een aantal Joden heeft bij de opkomst van Enschede zijn bestaan als opkoper van katoenafval kunnen verwisselen voor dat van textielfabrikant. In 1924 waren er van de negentien confectie-fabrikanten zestien Joden. Voorts waren er nog vijf weverijen, twee fabrieken voor de fabricage van molton dekens en acht fabrieken van katoenafval in handen van Joodse Nederlanders. Te Oss werd door een Jood de margarine-industrie gesticht, die zou uitgroeien tot een wereldomvattend concern, waarvan later uitvoerig sprake zal zijn. In Arnhem was een Jood de grondlegger van de kunstzijde-industrie.

Maar in al deze laatste gevallen gaat het niet om het aantal Joden maar om individuen. De groep zelf vertoonde over het algemeen—in de grote steden en daarbuiten—in demografisch opzicht verontrustende symptomen.

Hoopvol gestemd over de toekomst der Joden als groep was Boekman reeds in 1936 niet. Tot 1889 groeide de Joodse bevolking door natuurlijke toeneming en immigratie (pogroms in Rusland na 1880!) sterker dan de Nederlandse. Daarna is het afgelopen. Was in 1830 het

percentage Nederlandse Joden 1,8%, in 1889 zelfs 2%, in 1930 was dat reeds verminderd tot 1,4%. Toch zou de groep als zodanig het nog zeer lang hebben kunnen volhouden, ware het niet, dat de Duitse catastrofe een duivelse streep door de demografische rekening haalde. Telde in 1941 het aantal der vol-Joden, die zich aanmeldten meer dan 140 000 (na 1936, het jaar, waarin Boekman zijn studie afsloot, waren vele Duitse Joden naar hier geïmmigreerd), recente cijfers van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (dat het leeuwendeel der Nederlandse Joden omvat) spreken een overduidelijke taal:

Per 31 december 1962 stonden 16 768 Joden ingeschreven, een achteruitgang van 250 zielen vergeleken met het jaar voordien. Het merendeel van de leden van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap woont in Amsterdam waar de Joodse gemeente 10 122 zielen telt. Den Haag als tweede Joodse gemeente heeft 1749 lidmaten, Rotterdam 827 en Utrecht 385. Nederland telt thans 55 Joodse gemeenten, zevenenveertig gemeenten in het land hebben minder dan 200 leden. In haar toelichting zegt de Permanente Commissie dat de vraag zich opdringt of niet op korte termijn dient te worden overgegaan tot opheffing van ongeveer veertien slechts circa twintig zielen tellende gemeenten. Deze gemeenten ontwikkelen als gevolg van hun gering ledental geen enkele activiteit. Het voegen van deze kleine gemeenten bij aangrenzende zou mogelijk de plaatselijke bestuurderen stimuleren.

De geestelijke spankracht van deze Joodse gemeenschap, van wie er meer dan 100 000 werden vermoord, is niet zo heel groot meer. En zij zal nog minder worden, al naarmate het jonge Israël de meest positieven—naar Joodse maatstaven geredeneerd—tot zich zal hebben getrokken. Dan zal van de Joodse gemeenschap ook hier te lande slechts een boeiende herinnering overblijven, vol van mythische componenten. Wie waren toch die Joden, en wat lieten ze achter in het Westen, 'waar vergaan de late resten, van het Volk in wederstand tegen ieder land' (Jacob Israël de Haan)?

Israël in het Westen

Toen de eerste president van de nieuwe Joodse staat Israël in 1950 de toenmaals benoemde Nederlandse gezant in het Joodse land begroette, wees Chaim Weizmann op de grootste schilder aller tijden:

Vaak heb ik mij afgevraagd, wat het toch was, dat dit genie door de donkere stegen van Amsterdam leedde om daar vriendschap te sluiten met de armen van mijn volk, de slachtoffers van de Inquisitie, die een nieuw bestaan vonden onder de vrije hemel van de bevrijde Nederlanden. Het antwoord op deze vraag ligt in Uw [Dr. J. A. Nederbragt's] woorden besloten: Rembrandt zocht en vond in het halfduister van de Amsterdamse Jodenhoek die noblesse van gemoed en die vrijheid van geest, die de edelste grondslagen vormen van de Bijbel, het Boek, dat zijn Moeder op haar schoot hield.

De spontane uiting van president Weizmann behoeft misschien enige schoolmeesterige correctie, maar zij was zo goed bedoeld en in haar sfeertekening zo sympathiek. Wij zullen later gelegenheid hebben Rembrandt in zijn verhouding tot de Amsterdamse Joden scherper te belichten, maar dit éne staat wel vast: hem boeide de verschijning der zwervende Joden in de straten van een stad, die niet het minst daarom zo geliefd werd in de Joodse wereld.

Doch dit raakt in feite slechts de Jood als type en heeft nog niets of niet veel uitstaande met positieve beïnvloeding in het vlak van beschaving. Het zullen vele rabbijnen zijn (bekend en onbekend), die door hun kennis van het Hebreeuws en de rabbijnse bronnen het stempel van hun weten drukken op de bestudering van het Oude Testament, dat toch alleen maar in zijn oertaal naar juiste maatstaven kon worden doorvorst en begrepen. Kende men in Nederland niet zelfs een secte van de Hebreeën, die de Hebreeuwse tekst van Tenach als de enige geïnspireerde en dus de enige in de dienst bruikbare beschouwden?

En meteen denken wij aan de Rabbijn onder de Nederlandse Humanisten, de Humanist onder de Rabbijnen zijner generatie: Menasseh ben Israël, Rembrandts vriend, die bij de familie Vossius thuis kwam als intimus en die bijna hoogleraar was geworden aan het Athenaeum te Amsterdam. Hij en zovele anderen leverden een bijdrage aan de Nederlandse cultuur, die verankerd lag in een complex van Joodse waarden, dat onze aandacht vraagt en verdient.

Door hun invloed leefde aan de universiteiten vaak de sfeer van het oude Israël. Als in 1647 te Groningen een jongeman promoveert tot doctor in de filosofie, waant men zich één moment in een der grote Joodse leerscholen van Babylonië, te Sura, Nehardea of Pumbeditha. Promotor Alting, leerling van een Joodse rebbe en daardoor befaamd kenner van het Hebreeuws, laat de promovendus naar zich toekomen en spreekt naar eeuwenoude Joodse overlevering een zuiver Hebreeuwse formulering uit:

Met verlof van het hoofd der Jeschiewa [Leerschool] en met verlof van de Regering en

de Senaat wijd ik U [gebruikt wordt de term 'Semiecha'] en Gij zijt hierdoor gewijd en ik benoem U tot doctor en verklaar U voor gepromoveerd. Het staat U in het vervolg vrij beslissingen te nemen in wetenschappelijke problemen en onderwijs te geven aan universiteiten.

Zo vertalen wij het maar, maar eigenlijk staat er: 'om de wet te leraan in leerscholen', ofwel (naar de geijkte formulering) 'in Bate Midrasjot'. Het meest touchante in deze symboliek aan de Groningse universiteit blijkt wel de verontschuldiging van Jacob Alting, dat het hem helaas niet vergund was de promotie te mogen volvoeren uitsluitend door de mystieke handoplegging, de oer-oude Semiecha, die teruggaat op Mozes en ons is overgeleverd in Numeri, hoofdstuk 27: 'Hij legde hem zijn handen op en gaf hem zijn bevelen, zoals de Here door den dienst van Mozes gesproken had.'

Het was deze wet van Mozes, die mede zou doordringen in het geestesleven van het Nederlandse volk en met het poneren van deze stelling zijn wij genaderd tot de eigenlijke geschiedenis der Joden in dit land, waar zij naar het woord van de beroemde Joodse drukker Joseph Athias 'niets anders hadden gevraagd, dan een zachte ballingschap en een niet harde herbergzaamheid'. Een zinvol woord, dat in het jaar 1842 als zinspreuk zou begeleiden de *Geschiedenis der Joden in Nederland*, door de Reveil-man H. J. Koenen, ingeleverd als beantwoording van een prijsvraag door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.

Hét Israël van het Westen

Koenens ideologie ging uit van de overtuiging, dat de zonen van het uitverkoren volk, die naar hier waren gekomen, als *Joden* moesten worden beschouwd—en dat wel nationaal-religieus in de oude, overerfde zin van het goddelijke woord van de Bijbel. Naar de maatstaven van het officiële Calvinisme—deze essentiële factor in de historische groei van de Nederlandse beschaving—was dit de enig-passende status voor het Israël, dat in ballingschap moest leven; een 'zachte ballingschap' dan misschien, naar het woord van Athias en naar de bedoelingen van de historicus H. J. Koenen... maar 'goles' moest het blijven. Zo wilde het de God van Joden en Calvinisten beiden. Wij worden op dit spoor geconfronteerd met de eigenaardige status van Gods volk in de diaspora en occuperen ons met het factum van het eeuwige Israël en

de hem begeleidende mythe van de uitverkiezing. Welk een affiniteit groeide er aldus tussen het Calvinisme (dat de Joden als staatsburgers van meet af aan gereserveerd tegemoet trad) en het Jodendom gedurende de gouden eeuw. De gereformeerden herkenden het oude volk van de Bijbel op een wijze, die in Romaanse landen, waar het Katholicisme heerste, nimmer mogelijk zou zijn geweest. Met Busken Huet mag men spreken van 'een Hebreeuwsche tint', waarmee het Nederland van de gouden eeuw lichtelijk was gekleurd. Hoe braaf moeten de stamelende klanken hebben geklonken van de kleine Paulus Voet, als zijn vader, de onbuigzame en stroeve Gisbertus, hem 'louter voor vermaak' Hebreeuwse woorden leerde.

Staat en Bijbel, lotgevallen van den Staat en geschiedenissen van Israël, was het te verwonderen dat ze vereenzelvigd werden en dat de verbeelding ze deed inéénvloeien? Stap nog eens, tusschen de kerkramen van Gouda het verleden binnen: daar ziet ge, in één verband verheerlijkt de Uitredding van Samaria en het Ontzet van Leiden. Niet dat uitsluitend ons land zulk een vereenzelviging met de Schrift zou hebben gekend: ook Cromwell was voor zijn Roundheads de van God gezonden Gideon en nog in de negentiende eeuw trok Israël opnieuw door de woestijn met de stichters van Salt Lake City; maar slechts in Holland bloeide uit deze Vereenzelviging een kunst van wereldbeteekenis op.

Het zijn woorden van wijlen F. Schmidt-Degener, ontleend aan het Voorwoord van de catalogus, uitgegeven ter gelegenheid van de Tentoonstelling Bijbelsche Kunst in het Rijksmuseum, gehouden kort voordat de bezettingstijd een einde zou maken aan een ongestoorde geschiedenis van drie en een halve eeuw Jodendom in Nederland. Het was vooral Rembrandt, die hem—de grote Rembrandtkenner—inspireerde. De grote Meester, die alle eigenaardigheden van deze Bijbelse synthese op mystieke wijze gestalte gaf in zijn persoonlijk leven. Was Rembrandts moeder niet de Profetes Hanna; zijn vrouw: Simsons bruid; zijn zoon: Joseph voor het aangezicht van Potifar? Maar dan zijn we al ver in de Gouden Eeuw.

Reeds uit de Geuzenliederen spreekt een diepe verbondenheid met de wereld van het Oude Verbond. Waren Joden niet eens door Pharaó verdrukt, zoals nu Hervormde Nederlanders door Alva?

*Broeders, susters, verstaet de meyning wel
ende neemt een exempel aan Israël.*

Vele Bijbelse verhalen worden omgewerkt tot strijdliederen, die alle de Bijbelkennis van hun dichters demonstrenen. Een Bijbelkennis, die extra werd bevorderd door gehele concordanties, waarin alle Bijbeltek-

sten werden samengebracht die betrekking hadden op speciale onderwerpen. De gehele geschiedenis van beide Testamenten werd op deze wijze systematisch pasklaar gemaakt voor de talloze dichters, die Joodse en Nederlandse historie op vlotte wijze paralleliseerden en de vrijheidsstrijd tegen de Spaanse dwingeland plaatsten op het hoge niveau van strijd voor de idealen van de oude God van Israël. Zo kon boven de Zinneprint op het Verbond der Edelen in Valerius' *Nederlandse Gedenck-Clanck* de vier-letterige Hebreeuwse naam prijken van de Heer der Heirscharen. Daarnaast links: 'Saevis tranquillus in undis' (rustig temidden der onstuimige baren) en ter rechter zijde: 'In alle druck en rou malcander biet de hant. In alles sijt getrou Gods kerck en 't Vaderlant.' Onderaan in het Frans de oude strijdleuze: 'Vive les Geulx'...

Voor al één deel van de Bijbel werd in deze jaren van geloofsstrijd populair: de Psalmen. De liederen van de oude Joodse koningen en zangers werden voor de Calvinisten een bron van troost en bemoediging in hun strijd op leven en dood voor de vrijheid van hun geloof en hun persoon. Er is ons het verhaal bewaard van Nederlandse Hervormden, die in 1533—midden in de winter—Engeland moesten verlaten en die ook (wij denken aan de Joodse vluchtelingenschepen van de Tweede Wereldoorlog) in Denemarken geen toevlucht konden vinden. In een vliegende storm op de Noordzee hieven zij vol geestdriftige overtuiging de tweede Psalm aan in een zeer oude Nederlandse bewerking. De Messiaanse verwachting, die naar Christelijke overtuiging in dit lied besloten ligt, werd door de hervormde D.P.'s uit de zestiende eeuw toegepast op het geloof in hun eigen bovenpersoonlijke verlossing.

De mooiste vertaling uit deze zestiende eeuw was stellig die van Marnix van St. Aldegonde. De bewerking van Petrus Dathenus, gereed gekomen in het wonderjaar, in het hongerjaar, in het strijdjaar 1566, zou echter de massa veroveren. Meer dan alle andere vertalingen immers was deze gedurig vervuld van de stoere strijdkracht der Calvinisten, die bovendien niet altijd veel gaven om aesthetische schoonheid. Sinds 1566 vergezelden deze in stug Nederlands overgebrachte Joodse liederen 'de vaderen in de kerker en op het schavot, bij vlucht en ballingschap en (niet minder) bij gevecht en belegering in die onvergetelijke guerilla van 1568 en volgende jaren, waarin wezenlijk reeds het "schrikkelijke pleit van dwang en vrijheid" werd beslecht'.

In de plattelandskerken in de Nederlanden bleef deze verbinding van Joods-Bijbelse en Nederlandse cultuur eeuwenlang bewaard, en werd de gemeente door de dominee toegesproken als zijn Israël. Sym-

bolen van oud-Israëlitische aard handhaafden zich hardnekkig. Nog in het jaar 1840 placht de predikant bij een huwelijksinzegening het volgende te zeggen:

Gij beiden, die in deemoed Uw nieuwen staat aanvaardt, gij doet voor mijne oogen herrijzen de gestalten van Tobias en Sara zijn Bruid en daarom geef ik U mede op Uw levenspad, als spreuk en als richtsnoer Tobias, Kapittel V, vers 23.

In de tradities van dit Calvinisme, die hij bij Bilderdijk eerder leerde kennen dan bij de Amsterdamse Joden van zijn generatie, kon de latere Isaac da Costa—H. J. Koenens vriend—de inspiratie vinden voor zijn profetische visie op Nederland als het 'Israël van het Westen'.

Emancipatie

Maar de dagen van de 'Joodse natie' in de zin van Koenens Calvinistische traditie waren omstreeks 1800 wel geteld. De Emancipatie zou een ingrijpende wijziging tot stand brengen, die naar theologische maatstaven dan misschien niet mocht worden aanvaard, maar die niettemin sprak tot de verbeelding van een opgekomen Joodse burgerklasse, van wie de Christelijke auteur van de *Geschiedenis der Joden in Nederland* in zijn dagboek getuigt:

De liberale Duitse [bedoeld is Hoogduitse = Asjkenazische] Joden nemen mij daarenboven kwalijk, dat ik niet onvoorwaardelijk voor de Emancipatie en gelijkstelling heb gesproken.

Bij de discussies over de Emancipatie der Joden in de Nationale Vergadering van 1796 bleek intussen, dat velen niet zo onvoorwaardelijk hiermee instemden. Een der woordvoerders, professor Van Hamelsveld, zegt het aldus:

De rechten van de mens moeten de Joden hebben, die van burger niet. Zij vormen een afzonderlijke natie, dus geen Nederlanders. Het is ook nog de vraag of de natie als natie wel als Nederlandse burgers wil worden aangezien.

Ook de laatste opmerking sneed hout. Inderdaad waren er talloze Joden, die bezwaren hadden. Allereerst de Amsterdamse proletariërs, die in de gelijkstelling een duidelijke aanranding voorvoelden van hun Jodendom, en niet ten onrechte. Hoogst opmerkelijk—doch niet onbegrijpelijk—was eveneens de oppositie der rijke Sefardiërs, die in de nieuwe nivellerende koers het eind bespeurden van hun bevoorrechte posities. Maar—de Emancipatie werd een feit!

Van nu af aan dringen de Joden de Nederlandse *maatschappij* binnen. Het is begrijpelijk, dat deze evolutie na 1796 gepaard moest gaan met het vager worden van de oorspronkelijke Joodse kern. De geëmancipeerde Jood was nu eenmaal gedwongen te zitten op minstens twee stoelen en de onwrikbaar traditionele Jood, die deed of wilde doen alsof de Emancipatie niet had plaatsgevonden, werd min of meer afgesloten van een levende cultuurontwikkeling. Een cultuurontwikkeling, die middelpuntvliedend als zij was, voorlopig althans niet veel ruimte meer overliet voor een positieve, nationale oriëntering op eigen Joodse waarden.

Tragischer! De ervaring, dat ondanks Emancipatie er een Joods vraagstuk was blijven bestaan, ja, dat dit soms nog scherper werd, leidde bij velen tot een vlucht uit het eigen volk. De doop scheen een bij uitstek probaat middel om het gehate Jodendom kwijt te raken. Een ondankbaar middel, van binnen uit verfoeid! Vroeger en later.

In het algemeen kent de moderne Joodse geesteshouding, afgezien van de hier gesignaleerde vaandelvlucht, twee wegen. De ene, die eerst vrij laat naar voren kwam, de nationale, wenst in een wereld, waarin iedere groep zich het recht voorbehoudt van een eigen kenmerk, eveneens zelfbewust 'ik' te zeggen. De andere grijpt, over de fnuikende problematiek heen, naar een nieuwe levenshouding, die zich *boven* of *tussen* de volkeren tracht te handhaven. Het Jodendom vervaagt tot een onbewuste, mythische aangelegenheid, het verliest zijn legitieme oorsprong en wordt tot een soort wereldethiek, pasklaar te maken voor velerlei stromingen, richtingen, ideeën. Uit het klassieke, Bijbelse, nationaal-Joodse, wettische gedachtencomplex evolueert een normatieve religie van de geest. Het is vooral Theodor Lessing geweest, de schrijver van *Jüdischer Selbsthass*, die hierover aangrijpende waarheden heeft geformuleerd.

Deze vlucht in de geest werd de klassieke nooduitgang van de moderne diaspora-geschiedenis. De 'geest' immers is internationaal, zoals de waarheid, het recht, de zedelijkheid. Abstracte idealen vormden een aantrekkelijk surrogaat voor de oorspronkelijke nationale religie. De Joden werden tot dragers van waarden, die onafhankelijk waren van bloed en bodem; het Jodendom tot een wereldhistorische missie met een taak boven-nationale, inter-nationale ideeën te hoeden en te propageren. Er ontstond een Joods type, welks ideologie omlijsting moest zijn van onontbolsterde, verdrongen Joodse levensdriften. In alle grote bewegingen van de negentiende eeuw, ook in Nederland treffen wij ze aan, idealisten, denkers, daders, wonderlijke figuren,

'echte' Joden, die—naar een geijkte formulering—op telegraafdraden leefden. Dit 'Joodse' bewustzijn—zonder bewust Jood-zijn—handhaafde zich gedurende de negentiende eeuw in allerlei schakeringen. Maar het resultaat bleef niet uit! Een ongebreidelde assimilatie was het uiteindelijke gevolg. Want de dragers van zulke 'Joodse' idealen verlieten bij duizenden het volk, dat voor velen steeds onwezenlijker werd, maar dat niettemin de geheimzinnige bron bleef van dat merkwaardige Joodse vraagstuk, dat het oude volk begeleidde op zijn eeuwenlange tocht door de diaspora.

Hun kern bleef Oosters

Zij mochten dan nauwelijks meer weten, dat zij Joden waren, in zovelen hunner bleef iets specifiek aanwezig, dat men tot ver buiten hun groep als 'anders' aanvoelde, als... 'Joods'. Wat dat was, wat dat is—het is niemand mogelijk gebleken dit geheel naar wetenschappelijke maatstaven te analyseren, laat staan te formuleren.

Ook van dit gezichtspunt uit zullen wij de bijdragen der Joden tot de Nederlandse beschaving bezien, vooral met betrekking tot hun aandeel aan de politieke partijen. Börne, Heine's antipode, formuleerde dit eens aldus: 'Weil ich die Sklaverei gelernt, darum ist der Freiheitstrieb stärker in mir als bei euch.' Het is in dit verband dienstig te wijzen op de solidariteit der Joden met die groepen, die het minst nationaal gebonden schijnen. Wij denken aan de proletariërs, die zich ook van hun kant (anders dan bijvoorbeeld boeren) vaak instinctief met de Joden verbonden hebben gevoeld.

Maar—en dit is een verrassend aspect—deze solidariteit met de verdrukten der maatschappij, met de 'schlemielem', met de underdog, drijft de Jood door alle onbewuste lagen van zijn zielsleven heen, terug naar de kern van zijn oorspronkelijke zedenleer. Wat wij te berde kunnen brengen—om dit standaardvoorbeeld te kiezen—over het socialisme, over socialisten, wij zullen geen moment de gedachte bij ons voelen opkomen, dat hier niet overal sprake is van... *Joodse* elementen.

Zij bewaarden—vaak onbewust, bijna altijd tegen hun zin—hun oude kern, bleven apart en gaven gedurig gestalte aan een soort 'wonder'. Zichtbaar, merkbaar, voelbaar bleef het elixer, dat ieder imponeerde, ook en vooral de tegenstander.

Hoe zinnebeeldig de anecdote van de pastor, die, gevraagd door Frederik de Grote naar het bewijs voor de waarheid van het Christendom, antwoordde: 'Majesteit, de Joden.' Of om dichter bij huis te blijven, hoe tekenend de exclamatie van Isaac da Costa:

Een Jood is een antiquiteit van vierduizend jaren. Een wonder. En zij, die niet aan wonderen geloven, ontmoeten vaak dagelijks een Jood.

En zo spreken deze 'portretten' verder voor zichzelf. Onze keus was —als iedere keus—subjectief. Maar wij geloven de meest typerende gestalten te hebben laten spreken: Sefardiem en Asjkenaziem, avonturiers, geleerden, kunstenaars, politici, kooplieden, financiers, die allen hier hun sporen achterlieten.

Wat zal de toekomst zijn van de Joodse groep in Nederland? Wat zullen toekomstige generaties nog weten van het huwelijk tussen beide grote culturen, die elkander eens vonden aan de Noordzeekust?

Wij hebben slechts gepoogd een voorlopige rekening op te maken, een gids samen te stellen voor allen, die belang stellen in Israël en in Nederland! En—in het wonder van hun wederzijdse bevruchting. Want, en dit is onze overtuiging, zij zijn niet spoorloos aan de Nederlandse beschaving voorbijgegaan, deze Sefardische Grandes, deze Asjkenazische Jidden. Hun merkwaardig wezen straalde blijvend iets af. Iets *eigen-aardigs*, iets, dat 'zichzelf' moest blijven, zelfs na de meest consequente emancipatie. Zoals de dichteres Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk het typeerde in het gedicht, dat zij midden in de oorlog schreef, 'Aan de Hollandsche Joden en hun vrienden':

*Toen de tijden jonger waren dan nu,
zijt gij, vluchtelingen gekomen
van 't Oosten eerst en toen dat lange stroomen
ophield, opnieuw vandaar, waar luw
de winden zijn, niet als de onze ruw,
de zee murmelzigt en slanke cypressen
de kerkhove' op de heuvelen omzoomen.*

*Geworden ware' uw oogen rijpe bessen
daar, waar hun lens weerkaatst' eedle kontoeren
van berg, baai, kaap, en in blauwzwarte tressen
neergolfde uwer dochtren weligheid.
Uw toegeknopte horizon ontsnoeren
hielp daarginds wetenschap, zoowel gewijd
als wereldsch. Rijke arabische kultuur*

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

*schakeerde uw joodsche kracht met fijner tinten,
toen ge tot ons kwaamt in ons opgaand uur
van een klein volk, dat vrijheidswil cementte,
een wordend volk, dat droeg in zijn natuur
verdraagzaamheid, niet altijd even puur,
maar gezond. Ge vondt vrijheid van geweten
en van geloof. Hier, onder onze tenten*

*mocht ge de ongezuurde brooden eten
in vrede en vieren het Looftuftenfeest.
(Niet openlijk, een weinig nog bevreemd
en schuw, voorzichtig bij iedere bete
omziend', als lang opgejaagd beest.)
De synagoge schuifeldet ge binnen,
beangst voor 't Oog, spiedend door alle reten*

*in uw geboorteland, vol kouden haat.—
Nog leefdet afgezonderd achter dijken
van vooroordeel g'ook hier in overvolle wijken,
waart nog geen volberechtigde gelijken,
voeldet gemeten u met vreemde maat.
Maar toen uit Frankrijk woei de stormwind aan,
die d'oude machte' omverwierp met zijn stooten,*

*werd ge vrij in uw komen en uw gaan.
gelijk-berechtigden, niet meer heloten,
vereenigd met ons in één volksbestaan
van burgers. De hande' uwer kinderen zwaaiden,
juichend op school, de nationale vaan.
Smaad onder haar, voorheen u aangedaan,
zonk in 't verleden weg. Uw kindren kraaiden*

*het hardst, als het jaarlijksch schoolfeest begon.
Zeker: uw kern bleefoostersch. Heeter laaide
uw bloed dan 't onze, in Palestina's zon
gestoofd, en als de gure winden waaiden,
huiverdet ge. Nadruklijker doorsneden
dan d'oude uw gebaren de lucht en spon*

INLEIDING

*de draad van uw verhaal. En nog blijft heden
uw kern wat z'altijd was, uw zijn verworteld
met d'aardlage' in duizendjarig verleden;
zijn fundament met tranen' en bloed gemorteld,
bevloed met steenen van verned'ring, smaad,
aantijgingen, zinnelooze en wreede, —
met groot vertrouwen ook, dat in Gods raad*

*dit werd besloten en gij zijt verkoren
tusschen de volken...*

1. Van de Marranen tot Marnix

Jood en Jodendom in de vrijheidstrijd der Nederlanden

Marcus Perez, kampioen voor geloofsvrijheid

Vreemd zijn de wegen van het Joodse bloed, dat zo vaak kruipt waar het niet gaan kan. In 1527 werd te Middelburg een jongen geboren, Marcus Perez, een rechtstreekse afstammeling van schijn-Christenen, wier wieg had gestaan op het Pyrenee's Schiereiland, alvorens zij, door Inquisitie en onverdraagzaamheid gedwongen, andere landen moesten opzoeken, waar zij ongestoord, of althans minder gestoord konden leven.

Leven. Hoe? Als schijn-Christenen, als Christenen, als Joden? Of misschien wel als Hervormden? Het vertoeven—als Marranen—op de grens van twee werelden had deze mensen reeds vroeg rijp gemaakt voor het relativeren van geloofswaarheden. Bij hen zou zich eeuwenlang 'die Spaltung des Bewusstseins' manifesteren, die stimulerend zou werken op hun natuurlijke neiging tot ketterij.

Drie facetten kenmerken de levenshouding der Marranen gedurende de zestiende eeuw. Zij zijn rijk en vertonen ook naar de kant van cultuur en beschaving de verfijning van geslachten, die eeuwenlang onder uitstekende maatschappelijke omstandigheden hebben geleefd. Dat moge voorop staan. Daarnaast waren het veelal briljante kooplieden, die over de nodige relaties beschikten in een stadium der wereldgeschiedenis (de tijd der ontdekkingsreizen), dat bij uitstek geschikt mocht heten om in de wereldhandel ongeëvenaarde successen te boeken. En tenslotte: hun gespleten bewustzijn stempelde hen tot ideale cosmopolieten, die openstonden voor nieuwe ideeën en vervuld waren van afschuw tegenover vooroordelen, waaronder zij zelf zo sterk hadden geleden.

Uit zulk een milieu stamde onze Middelburgse Marcus, die zich al spoedig bekwaamde tot een voortreffelijk zakenman, die zich met ge-

mak kon uitdrukken in het Frans, het Duits, het Engels. Maar ook—verwondert het ons bij een Marraan—in het Spaans, Portugees en Latijn. En tenslotte: in het Nederlands ofwel Vlaams. Wij zien zijn contouren voor ons, een 'mercator sapiens' in de dop. Alle Sefardische centra der Jodenheid zullen zich in deze eeuwen onderscheiden door hun uitnemende onderwijsinstituten, door hun onaflaatbare zorg voor de jonge kinderen, jongens zowel als meisjes. Er is iets ontroerends in de kennismaking met zeer jonge Joodse gemeenten in de diaspora, die nog voordat er aan iets anders gedacht kan worden, zich occuperen met de opvoeding, de 'chinoeg', de inwijding van het jonge kind in het veld van weten, dat, zoals Joodse moeders tot in onze dagen gewoon waren te herhalen, 'men je nooit kan afnemen'.

Ook de Marranen kenden dit dwingende opvoedingsschema. Hun kinderen waren en bleven voorbestemd tot zwerven en daarom moest hun geestelijke uitrusting van meet af aan worden geperfectioneerd. Wat weten wij nog van de innerlijke atmosfeer van deze vroege generaties ballingen, die vaak in de nacht op nauwelijks of niet-zee-waardige schepen een kleine haven in Portugal verlieten? Waarheen? Op hoop van zegen. En dan kwamen ze ook naar Antwerpen en Middelburg. Wat verbond hen aanvankelijk met zulke steden in het Noorden, waar vreemde mensen woonden, die zij nauwelijks verstonden? Welke wegen van het heimwee bewandelden hun fantasieën, als zij op zo'n eerste avond gingen slapen in een logement, in een schuur of ergens anders, vaak bespied door spionnen van de Inquisitie? In Antwerpen vooral, dat bekend stond als een 'net van weerspannige stromingen, dat fataal de oude vormen van het stedelijk leven in hun aanschijn zou veranderen'.

Het Marranenleven kende het losgeslagen-zijn van de natuurlijke levensankers. Sommigen vonden vroeger of later in den vreemde de weg naar het Jodendom terug, ook in Middelburg, waar aan de Jodengang een Portugees-Joodse begraafplaats overgebleven is uit het midden der zeventiende eeuw. Nog bestaat aan de Rouaanse kade 17 het huis, waar Paulo Jacomo de Pinto omstreeks die tijd gastheer was van een schuilsynagoge op Walcheren.

Maar anderen konden of wilden of durfden niet hun levensweg in het Jodendom vervolgen. De historie der Marranen is vervuld van de tragiek van de afstand. Ook de laatste wereldoorlog heeft ons laten zien welke breuken kunnen ontstaan in organische evoluties. Zij wilden—in onze categorieën vertaald—niet weer op lijsten staan. Marcus Perez werd vurig Calvinist. Het contact met Calvinistische vrienden

had hem tot zijn nieuwe levensleer gebracht. Hier, in de Nederlanden, wilde hij een nieuwe weg kiezen voor leven en geloof. Wat weten wij van zijn innerlijke strijd of misschien van het gemak, waarmee dit alles een Marraan afging, die gewend was van overtuiging te wisselen.

Temidden van een bruisende wereld onderging hij de weelde van talloze contacten, die hem een wijde horizon lieten zien van denkbeelden, opvattingen, principes, waarvan geheel de wereld zijner dagen bezeten scheen; bovenal in deze Nederlandse 'warande der post-humanistische kinderen'. Met een natuurlijke, zuidelijke gratie en een aangeboren gevoel voor nuances schiep deze Marranenzoon een milieu, dat zich al spoedig in niets onderscheidde van zijn omgeving. Hij werd een bekend numismaticus, een vriend van de vader van de wereldberoemde schilder Peter Pauwel Rubens.

Marcus huwde op achtentwintigjarige leeftijd met Ursula Lopez de Villa Nova, eveneens een dochter van een voorname Marraan. Toen Marcus stierf werd ter ere van haar overleden echtgenoot een medaille geslagen. De sfeer van een geheel aparte 'cercle' komt onze gezichtskring binnen. Te Antwerpen, waar hij het nieuwe geloof had leren kennen, knopen Marcus en zijn vrienden op brede basis intensieve contacten aan, die in een iets later stadium in dienst zullen worden gesteld van de strijd der Nederlanden tegen het Spanje, waaruit zijn voorvaderen eenmaal waren gevlucht. In het diepste geheim zendt hij ladingen ketterse propagandageschriften naar het Pyrenees Schiereiland. In de illegaliteit van de komende worsteling op leven en dood wordt zijn huis een centrum van talloze machinaties en activiteiten. Veel daarvan zal wel altijd onbekend moeten blijven, omdat in het wezen van zulke praktijken strikte geheimhouding wel de enige reële basis moest zijn.

Maar wat ons bekend werd is voldoende om ons te verbazen. Vriend van de grote drukkers Plantijn en Van Bomberghen, smokkelt de Marraanse Calvinist 30 000 exemplaren van Calvijns *Institutie* naar Spanje en nog talloze andere Protestantse tractaatjes, in Spaanse vertaling. Dit alles goed verstoppt in tonnen, misschien ware het beter hier van 'kuipen' te spreken. Het waren vooral de relaties tussen ketters en letters, die de basis vormden voor het doorwerken van de nieuwe ideeën in de lage landen.

Wanneer iemand daartoe bijdroeg, dan was het wel deze grootkoopman, die beschikte over vertrouwde vrienden in aller heren landen. Hij had een apparaat opgebouwd, dat hij—voortreffelijk organisator—volledig in dienst stelde van de geheime propaganda voor de

ideeën van Calvijn. Vrouwe Ursula stond hem terzijde en vormde dameskransjes, vroege salons, waar zij zelf de nieuwe ideeën propageerde. Gastvrijheid werd in dit huis geboden aan allen, wien het ernst was met het geloof van de nieuwe tijd. Zelfs Petrus Dathenus logeerde er. Wat zal er tussen de bewerker der Psalmen en deze Marranen zijn gesproken, als in de late avond de stemming vrij kwam voor het uitwisselen van de diepste gevoelens van geloof en vertrouwen. Zou Marcus zijn zo populair geworden vriend misschien nog Psalmmelodieën hebben voorgezongen, zoals zij in de tradities der Marranengeslachten werden bewaard? Zwakke en nog zwakker wordende schakels in een keten van Joodse overleveringen, die op de duur geheel zouden verdwijnen.

Perez werd de ziel van de Antwerpse Calvinistische Kerkeraad, die zich zou ontpoppen als het centrum van het verzet tegen Spanje. Hij is het, die terstond na de Beeldenstorm naast de Prins staat om de wanordelijkheden in goede banen te leiden. Hij ziet in, dat het moment gekomen is om alle Protestantse krachten samen te bundelen en daarom zoekt hij contacten met de leider der Luthersen, de *Marraan* Ferdinand Bernuy. Waren zij 'bien étonnés de se trouver ensemble'? Hoe zullen zij vertrouwelijk met elkander zijn omgegaan. Ferdinand, eminent koopman, had in zijn geboorteplaats Antwerpen carrière gemaakt en was er zelfs Schepen geworden!

Onder leiding van Marcus Perez en met medewerking van Ferdinand Bernuy komt in 1566 het Compromis der Antwerpse kooplieden tot stand. In het huis van Perez wordt in september van dat wonderjaar het verzoekschrift aan de koning opgesteld, waarin de Protestanten over de gehele linie vrijheid van godsdienstoefening vragen, in ruil waarvoor zij aan de Spaanse koning Philips drie miljoen gulden aanbieden. Marcus wordt penningmeester van het comité, dat dit geld bij elkander moet brengen. Een nieuwe fase in de geschiedenis van de Nederlanden staat op het punt een aanvang te nemen.

Joodse invloeden? Marraanse houding in het leven? Gespletenheid van bewustzijn? Handelsrelaties en handelstechniek? Wij kunnen lang twisten over woorden en begrippen maar nimmer over dit ene, dat de wegen van het Joodse bloed vaak vreemd zijn, en soms geheel verborgen blijven. Voor Katholieken, schijnchristenen, Marranen, Joden en Calvinisten—en dus voor Marcus Perez in alle stadia van zijn bewogen leven—gold het woord van Mozes: de verborgenheden zijn voor den Here uw God.

Joseph Nasi, Joodse prins naast de Prins

Omstreeks 1520 werd als zoon van een beroemd arts, João Miguez, ergens in Portugal geboren een Joodse jongen, die geschiedenis zou maken: Joodse, Algemene, maar ook Nederlandse! Dat het jaar en de plaats van zijn geboorte onbekend zijn gebleven, is niet zo vreemd. Ook Joseph, de jongen, die wij bedoelen, was een telg van een Marranengeslacht en de omstandigheden, waaronder hij het eerste levenslicht moet hebben aanschouwd, waren dus van problematische aard.

De kleine knaap ontving een uitstekende opvoeding. Daar zijn vader vroeg stierf, werd het kind toevertrouwd aan de zorgen van diens zuster Beatrice de Luna, meer bekend, ja beroemd geworden onder de naam van Gracia Mendesia, die overigens niet zo heel veel ouder zal zijn geweest dan haar neefje. Met háár persoonlijkheid raken wij een der meest bewogen episoden uit de toch al zo turbulente historie der schijnchristenen.

Gracia vluchtte in 1536 naar het ons al als Marranenoord bekende Antwerpen. Dat zij het kind, aan haar zorgen toevertrouwd, met zich meenam, is duidelijk. In de Nederlanden beleefde Joseph zijn rijpere jeugd temidden van de gecultiveerde kooplieden der Marranen, die kind aan huis waren bij alle topfiguren van alle denkbare milieus in de roerige Scheldestad. Joseph kwam op goede voet met kunstenaars, godgeleerden, humanisten en werd aldus een typische Marraan, met een wijde blik op de totale wereld zijner dagen. En dit maakte het hem mogelijk nog hoger te klimmen, dan hem als Jood zou zijn vergund. Er wordt verteld, dat hij tot ridder zou zijn geslagen door niemand minder dan Karel V, dat hij speelmakker zou zijn geweest van de latere keizer Maximiliaan. De omlijsting wordt duidelijk van een sprookje over prins en Joodse bloede. Veel later, in de tijd der Europese romantiek, zullen dichters als Heine dromen over Joodse edellieden. Dan zal 'roter Harry', een onbekende Jodenjongen uit Düsseldorf, in bibliotheken speuren naar stoffige boekjes over Marraanse prins en hij zal zijn moeder vragen hem te vertellen over Joodse koningen. 'Meine Mutter, sagte er, stammte wahrscheinlich von einer adligen jüdischen Familie ab...'

Maar terug naar het nuchtere leven van de Joodse koopman uit het zestiende-eeuwse Antwerpen, die door de bankrelaties van zijn oom Francisco Mendes, Beatrice's echtgenoot, invloed krijgt in de gehele wereld van zijn tijd. Na de dood van Francisco wordt hij de officiële

adviseur van diens weduwe. Reizende over de wereld knoopt hij betrekkingen aan met vooraanstaande vorsten en zakenlieden in Frankrijk, Italië en waar niet al. Het zakenleven, doch niet minder het Joodse vraagstuk, drijft hem ongedurig voort. Eenmaal wordt hij in Antwerpen bij een razzia gevangen genomen. Dat was in de dagen van een beroemd geworden proces tegen de rijke Portugese peperkoning Diego Mendes. Josephs pas scheen niet in orde te zijn. Actuele, Joodse diaspora-problematiek! Zijn persoonsbewijs klopte niet...

Wij kunnen niet alle romantische stappen en sprongen van deze eigenaardige zuiderling op de voet volgen. Een Joodse Don Juan, die als cavalier de moed opbracht een hofdame aan het Brusselse hof te ontvoeren. Landvoogdes Maria stond er een beetje vreemd van te kijken. Na veel omzwervingen belandt Joseph in Constantinopel, waar in 1554 zijn openlijke overgang tot het Jodendom plaatsvond. Naar de eigentijdse mededelingen van een Duitse koopman had hij aan zichzelf de besnijdenis voltrokken in de aprilmaand van het genoemde jaar. Weer was een Marraan teruggekeerd tot het Verbond van aartsvader Abraham.

Kort daarna vond zijn huwelijk plaats met zijn bloedeigen nicht, Gracia's dochter Reina, die 90000 dukaten meebracht ten huwelijk. De Franse ambassadeur kwam speciaal over van Constantinopel naar Galatha, waar de 'choepa' plaatsvond. Hij wilde persoonlijk zijn gelukwensen overbrengen. Dit simpele feit typeert het gedistingeerde aanzien der familie, doch ook de diplomatieke betekenis, die de bruidegom zich in de loop der jaren had verworven en waarmee wij zijn genaderd tot 'des Pudels Kern'. Want voor ons is het van bijzondere waarde, dat Joseph vriendschap had gesloten met sultan Selim, die zijn Joodse gunsteling verhief tot hertog van Naxos, graaf van Andros en Paros, Heer van Milo en de eilanden. Een vreemde figuur, deze ex-Marraan, als heerser over een werkelijk gebied. Groot was het niet: Naxos nauwelijks vierhonderd vierkante mijlen, de andere eilanden nog kleiner. De zetel der regering vormde het hertogelijk paleis of 'Castro' aan de kant van de oude Acropolis, overheersend de hoofdstad Naxos.

Daar zetelde dus een Jood, die—hoe kort geleden nog—bij een razzia in Antwerpen was gepakt, omdat zijn paspoort niet geldig was. Wij laten Josephs activiteiten als regerend vorst, als feodaal groot-grondbezitter, maar buiten beschouwing. Hij woonde er overigens niet zo vaak. Liever verbleef hij in zijn prachtig Belvédère aan de Bosporus, waar hij geleerden en dichters ontving en waar uit een discussie over

metafysische problemen een zeldzaam boekje ontstond, dat op zijn naam staat, het zogenaamde *Sefer Ben Porath Joseef* (Een jonge vruchtboom is Joseph; zie Genesis 49:22).

In 1565 kreeg Joseph Nasi (vorst) van de sultan het recht de puinhopen van het bijbelse Tiberias en zeven dorpen in de omgeving van die stad te gebruiken voor agrarische en industriële vestigingen ten behoeve van vervolgde Joden. Wij raken met dit opmerkelijke feit de elastische voorgeschiedenis van het laat-negentiende eeuwse Zionisme. Nasi richtte oproepen tot de Joden in alle centra der wereld. Want zijn belangstelling voor het lot van zijn broeders was nog steeds levend. Zoals door hen werd gevoeld, gelijk blijkt uit de brief van de Joden van het Italiaanse stadje Kori. Zij schrijven:

Dit is de noodkreet en de smeekbede van de heilige gemeente te Kori: Toen het leed zo hevig en de smart ondragelijk geworden waren, kwam tot ons het gerucht van de komst van een vredesverkondiger aan armen en rampzaligen, die vurig verlangden uit dit galoet [ballingschap] verlost te worden. Het gerucht van iemand, die de heilige gemeente genade en zegen verkondigde. De schitterende kroon van onze Heer Don Jossef, aan wie door God het land Tiberias geschenkt werd, Jossef, die God—geloofd zij Hij—verkoos om tekenen en wonderen te verrichten voor onze verlossing en de bevrijding van onze zielen, zoals Maimonides had beslist... Er bestaat immers een traditie, dat men in latere tijden eerst naar Tiberias zou terugkeren en dan van daar uit naar het heiligdom zou optrekken. Wij hoorden van alle einden der aarde lofgezangen voor de gerechtige, de vorst, de Heer. Wij vernamen, dat hij op veel plaatsen als Venetië en Ancona schepen en andere hulpbronnen had gereserveerd, om de bewoners van dit duistere galoet uit kerkers en gevangenenissen te bevrijden. Speciaal voor verarmde Joden, die niet de mogelijkheid bezaten hun huisraad weg te brengen en zo diep in het moeras wegzonken, dat het water hun tot de keel kwam...

Maar, en dit is een hoogtepunt in de Marranenpolitiek der zestiende eeuw, ook zoekt en vindt Joseph Nasi op zijn staatkundige weg Willem van Oranje. De contemporaine historicus Strada geeft hiervan een levendige schildering:

Eyndelyck, soo isser oock omtrent denselven tijt aen den Kerkenraet tot Antwerpen gekomen eenen brief uyt Constantinopel (van soo verre wierden de Nederlanders, uyt verscheyde plaetsen, 't zy wegens den haet die sy tegen de waerachtighe Godts-dienstigheyt, ofte teghen het Huys van Oostenryck hadden, opgeruyt) van eenen Joannes Miches, zijnde een machtigh rijk Man, ende by den Turckschen Keyser seer geshien. Door welcken hy de Calvinisten van Antwerpen socht op te hitssen: Dat sy kloeckelijck voort-varen soudén in de t'samenspanninge die sy tegens de Catholijken opgenomen hadden. Dat den Turckschen Keyser tegen de Christenen groote saken voor hadde, en dat den Koningh van Spaignien in korten tijdt door de Othomannische wapenen alsoo verwerren sou-

de, dat hy niet voordor op de Nederlanden dencken soude. *En voorwaer dit schrijven van Miches en was niet ydel.*

Wij schrijven 1566, 1567. Dan verschijnt Alva ten tonele en maakt een eind aan deze Joods-politieke illusies. Alva, zoon van een Marraanse (de gravin Beatrice de Pimentel), kleinzoon van een Pimentel en een Pacheco, gehuwd eveneens met een Marraanse. 'De verborgenheden zijn voor den Here uw God...'

'El Rey Judeo'

Is het juist, wat eenmaal geschreven werd over de Joodse historiografie, dat, als zij meer zou zijn afgestemd op avonturiers en bohémiens, zij dan een ander Joods volk zou hebben geschapen? Wordt een volk mede gevormd door het geheel van verhalen, die sprookjesdichters vertellen over zijn helden? Moeilijk probleem, van geheel psychologische aard. Maar duidelijk is voor ons allen, dat de geestesgeschiedenis van ons Joodse volk weinig plaats heeft overgelaten voor stoutmoedige avonturiers, voor snaakse schelmen, voor piraten en ontdekkingsreizigers. Zo kon het gebeuren, dat een avontuurlijke piratenkoning, een Joodse roofridder, een Marraanse geuzenheld, die een voorname taak vervulde in de moeilijkste periode van de Nederlandse vrijheidsoorlog, nagenoeg vergeten werd. Waar bleef het jongensboek, dat een Joodse Lumey deed herleven in het heldenbewustzijn van Joodse knapen? Wij Joden hebben in Nederland een Kieviet ontbeerd, die een Joodse *Fulco de minstreel* schiep.

Eens, heel veel jaren geleden, was er een koningszoon, Don Antonio, het product van een heimelijke liefde van de Infante Don Lodewijk van Portugal en de Jodin Yolanda Gomez, die of om haar schoonheid, of om minder mooie eigenschappen de bijnaam verkreeg van 'Pelikaan'. Wie, die thans de Amsterdamse Muiderstraat in zijn hopeeloos gerestaureerde vorm doorloopt, kijkt wel eens naar die pelikaan, die als wapen van de latere Amsterdamse gemeente werd beeldhouwd door J. Mendes da Costa? Boven de zijpoort van de 'Esnoga' (synagoge) staat dit jeugdwerk van de Sefardische beeldhouwer misschien wel als een late herinnering aan de schone Yolanda, wier zoon boeiende bladzijden zou schrijven in de geschiedenis van de invloed der Joden op de Nederlandse beschaving.

Maar zover was het nog niet. In een klooster kreeg deze Marraan zijn opvoeding en hij studeerde aan dezelfde universiteit, waar later ook Uriël da Costa zijn opleiding zou verkrijgen, te Coïmbra. Hij zal er niet de enige Jodenjongen geweest zijn, die daar wijsheid kwam halen. Er waren in deze tijd meer Joden, echte, onechte, en heimelijke in Portugal dan waar ook ter wereld.

Toen vader Lodewijk in 1555 was gestorven, bleek onze Antonio, die toen eenentwintig jaar oud was, diens universele erfgenaam. Maar het was niet eenvoudig voor deze bastaard om zijn rechten te doen gelden op zoveel bezit en waardigheid. Wat hielp het Antonio te betogen, dat zijn vader Lodewijk twee koningsdochters had versmaad voor de schone Yolanda? Maria van Engeland en Barba van Polen mochten versmaad zijn, maar zij bleven desondanks vorstelijke dochters. Wie waste Yolanda schoon en haar zoon van het Jodenbloed—het mocht dan nog zo blauw zijn—dat door hun aderen vloeide en niet van vreemde smetten vrij was?

Het gelukte hem inderdaad niet. Het wroeten in zijn afstamming (het is in de Joodse geschiedenis vaker voorgekomen) haalde hem de haat van machtige instanties op de hals en toen zijn mede-Marraan Alva Portugal binnenrukte, bleek de aanhang van 'koning Antonio' zó gering, dat hij het land van zijn herkomst moest ontvluchten. Maar het sprookje is niet zó spannend, dat wij moeten vertellen hoe Antonio berooid, als bedelprins, andere landen moest opzoeken. Want handige jongen die hij was, slaagde hij erin de kostbare Portugese kroonjuwelen te verschalken. Niet zonder de hulp van een schone jonkvrouw verwierf hij de vrijheid. Beatrice Gonçalves uit Setuval, een der talloze schone uit Antonio's brede harem, bood hem daarbij de helpende hand. Op een lente-avond van het jaar 1581, verscheen hij vergezeld van tien getrouwen in een Portugese haven. Daar lag het eenvoudige schip van Cornelis van Egmond, afkomstig uit het nuchtere Enkhuizen, en deze nam het complete 'Minjan der Marranen' ('minjan' is het quorum van tien mannelijke Joden boven de dertien jaar, vereist voor officiële godsdienstoefening) met zich mee naar veiliger oorden. Beatrice had het hart van de ruige zeebonk vermurwd.

Het eerste contact tussen Don Antonio en Cornelis van Egmond bezegelde als het ware een blijvende band tussen de idealen van de Marranenkonink en de stugge strijd der stoere Nederlanders. Wie van ons had niet aanwezig willen zijn bij de gesprekken tussen de rondborstige Van Egmond en de zwierige edelman?

Op de tiende mei bevonden zij zich in volle zee. Beatrice werd voor

haar bemiddeling ter dood veroordeeld, maar zij ontkwam tijdig naar haar minnaar. Intussen bracht het schip uit de kop van Noord-Holland Antonio nog niet naar hier, doch naar Calais, dat toen Engels was. Hij werd er hartelijk ontvangen door koningin Elisabeth, die felle vijandin van 'onze' Philips II. En ook Catharina de Medici begroette de zuiderling met genegenheid. De ontmoeting in Calais vormt de inleiding tot Antonio's verdere staatkundige activiteiten, die in Engeland startten. Voor ons eigenlijke thema is het Engelse hoofdstuk uit het leven van deze avonturier niet zo belangwekkend, behalve voorzover het rechtstreeks te maken heeft met de strijd der Nederlanders. Maar wat ons in de algemene lijn van deze zonderlinge biografie blijft boeien, dat is het geheimzinnige Marranenrijk, dat in feitelijke verhoudingen niet bestaat, maar dat toch telkens weer opdoemt, daar, waar strijd moet worden gevoerd tegen Philips II. Een Marranenrijk, jawel, een geheel van allerlei subversieve acties, ondernomen door allerlei min of meer ontwortelde figuren, die niet allemaal 'au sérieux' werden genomen. Maar wij weten uit een lange wereldhistorie, dat het niet bij voorkeur de aan huis gebonden waren, die geschiedenis hebben gemaakt.

Philips II spotte met 'El Rey Judeo', maar ondertussen knoopte deze betrekkingen aan met voorname figuren uit het Engeland zijner dagen. Naast Elisabeth verschijnen in het roerige leven van de Marraanse vorst mannen als Leicester, Drake en tenslotte de invloedrijke lijfarts van de Engelse vorstin dr. Ruy Lopez.

Met geestdrift poogt Antonio zijn Engelse relaties warm te maken voor militaire expedities tegen Spanje. Zijn gevolmachtigde (en nu komen wij weer naar de Nederlanden) te Antwerpen, Eduard de Castro, roept namens zijn heer en meester de steun in van de Staten van Holland en Zeeland en van de stad Antwerpen. Wij schrijven het jaar 1581. In alle fantasieën van Antonio bloeien schone toekomstplannen.

Het is niet gering, wat hij verlangt. Maar wie, die werkelijk grote dingen wil, zal ooit bescheiden mogen zijn? Het verschil tussen genieën en 'Hochstapler' ligt alleen maar in het uiteindelijke succes. Antonio verlangt een oorlogsvloot met honderdduizend pond buskruit en zes maanden leeftocht voor de bemanning. Zijn tegenprestaties lijken nog wat vaag. Hij zal Hollanders en Zeeuwen kaperbrieven verschaffen. Schepen, die de Oranjevlag voeren, behoeven niet ongerust te zijn. In het rijk van Antonio zouden de Geuzen vrijheid van belasting genieten en voorts alle denkbare voordelen op de voet van de meest begunstigde natie. Het rijk, waarover gesproken werd, mocht

dan al niet bestaan, in Antonio's rijke verbeelding was het nog werkelijker dan de hemel in de voorstelling der gelovigen. En bovendien: de Nederlanden waren er toch ook nog niet!

Toch lijkt dit alles nog gering vergeleken met het plan uit 1588 en later, de jaren na de overwinning van Engelsen en Nederlanders op de Armada. Van de roes over deze zege weet onze avonturier gebruik te maken om steun te verkrijgen voor een grootscheepse actie tegen het Pyrenees Schiereiland. In de jaren tussen 1580 en 1588 was zijn aanzien gegroeid door zijn moedig optreden als originele vrijbuiters, die met niemand minder dan Francis Drake vele zilvervloten had buitgemaakt. Ook wij Joden hebben een Piet Hein gehad, zij het dan een met een langere naam. En zijn daden waren groot.

Voor deze expeditie, die het hoogtepunt en het dieptepunt zou vormen in het bewogen leven van 'El Rey Judeo', werden wederom de Nederlanders ingeschakeld. Maar ze voelden er niet zo veel voor. Er is ook wel een duidelijk contrast tussen de vlijtige en voorzichtige Calvinistische kooplieden uit de handelssteden van Holland en deze Marraanse fantast. Maar slagen zal Antonio ook deze keer. Als hij niet voldoende geld krijgt, gaat hij over tot het slaan van eigen munten in het vriendelijke Gorinchem. De geschiedenis der Joden in Nederland is bloemrijker dan menige buitenstaander zou vermoeden. Als hij hier niet genoeg munt uit kan slaan, overweegt hij het oprichten van een loterij. Niets is hem te dol. Maar zoveel realiteit moet er door dit alles hebben geschitterd, dat deze sinjeur er tenslotte in slaagde aan het hoofd van een machtige vloot van tientallen oorlogsbodems op te varen naar het land van zijn herkomst, dat hem, de vluchteling van voorheen, zou begroeten als de wettige vorst van Portugal!

De expeditie mislukte. Men komt aan land, maar Antonio wordt niet zó ontvangen, als hij in zijn stoute dromen had verwacht. In een voorstad van Lissabon staat hij tenslotte, aldus een Venetiaans gezantschapsbericht, alleen maar omgeven door Joden en ander tuig. De formulering schijnt niet vriendelijk, maar zij typeert voortreffelijk. En dan te bedenken dat bij zijn terugkomst die paar Joden uit het Noorden en Westen hem nog gaan verlaten, omdat zij geloven, dat deze charlatan hun toch al zwakke posities ondermijnt. Zo staat hij tenslotte alleen temidden van zijn 'minjan'-mannen van voorheen, van wie er één zowaar geheel in de schoot der synagoge is teruggekeerd.

Als omstreeks 1590 de bloeitijd van de opgestane gewesten reeds lang zichtbaar wordt, is Don Antonio een gebroken man. Al zijn projecten hebben schipbreuk geleden, de meeste zelfs letterlijk. De vloten, waar-

in hij de hand had, brachten geen succes. Hij mocht dan door zijn vijanden spottend 'koning der Joden' zijn genoemd, in deze hoon was althans dit waarachtig, dat ook deze 'Rex Judaeorum' door zijn 'volk' niet werd erkend.

Don Antonio, de schepper van ontelbare militaire en politieke hersenschimmen, bleef in het verhaal der Joodse geschiedenis een vreemde snoeshaan, een ietwat belachelijke verschijning. De tragische coincidentie bij uitnemendheid uit het laatst van zijn leven was de botsing met dr. Ruy Lopez, die Antonio zelfs wilde overleveren aan koningin Elisabeth, die woedend was omdat Antonio's expeditie tegen Portugal was mislukt, hetgeen de zaak der Engelsen ten zeerste had gecompromitteerd. Nog eenmaal zou in de late zestiende eeuw door dit feit onze Antonio verschijnen, doch nu in letterlijke zin, op het *toneel* der wereldgeschiedenis. Want Shakespeare zou in dr. Lopez, althans naar het gevoelen van één der geschiedkundigen, het voorbeeld hebben gevonden voor Shylock, de hoofdfiguur van de *Koopman van Venetië*. En in datzelfde beroemde stuk zou tegenover deze omstrede Jood 'ene' Antonio optreden. Over grilligheden van het lot gesproken!

Maar onze Antonio ontkwam. Zijn 'rol' was evenwel uitgespeeld. Niet alleen dat zijn projecten hadden gefaald, hij had grote schulden gemaakt. En waarvoor eigenlijk? Zijn persoonlijke idealen waren in rook vervlogen. Zijn politieke bedoelingen, de verzwakking van de macht van Philips zouden op den duur worden gerealiseerd, doch zonder dat er nog door iemand gewaagd zou worden van onze vorst, die op 26 augustus 1595 te Parijs stierf, omgeven door een aantal vreemde schutters, wier ontroerende bewondering voor hun grote held doet denken aan de eerbied, waarmee Napoleons laatste vrienden 's keizers sterfbed omgaven op St. Helena. Enkele brieven uit zijn laatste dagen bevatten de dank aan de vorsten van Frankrijk en Engeland voor de hulp, die zijn hun 'frère' bij voortduring hadden willen bieden. Zijn beide zonen, geboren uit het huwelijk met de Joodse Anna Barbosa, werd door de vader op het hart gedrukt nimmer te vergeten, dat zij kinderen waren van een Joodse koning, die tot zijn laatste ademtocht de Spaanse tyrannie had willen verdrijven...

‘Joodse’ prinsessen van Oranje

Wij hebben Willem van Oranje al een enkele maal terloops ontmoet. Ook hij kent de aanwezigheid der Sefardische Joden, ook hij weet van het bestaan van het wazige Marranenrijk en heeft nuchtere, zakelijke brieven ontvangen van de hertog van Naxos. Maar dit contact leek kinderspel vergeleken met zijn relaties tot ‘koning’ Antonio, die zó innig werden, dat beiden, Willem van Oranje en ‘El Rey Judeo’ naar het goede Joodse woord ‘mechoetaniem’ zouden worden, dat wil zeggen: vaders, wier kinderen met elkander zijn gehuwd. Want het ongelofelijke feit is waar: Willem van Oranje had een Joodse schoonzoon! Een schoonzoon in wiens aderen, naar het puntig woord van een modern-Joodse publicist, voor één kwart koninklijk, maar voor drie kwart Joods bloed stroomde.

Over de jongste van Antonio's zonen, Don Christoval, zullen wij niet veel verhalen. Dat hij in de voetstappen van zijn overleden vader trad, blijkt uit zijn deelname aan een Engels-Nederlandse plundertocht onder de Engelse Admiraal Charles Howard en de Nederlandse vlootvoogd Jan van Duvenvoorde in het jaar 1596. Een aanval op de Spaanse kust werd uitgevoerd en de steden Cadiz in Spanje en Faro in Portugal werden geplunderd. De vloot kwam rijk beladen terug, maar kooplieden in Amsterdam en andere Nederlandse steden, wier bezittingen in den vreemde waren vernietigd, hadden miljoenen schade opgelopen. Echte piraterij, ingeschakeld binnen de officiële oorlogsatmosfeer. De Joodse prins, zoon van zijn vader, moet er zich goed bij hebben gevoeld.

Maar een gans andere verovering maakte de oudste, Don Emanuel, die door zijn vader nog was benoemd tot ‘onderkoning van Indië’. Hij had er eerst veel voor gevoeld monnik te worden, maar het vervolg van zijn leven zou demonstreren, dat deze richting zijner jeugd niet raak gekozen was. Want hij was op en top een ridderlijke charmeur, wiens charmes zoveel indruk maakten op Emilia van Nassau—nota bene de volle zuster, de lievelingszuster van Prins Maurits en dochter van Anna van Saksen—dat een huwelijk het gevolg zou worden. Voorlopig leek het daar niet naar.

De Nederlandse veldheer moet wel vreemd hebben opgekeken, toen hij voor de vesting Grol, die hij op het punt stond te bestormen, plotseling zijn zuster voor zich zag, die tot over haar oren verliefd bleek op een berooide, Joodse edelman. Emilia smeekte haar broeder

om toestemming en liet haar hartstochtelijk verzoek vergezeld gaan van vele smartelijke tranen. Maar de vesting Maurits bleek niet zo gemakkelijk te nemen. De zelf ongetrouwde Oranjevorst bleef onvermurwbaar. De 'sjiddes' (huwelijk) stond hem niet aan. Het is vaker vertoond.

Niet lang daarna liet hij de vesting Grol in de steek om vergezeld van een escorte ruiters naar Den Haag te galopperen, waar Emanuel en zijn geliefde Emilia zojuist door een Katholieke priester in de echt waren verbonden. Aldus geschiedde in het jaar 1597 in deze lage landen. De ruiters brachten Emilia naar het prinselijke Delft en Emanuel naar Schiedam, in welke beide steden de jong-gehuwden niet zonder bewaking bleven.

De romantiek van het verhaal begint nu eerst. Van officiële zijde wordt getracht het huwelijk nietig te verklaren. Maar dat wil Emilia niet en wij staan aan haar zijde. De prinses gaat in hongerstaking en volgen wij nu het kleurrijke verhaal van Fritz Heymann, *Der Chevalier von Geldern*:

Tenslotte stond de hele medische faculteit van de Leidse Universiteit om haar heen, presenteerde gebraden kippetjes en blinkende instrumenten, sprak bezwerende woorden—zoals op verscheidene mooie schilderijen in het Rijksmuseum van Amsterdam is waar te nemen. Zo'n onwrikbaar-trouwe liefde moest toch de schilders in de dagen van Rembrandt in vuur en vlam zetten.

Vier afgevaardigden van de Staten-Generaal verschenen, namen de arme Emilia haar sieraden af en dreigden haar de toelage te ontnemen, die haar Vader voor haar had bestemd. Maar de prinses bleef trouw. Nu werd Manuel naar Wezel verbannen. De Heeren van de Staten-Generaal betaalden zijn schulden, gaven hem twaalfhonderd gulden reisgeld en deden hem hoffelijk uitgeleide op zijn schip. Het geld, de koffers en alle andere bezittingen werden de verliefde prins echter onderweg met geweld afgenomen. Het waren intussen geen rovers, die dat deden maar zijn schuldeisers. Hij moet die overal gehad hebben! Met heftige woorden en wel in de twee-en-twintigtalen, die hij tot verbazing van zijn tijd beheerste, protesteerde Don Manuel. En toen ook dat niet hielp, besloot hij van Wezel uit meteen weer rechtsomkeert te maken, de Rijn afzakkend, zijn geliefde tegevoet.

Emilia bleef ook in haar honger vorstelijk en ongelovig, toen de waardige staatsraden haar mededeelden, dat haar gemaal, de Prins van Portugal via Wezel zonder afscheid de benen had genomen en haar had opgegeven. In de nacht nam ze een stevig maal en vluchtte uit Delft, als page verkleed, in een Rijnaak, stroomopwaarts. Naar Wezel! Bij de Boompjes in Rotterdam, waar zij het voor de eerste maal waagde een luchtje te scheppen, zag zij Don Manuel kuieren, fris, elegant en verliefd...

Prins Maurits en de Staten Generaal gaven toe. Het jonge paar betrok het fraaie slot

Wychen in Gelderland, leefde in vreugde van de Oranjetoelage en bracht negen kinderen voort, zeven dochters en twee zonen.

Don Manuel stuurde drie kaperschepen op de Spanjaarden af, die eenmaal, zoals uit de akten blijkt, een ton goud, een dikke honderdduizend gulden, van de vaart thuisbrachten.

Na tien jaar verzoende zich ook broeder-Stadhouder. En na achtentwintig jaren huwelijk volgde echtscheiding...

En dan te bedenken, dat Emilia niet eens de eerste prinses van Nassau is geweest, die een huwelijk sloot met een Marraan. Reeds veel eerder was Mencia de Mendoza, Markiezin van Zenete, een kind uit een oer-oud Marranengeslacht uitgehuwelijkt aan graaf Hendrik van Nassau, die in 1483 geboren was te Dillenburg als oudste zoon van Jan V van Nassau-Dillenburg en Elisabeth van Hessen.

Feitelijk valt de figuur van deze Joodse gravin van Nassau buiten ons bestek, maar als facet der Marranengeschiedenis in de Nederlanden is ook zij merkwaardig genoeg om vermeld te worden. Diep drongen deze 'spekjoden' door in de hoogste kringen, ook van de Nederlandse 'society'. Al bleven zij in deze eerste generaties veelal vreemde vogels, die hun eigenaardigheden duidelijk demonstreerden. De strubbelingen tussen Emilia en haar Emanuel vertonen hier en daar gevoelsconflicten, die mogelijk hun wortels hebben in verschillen van mentaliteit. Een geschiedenis der Marranen, die het gehele veld van hun gecompliceerde evolutie zou omvatten, is tot nog toe nimmer verschenen. Zelfs hun problematiek in de Nederlanden is te rijk genuanceerd om in één bondige karakteristiek te worden samengevat. Hebben zij zelf altijd hun levensvragen in nuchtere categorieën kunnen vertalen? Emanuel werd weer Katholiek, Emilia streng Calvinist, maar merkwaardige bijzonderheid: in het huis, dat zij beiden omstreeks 1600 te Delft bewoonden, is veel later een Hebreeuwse huisspreuk ontdekt, en wel het oude Psalmwoord: 'Wentel uw weg op den Here en vertrouw op Hem.'

Isaac Rabbotenu van Loven

Tot nog toe beleefden wij de invloed van Joden, respectievelijk Marranen, op de vrijheidsstrijd der Nederlanden in reële aspecten. Achter de strijd der Geuzen staan Marcus Perez, Joseph Nasi en Don Antonio

met zijn wonderlijke zonen. De *geestelijke* beïnvloeding die van het oude Jodendom kon en zou uitgaan, kwam wel eens ter sprake, doch wij hadden nog geen gelegenheid haar krachten in het juiste historische milieu te plaatsen. Maar nu zal dat mogelijk en noodzakelijk zijn. Want de vrijheidstrijd der Tachtigjarige Oorlog ging om de vestiging van de Hervorming, om de vrijheid van een geloof, dat zich had willen bevrijden van Rome. Een geloof, dat in deze bevrijding de persoonlijke weg vond naar de klassieke Joodse literatuur.

Dat op deze wijze de parallel tussen Israël en het Israël van het Westen vanzelf aan de orde kwam, stelden wij vast. De Bijbel hield de Nederlandse Protestanten in zijn machtige greep en alles, wat daarin werd gezegd en gezongen over het oude Joodse volk, werd actuele getuigenis. De Psalmen werden geestelijke wapens, waarvan de inhoud als een soort politiek geloofsprogram werd beleden. De godsdienstige liederen (Gerard Brom heeft daarop gewezen) waren niet langer middelen tot inkeer van stille vromen, als de Middeleeuwse kloosterlingen. De goddelijke inspiratie van het eeuwige Boek der Boeken werd basis voor echte heroïek, voor werkelijke strijd tegen dwingelandij, voor worsteling op leven en dood.

Een heerlijke tijd moet het zijn geweest. Hoe zullen de eenvoudige melodieën hebben geklonken, als ergens in het verborgene een groep gelovigen zich richtte tot de God van Nederland, zoals de Réveil-mensen eeuwen later nog zouden zeggen. Het was meer dan bemoediging, wat uit deze nieuwe benadering van de Bijbel tot zovelen kwam. De glorie van het Messiaanse werd voelbaar in de gehele letterkunde van het volk, die zonder Bijbel niet te begrijpen was en is. 'Er hangt geen schoollucht tussen de lippen van de dichter en de adem van het zingende volk, zolang deze herinneringen aan de Schrift geen lessen zozeer als wel warme levenswoorden meedragen. Zonder het vormelijke van gemeenplaatsen te hebben, zijn zulke vereerde en geliefde wendingen, geladen met de kracht van een wachtwoord, waardoor het groeiende vaderland zich sterker bewust voelt worden.' (Brom).

Het hervinden van de Bijbel heeft geleid tot het bestuderen van de schone taal, waarin deze eens werd geschreven. Altijd gedurende de Middeleeuwen was het Hebreeuws beoefend, maar de eigenlijke grondlegger van de studie van het Hebreeuws onder de Christenen werd Reuchlin. Omdat hij door zijn klassiek geworden *Rudimenta hebraica* (1506) voor het eerst een bruikbare grammatica en een daarbij behorend lexicon had gecomponeerd. Een klassiek geworden boek: een 'monumentum aere perennius'.

Reuchlins kennis baseerde zich nog geheel op de Joodse traditie, zoals te doen gebruikelijk was tot in het midden der achttiende eeuw. Ook de Nederlandse geleerden ondergingen door hem de invloed van deze nieuwe impulsen. De theologische studie der Protestanten en de letterkunde, die hieruit voortkwam, waren aldus geheel doordrenkt van een Bijbels aroma, dat in diepste wezen werd bepaald door de bronnen der Joodse overlevering.

Het verschijnsel van de herleving van het Hebreeuws moet binnen het raam der Westeuropese historie allereerst worden gezien als symptoom van renaissance en humanisme, die door hun oriëntering op de oudheid het Hebreeuws een gelijkwaardige plaats inruimden naast het Grieks en het Latijn. De periode van de 'trilinguis homo' brak aan, de kenner der drie klassieke talen. In Leuven ijverde Erasmus voor het 'Collegium trilingue'. De studie van het Hebreeuws werd een erkend onderdeel van de algemene cultuur.

Van deze kant moeten wij nu de invloed van Joodse waarden op de Nederlandse beschaving in de zestiende eeuw benaderen en wij kunnen dit exact doen door de nadruk te leggen op het oeuvre van de man die eveneens naast de prins stond in de strijd voor de vrijheid der Nederlanden, Marnix, die als burgemeester van Antwerpen de Joden van dichtbij had leren kennen. Of zouden wij hem binnen het raam van dit boek niet liever Rabbi Marnix noemen, Rabbotenu Marnix van St. Aldegonde?

Dit is niet zo maar een grapje. Hijzelf heeft zijn meest persoonlijke boek, de *Byencorf*, een pseudoniem meegegeven, dat historici en filologen voor raadselen stelt: Isaac Rabbotenu van Loven, Licentiaet inde Pauselicke Rechten. Men heeft bij de verklaring ervan wel gedacht aan een uitleg, die hierop neerkomt, dat hij, Marnix, 'onze geleerden uit Leuven, de Katholieke geestelijken namelijk, belachelijk maakte', daarbij de eigennaam Isaac afleidende van het Hebreeuwse werkwoord 'schertsen'. Ware het niet meer voor de hand liggend hier te denken aan een humanistisch Hebreeuws grapje, waarin zijn *eigen naam* duidelijk wordt uitgedrukt? Vertalen wij nl. het Nederlandse voorzetsel 'van' in het Hebreeuws, dan staat er 'MiLoven'. Lezen wij nu naar Hebreeuwse methode het pseudoniem van rechts naar links terug, dan komt tevoorschijn: MRNITZ. Immers: M[iLoven], R[abbote]N[u], ITZ[chak].

Dergelijke humanistische 'Spielereien' met namen kwamen ontelbare malen voor. In Marnix' denkwereld moet dit heel gewoon zijn geweest, want hij was zeer geïnteresseerd in het Hebreeuws en een blik

op zijn verzameling laat ons zien, hoeveel studiewerken op het onderhavige gebied in zijn bezit waren. Volgens de *Catalogus librorum bibliothecae nobilissimi clarissimique viri piae memoriae D. Philippi Marnixii Sancto-Aldegondij* bevonden zich daar vele lijvige hebraïca. Kende Marnix al deze dikke boeken? Wij moeten voorzichtig zijn bij het beoordelen van zulke vraagstukken. Niet iedere humanist—zelfs al beweert de legende het—was op dit gebied een meester. Het gebruiken van de vreemde karakters stond geleerd en kon buitenstaanders imponeren. Zelfs van de wereldberoemde Grotius moest worden vastgesteld, dat hij de taal van het Oude Testament niet machtig is geweest en vreemdeling bleef in het zogeheten rabbijnse labyrinth.

Bij Marnix, die vooral in Genève Hebreeuws zou hebben gestudeerd ligt dit alles nog min of meer in het duister. Noch uit zijn Psalmberkeringen en evenmin uit de fragmenten van zijn Bijbelvertaling kan men directe conclusies trekken. Maar wat zeker is: deze dichter tracht te leven uit de sfeer van de Bijbelse boeken en hij verzuimt nimmer in zijn aantekeningen te vermelden, dat hij (naast bestaande vertalingen) de Hebreeuwse tekst heeft geraadpleegd en vergeleken.

Zijn liefde voor het Oude Testament blijkt onomstotelijk uit het Wilhelmus, dat zonder het Oude Verbond niet aanvoelbaar is. Meerderen hebben de verhouding ervan tot de Bijbel geanalyseerd. Er is vastgesteld, dat het de oudste Nederlandse vertalingen zijn geweest, waarvan de indrukken het sterkst hebben doorgewerkt. Vooral de 'Liesveldt'-Bijbel, die de Nederlandse ballingen in de verstrooiing met zich namen en waaruit zij troost putten in die moeilijke dagen van vervolging.

In dit Wilhelmus komt treffend de parallel naar voren van Oranje en Koning David:

*Als David moeste vluchten
Voor Saul den Tyran:
Soo heb ick moeten suchen
Met menich Edelman:
Maer Godt heeft hem verheven,
Verlost uut alder noot,
Een Coninckrijck ghegheven
In Israel seer groot.*

'Door de herinneringen aan Jeruzalem heen, die als resonansbodem meeklinken, voeren ... de bloedige ervaringen van Holland ... de boventoon.' (Brom). Het Bijbelse karakter van dit onvergankelijke lied

brengt de sfeer van de eigen vrijheidsoorlog op het niveau van de door God geïnspireerde geschiedenissen uit de oudste tijd van het Joodse volk.

Zo hebben misschien zelfs eigentijdse Joden dit aan gevoeld. Want een kenner van het Joods-Duits ontdekte in de Bodleiana te Oxford een manuscript, waarin een zeer vroege Jiddische tekst van het Wilhelmus van Nassouwe. De Christelijke fragmenten zijn verjoodst. Merkwaardig is wel, dat de woorden 'als een vroom Christen Man' zijn gewijzigd in 'ein biderman'... Maar het neemt niet weg, dat het uitermate curieus kan worden genoemd, dat in bepaalde Joodse kringen de klank van dit lied heeft geresoneerd. En hier gaat het nu voor het eerst om Asjkenazische 'vol'-Joden in West- en Midden-Europa, die nog geïsoleerd leefden van de hen omringende maatschappij.

Het Wilhelmus bracht ons definitief naar een mentaliteit, die wij in een iets later stadium veel algemener zullen aantreffen in het Holland van de gouden eeuw. Want net als Marnix zullen dan Vondel en Rembrandt getuigen van de impuls die het Boek der Boeken en in wijdere zin de cultuur der Joden hebben gewekt in hun oeuvre. Met Menasseh ben Israël en al die andere eigenaardige Joden zullen zij, de kunstenaars en de humanisten Amsterdam omtoveren tot het Jeruzalem van het Noorden, een Moeder in Israël.

2. Van Barlaeus tot Baudartius

Hebreeuwse tint over de Nederlanden

Menasseh ben Israël, rabbijn onder de humanisten

Dit was het voorspel. Als het volk der Nederlanden zijn vrijheid heeft bevochten en de gouden eeuw definitief heeft ingezet, dan zal met de overwinning van het Protestantisme de Joodse geest een eigen plaats kunnen innemen in Amsterdam, ook voor de ballingen van ons volk de stad der vrijheid, Eleutheropolis. De Marranen van weleer hebben dan hun masker afgeworpen en hun 'kehilla' (gemeente) is allang op weg beroemd te worden in geheel de wereld en niet alleen de Joodse. Hun vroegste geschiedenis in het later door hen zo beminde en gekoesterde 'Mokum Alf' (Mokum: plaats; Alf: eerste, één) is vele malen geanalyseerd. Legenden zijn weerlegd, sprookjes achteraf als waar bevonden. De duizend-en-één-nacht-geschiedenissen der Amsterdamse Sefardiem liggen opgetast in talloze boeken. Wetenschappelijke verhandelingen met meters voetnoten; maar ook in romans, versierd met goud, koper, doublé. Wat doet het ertoe.

Ook zij kwamen op schepen, bij nacht en ontij, clandestien en aarzelend. Maria Nunes verscheen aan Amstel en IJ, nadat een Engelse Hertog om haar had geworven. Koningin Elisabeth had haar door Londen laten rijden, om het wonder van haar liefталigheid te vertonen. Maar Maria wilde alleen naar Amsterdam om daar te huwen met Manuel Lopez Homem. Zij wilde Joods zijn en blijven. Dat was een Joodse Argonauten-traditie.

Anderen zeggen, dat het in Emden begon. Eens, in een spooknacht over Waddenzee en Dollard kwamen weer eens tien Joden aangespoeld in Oost-Friesland, waar ze, te Emden, een huis aantroffen met een Latijnse en Hebreeuwse gevelsteen. 'Waarheid en Vrede zijn de grondslagen van de wereld', stond er op. Daar woonde een eenvoudige rebbe en 'sjouchet' (beestensnijder): Uri Halevi, wiens zoon Aron

het gezelschap naar Amsterdam begeleidde. Gebogen over de kaart van Cornelis Antonisz wees Uri hun de Montelbaanstoren, die in de traditie der Amsterdamse Sefardiem tot ver in de achttiende eeuw Aronstoren werd genoemd. In de onmiddellijke omgeving daarvan, in de niet meer bestaande Jonkerstraat, zou—naar dit verhaal althans—de historie der Amsterdamse Portugezen een aanvang hebben genomen. Opvallend in deze verhalen is het optreden van Londen en Emden, twee vluchtelingencentra der Nederlandse Protestanten!

Twisten wij hier niet om historische details. Als de oude markiezen van Spanje hun kindertjes verhalen vertelden, dan—wie neemt het ze kwalijk—poetsten zij Maria Nunes op, tronende in de statiekoets van de Engelse vorstin. Maar als de oude Menasseh ben Israël in de school aan de Houtgracht mediteerde over de komst der eerste Marranen, dan vertelde hij zijn leerlingen wellicht over Uri Halevi en zijn zoon Aron, die schijnchristenen besneden en opnamen in het Verbond van Abraham.

Wie was deze legendarische Menasseh, die niet begrepen kan worden zonder de cultuurmatrijs van het Amsterdam zijner dagen? Hij was omstreeks 1604 op het eiland Madeira geboren. Zijn vader Joseph, na foltering en door de Inquisitie veroordeeld tot confiscatie van zijn bezit, vluchtte via La Rochelle naar Amsterdam, waar hij zich aansloot bij een van de toen bestaande kleine gemeenten. Dat zal omstreeks het jaar 1614 zijn geweest. Menasseh was toen een jongen van een jaar of tien. Moderne psychologen mogen analyseren, welk een invloed zo'n jeugd op een klein kind kan hebben geïmponeerd. Zonder meer is ook dit trieste 'galoeth'-verhaal duidelijk, én zijn slot. De ondervonden mishandelingen hadden het gestel van de Joodse vader zo ondermijnd, dat hij eind oktober 1622 reeds stierf.

Menasseh ontving een opleiding voor geestelijke, als men deze formulering maar niet te modern interpreteert. Van seminaria in onze opvattingen was nog geen sprake en evenmin kenden de Amsterdamse Sefardiem toen of later 'Jesjiewoth' (Talmudscholen). Hij 'lernde' met Chagam Uziël, zo zal het wel geweest zijn, en deze eminente geleerde zal de intelligente knaap veel wijsheid hebben bijgebracht. Een eigenlijke 'raw' (geleerde) in de technisch-Joodse zin van het woord is hij nooit geworden. Daarvoor was zijn blik te ruim en zijn geaardheid te weinig gericht op het rabbijnse weten als enige bron van kennis en geloof.

De functies, die hij aan het begin van zijn loopbaan waarnam, werden later niet onaardig door hemzelf geformuleerd. Hij zou klein zijn

begonnen en het 'opklimmend van de wieg, zoals men zegt [hebben gebracht] tot predikant en professor in de Talmud, d.i. onze theologie'. Vooral dat 'professor' klinkt ons eigenaardig in de oren voor iemand, die nog voor het eind der zeventiende eeuw een geestelijke functie in een Joodse gemeente waarneemt. Maar het is een heel merkwaardige gemeente en een heel merkwaardige rabbijn, en een heel merkwaardig Amsterdam.

In deze stad is de wat ijdele Menasseh een niet eens opvallende verschijning. Het is o zo normaal, dat hij naar titels jaagt en dan vooral naar die ene: professor. In 1636, hij is dan twee-en-dertig jaar oud, streeft hij ernaar hoogleraar te worden aan het Athenaeum Illustre, maar zijn verzoek wordt door de Vroedschap afgewezen. Het zou nog heel wat jaren, ja eeuwen duren, voordat in Nederland een Jood hoogleraar zou worden. Het verhindert hem intussen niet zichzelf 'professor van de Hebreeuwsche tale' te noemen—de titel was nog altijd niet beschermd—en elders 'Theologo y philosopho hebreo'. Dat hoort erbij, wanneer men zich wil handhaven temidden der Amsterdamse humanisten, wier vriend hij is en die hem het baantje zo graag hadden gegund. Want voor hen was het Hebreeuws als klassieke taal immers zo belangrijk. Hun grenzeloze eerbied en bewondering voor de Oudheid sloot ook het Hebreeuws in. En wat derde hen het Jood-zijn van deze rabbi. Lag in hun humanistische bewustzijn niet verankerd het cultiveren van de menselijke waardigheid in de zin, waarin moderne mensen dit trachten te benaderen?

Als Menasseh's *De Creatione problemata* xxx in 1635 het licht ziet, geeft Caspar Barlaeus het boekje een Latijns epigram mee, dat eindigt met de woorden:

Haec fidei vox summa meae est.

Haec crede Menasse.

Sic ego Christiades, sic eris Abramides.

'Zoals ik een Christenkind ben, zo zul jij een zoon van Abraham blijven.' In de Republiek der humanisten heerste gelijkheid op menselijk niveau. Zo voelden het ook de Vossii. En met het noemen van deze familie, waarin wij—naar het woord van Busken Huet—struikelen over de letterhelden, raken wij het merg van Menasseh's contacten te Amsterdam. Gerardus Johannis werd in 1631 hoogleraar in de geschiedenis aan het Athenaeum. Met hem kwam de rabbijn in aanraking en ontstond een vriendschap, die echter niet kon worden vergeleken met de intieme relaties, die er groeiden tussen Menasseh en Vossius' kinderen.

Dionysius vertaalde het eerste deel van de *Conciliador*, Menasseh's voornaamste werk, in het Latijn.

De beroemdste zoon van de oude Vossius was echter Isaac, de 'geleerde, kunstminnende koopman in boeken en handschriften' uit de zeventiende eeuw, de intimus van Christina van Zweden. Wij naderen het geestelijke Europa uit deze boeiende jaren. Als bibliothecaris van de vorstin onderhield Isaac ook met Menasseh contacten over levering van Hebreeuwse boeken voor de Koninklijke Bibliotheek te Stockholm. Of de zakelijke belangen van de naïeve Sefardie door deze 'schavuit der Nederlandse filologen', altijd goed behartigd werden, dient te worden betwijfeld. Maar de betrekkingen tussen beide figuren blijven opmerkelijk en voor hun tijd van een opvallende vertrouwelijkheid.

Dit gold ook voor Grotius, de beroemdste van hen allen. David Franco Mendes vermeldt dat Menasseh in relatie stond met Hugo de Groot, advocaat en fiscaal in Den Haag, die hem dikwijls raadpleegde over vraagstukken uit de Bijbel. De bewijzen voor hun contact vormen de brieven, waarin Hugo over Menasseh spreekt, en daaronder één, die tot de rabbijn persoonlijk is gericht. Zij dateren alle uit de jaren, dat Grotius zijn commentaar op *De Veritate religionis christianae* voorbereidde.

Blijkbaar is de oude Vossius degene geweest, die hen samen heeft gebracht. Hij was het ook, die in 1637 voor Grotius de Spaanse werken verzorgde, die Menasseh tot op dat moment had geschreven. De rabbijn wordt gewaardeerd door de humanist, die getroffen zijn spijt bevestigd, als de rabbijn erover nadenkt Holland te gaan verlaten om naar Brazilië te emigreren. Hier volgt de enige ons bekende directe brief:

Uw antwoord op mijn vraag betreffende enige plaatsen in de Heilige Wet en Geschiedenis was mij zeer welkom, en niet is er, meen ik, iemand, die mij een beter antwoord kan geven. Ik heb weliswaar vele verklaarders gelezen, maar die 'vele' betekenen weinige vergeleken met het [grote] aantal van hen, die, zoals ik zie, U bekend zijn, en die U gelezen hebt en U volledig eigen gemaakt. Daarom breng ik U niet slechts grote dank, maar ook door deze weldaad aangemoedigd zal ik mij voortaan met groter vrijmoedigheid tot U wenden, indien er [weer] dergelijke vragen zich voordoen, in ruil voor zo'n grote vriendelijkheid tot wederdienst bereid indien ik in enig opzicht daartoe in staat ben. Uw boeken, die tot nu toe verschenen zijn worden hier op mijn aanbeveling door velen gelezen, niet zonder voldoening en voordeel. En daarom vraag ik U des te dringender dat U al Uw vrije tijd besteedt aan de verklaringen van duistere plaatsen in de Wet, waardoor ge alle geleerden ten zeerste aan U zult verplichten.

Ons intrigeert temidden van dit alles deze vraag: wat was de beteke-

nis van zulke verbindingen op dit allerhoogste niveau voor de beschavingsgeschiedenis der Nederlanden. Een vraag, die alleen maar beantwoord kan worden van uit een gezichtspunt, dat recht doet wedervaren aan de geestelijke structuur der Nederlandse humanisten, wier denkwereld veelal samenvalt met het historische merk van het zogeheten libertinisme.

De libertijnen behoorden tot de aristocratische regentenklasse der opgekomen steden. Hun belangen vallen samen met die van groot-handel en industrieel kapitaal. De aspecten daarvan vereisten breedheid van visie en gematigdheid op politiek terrein. Dat deze Sefardische vreemdelingen belangrijke relaties meebrachten woog voor hen zwaarder dan verschillen op het gebied van geloof en natie. Zakelijke motieven leidden reeds vroeg tot ideologische opportuniteit.

De verdraagzaamheid van de zeventiende-eeuwse Libertijn heeft niets te maken met het moderne begrip tolerantie. Vandaar dan ook, dat in Nederland geen sprake kon zijn van iets als emancipatie. Het toepassen van zulk een begrip, dat immers bij de achttiende en negentiende eeuw hoort, op zeventiende-eeuwse toestanden, miskent iedere historische en wijsgerige inslag.

Daardoor kon ook voor de Joden, voor Menasseh en zijn Sefardiërs, de soepele houding der libertijnen nimmer basis vormen voor een intern-Joodse ontwikkeling, waarin (om het modern te formuleren) assimilatie-idealen konden ontstaan. De 'verdraagzaamheid' bleef de Jood terugwijzen naar het opportunistisch uitgangspunt en dwong hem aldus gedurig tot het behoud van zijn speciale kenmerken. Bij de Portugese Joden bleef er een scheiding tussen hun Marranen-bewustzijn en hun sociaal-economische structuur. In het gunstigste geval wordt dit Marranen-bewustzijn naar Nederlands model gemoduleerd, doch geen enkel Nederlands motief wordt voorlopig innerlijk bepalend voor hun geestelijke gerichtheid. Menasseh denkt eraan, naar Engeland te vertrekken als de Eerste Engelse Oorlog in volle gang is. Tijdens de Tweede Engelse Oorlog, als de Messiaanse Beweging van Sabbattai Tsvi de hele Joodse wereld op haar grondvesten doet schudden (in het staartjaar 1666), verlaten tientallen Sefardiërs Nederland, omdat zij vermoeden, dat Engeland en Frankrijk de grote machten van morgen zullen zijn.

Ook Menasseh kon zich rustig bezig houden met het propageren van nieuwe diaspora-mogelijkheden voor de Marranen. Zijn stappen bij Cromwell tot wedertoeelating van Joden in Engeland zijn wereldberoemd geworden. De Amsterdamse rabbijn kiest in zijn—op Mar-

raanse historie-theorieën en Nederlands-libertijnse opportuniteit berustende—politiek welbewust dus Engeland als land der Joodse toekomst. Zijn denkbelden zijn mede gebaseerd op een oeroude geschiedbeschouwing, waarin de verlossing der Joden afhangt van hun uiteindelijke, totale verspreiding over de wereld. Alle verdrijvingen zijn in dit proces slechts etappen, die de zekere toekomst nader brengen. Daarom gelooft Menasseh, dat de verloren stammen niet slechts in West-Indië moeten worden gezocht (het land, dat de Nederlandse Marranen later inderdaad opzochten), doch ook in China, in Abessynië en waar niet al.

Maar als de humanistische rabbijn, toegerust met een ongewone overredingskracht, nuchter tegenover Cromwell argumenteert, legt hij tevens de nadruk op de betekenis der Joden voor de handel, die sedert eeuwen een hoofdbron van bestaan vormt voor het oude volk. Het volk, dat door God weliswaar van zijn staat is beroofd, maar dat juist in de handel die toch door de diaspora wordt gestimuleerd, een door God evenzeer gewilde mogelijkheid tot het opbouwen van zijn bestaan heeft gevonden. Het inzicht der Joden in hun zwervende structuur verhindert hen zich vast te leggen op landerijen. Als zij eenmaal weer in het Beloofde Land zullen wonen, zal het profetische woord worden vervuld, dat er *geen koopman* meer zal zijn in Gods huis. Juist de rijkdom der kooplieden is voor alle staten van betekenis! Overal zullen Joden bovendien trouwe dienaren zijn van de Staat. Welke bezwaren kunnen er van godsdienstige zijde tegen hen worden ingebracht? Propaganda voor hun godsdienst voeren zij immers niet. Met de burgers van Engeland zullen zij, zoals dat in de Nederlanden het geval is, op normale wijze omgaan. Hier is een pleiter aan het woord, wiens denkbelden geheel passen in de mentaliteit van de Amsterdamse humanisten die het ballingschapsbewustzijn der Joden synthetisch voegen in een soort internationale levenshouding, die tenslotte ook bij hen theologisch-wijsgerig is gefundeerd.

Het zijn de Joden als zodanig, die hen boeien. Door hen laten zij zich informeren en inspireren, wetende, dat dit volk de laatste levende schakel met de Oudheid is. Niet voor niets was dit humanisme organisch gegroeid uit het Bijbels humanisme der zestiende eeuw. Ook voor de Vossii, voor Barlaeus, voor Hugo de Groot vertegenwoordigde hun vriend Menasseh ben Israël een exponent in die raadselachtige historie der Joden, die zij na de komst der Marranen op tastbare afstand wisten. Toen Lodewijk XIV éénmaal de Nederlandse gezant Coenraad van Beuningen, de meest veelzijdige der Nederlandse liber-

tijnen, vroeg waarom men in Holland de Joden toch zo gemakkelijk accepteerde, antwoordde deze: Was het niet een teken dat God het wilde, dat zij nog steeds bestonden? En als alle landen hen verjoegen, moest Holland ze wel opnemen. Een historisch-theologisch motief (het voortbestaan der Joden) wordt terstond gevolgd door een opportunistisch beginsel (als zij er dan toch zijn, dan zullen wij ze de kans geven).

Ondenikbaar, dat zulke vraagstukken door de humanisten niet werden besproken met hun beminnelijke Menasseh. Ze bezochten hem in zijn eenvoudig huis. Aanvankelijk, bij zijn huwelijk op negentienjarige leeftijd met Rachel Abarbanel, woonde hij op de Nieuwe Houtmarkt; later misschien op de Breestraat, schuin tegenover een bekende schilder. Zelfs de vrienden van zijn vrienden werden hierheen meegenomen. En als dan de tijd van het gebed was genaderd, gingen allen samen naar 'Snoge'. Eenmaal had Isaac Vossius zijn vrienden Samuel Bochart en Pierre Daniel Huet meegenomen naar de Breestraat, het was na 1650. Toen het gezelschap van de vier geleerden ten tijde van het gebed de Esnoga aan de Houtgracht binnenkwam, zal er wel enige deining zijn ontstaan. Menasseh trok zich daar weinig van aan en wees zijn vrienden plaatsens terzijde van de Heilige Arke.

Verdiept in de dienst, zette de verstrooide Huet zijn voet op het mooie houtwerk van de preekstoel. De gemeente stak zijn gevoelens van afkeuring niet onder stoelen of banken. Toen stond Menasseh op om zijn gast opmerkzaam te maken op zijn gebrek aan goede manieren. De zondaar haastte zich zijn voet terug te trekken en dat wel—naar zijn eigen woorden—'zo onmiddellijk en met dusdanige bewijzen van respect, dat de gemeente niet alleen voldaan was, doch gesticht door mijn gedrag.'

In deze synagoge van Talmud Torah, die in 1639 als zodanig in dienst werd genomen en waarvan geen steen en splinter meer over is, kwamen meerdere niet-Joodse gasten, vrienden van het Joodse volk, van Menasseh. En onder hen misschien ook die ene, Rembrandt.

Rembrandt op de Jodenbreestraat

Uit de bosrand der legenden blijven nymfen spieden in de richting van de nuchtere historie. Waren er Joden om Rembrandt? Welke Joden?

Daar zijn die prachtige Rabbijnenkoppen; is het na te gaan, wie er bedoeld worden? Er was zelfs iemand, die wilde aantonen, dat Rembrandt een Jood was geweest.

Nee, Jood is Rembrandt niet geweest, maar in zijn biografie zal zijn woning aan de Jodenbreestraat een essentiële factor blijven, tot in alle tijden. Want daar, in het verdwenen ghetto, woonde de meester in de meest bewogen jaren van de Amsterdams-Joodse wereld, die sidderende tijd omstreeks 1650. Hij woonde er niet minder dan twintig jaren en beleefde er geluk en smart. In 1639 kocht hij het grote herenhuis voor dertienduizend gulden. 'In manieren naevolgende ... bekend Sr. Rembrandts Harmansz. gecoft te hebben, een huys en erve aen de Suytzijde van de Breestraat, wesende het tweede huys buytenwaerts van de St. Toonissluys belent aan de Oostzijde Salvador Rodrigues en aen de Westzijde Nicolaes Elias ...', aldus het begin van de koopakte.

Zoeken wij lijnen in ons betoog, dan schijnt het volgende schema acceptabel: (1) Zijn er concrete bewijzen voor contacten van de Meester met Joden? (2) Zijn er facetten te onderkennen, die uitgangspunt kunnen vormen voor cultuurhistorisch onderzoek? (3) Heeft Rembrandt invloed van het Jodendom ondergaan en is deze bovendien aanwijsbaar in de Joodse omgeving, die wij zo vaak op zijn doeken ontmoeten?

Concrete bewijzen zijn er voldoende en zij zijn van verschillende aard. A. M. Vaz Dias vond in het Protocol van Notaris Baddel twee akten uit 1654, waaruit een burenrucie tot ons spreekt tussen Rembrandt en zijn directe buurman Daniël Pinto, die het hoekhuis bij de sluis in 1645 had gekocht van de schilder Nicolaas Elias. Pinto, die later Parnas zou zijn in het jaar, dat de grote Esnoga werd gebouwd (1675), was handelaar op de Levant en deed zaken in tabak. Op 9 februari van het genoemde jaar 1654 wordt voor Notaris Benedictus Baddel een verklaring afgelegd, waaruit blijkt, dat zowel aan het huis van Daniël als aan dat van de schilder een verbouwing heeft plaats gehad. Maar er blijkt ook, dat Rembrandt het hout, dat voor zijn huis was gehaald en gebruikt, op rekening van Pinto had laten schrijven. Op de stoep van zijn woning duwt Daniël de rekening onder de neus van de houtkooper Pieter Pietersen, die reageert: 'hij had daarmede niets te doen, hij kende niemand anders dan Pinto en begeerde geen geld bij Rembrandt te halen. Daarom had hij alles onder malkander op *zijn* rekening gesteld, om van hem alleen betaald te worden.'

Op 15 maart speelt het tweede bedrijf. Daniël heeft een kelder gehuurd 'staende op de Breestraat onder 't huis van Rembrandt van

Ryn', maar hij kan er geen gebruik van maken door het gestommel van metselaars en timmerlieden en hij protesteert weer via de notaris. Blijkbaar wil Pinto de schilder dwars zitten. Hier is dus sprake van contact en wel van de meest sprekende soort. Want Rembrandt leefde in de Jodenhoek en waarom zou hij niet ook botsen met een lastige Sefardie, een Parnas-figuur van het klassieke regentengenre.

Uit datzelfde jaar stamt de oorkonde van L. Diego d'Andrada, Portugees koopman, die 'aan U Rembrandt besteet heeft te schilderen seeckere jonge dochter ende [seg]t dat hij U op de hand daarvoren gegeven heeft 75 gld en de rest betaelen sal soo wanneer deselve schilderij volcomentlijk zal zijn opgemaect'.

Genoemde Andrada evenwel 'bericht dat de voorsz. schilderij ofte conterfeitsel op verre na niet gelijckt het wesen ofte tronie van de voorsz. jonge dochter...' Weer een contact, dat spreekt. Want confronteren zulke gebeurlijkheden ons niet met de doodgewone praktijk van alledag?

Rembrandt hield zoveel van zijn Joden, dat hij in het normale levensvlak met ze kon omgaan. Dat was maar goed ook, want als hij uit zijn woning kwam, zag hij alleen maar Joden. Buren Salvador Rodrigues, Manuel Lopez de Leon en overburen David Abendana en nog verder, vlak achter de Snoeg aan de Houtgracht, Antonio da Costa alias Isaac Semach. Aan de overkant, dicht bij de sluis, woonde Isaac Montalto, misschien een zoon van dr. Eliau, de lijfarts van Maria de Medici. Op de nrs. 7-9 bevond zich het huis van Isaac de Pinto. Even verder Abraham Pereira, die wij later nog zullen ontmoeten; daarnaast in het huis 't Romijnse Keizershoofd' de beroemde familie Osorio. Als we de steeg voorbijgaan, passeren we o.m. de huizen van Chagam David Pardo, Joseph da Costa, die eens het losgeld zou betalen voor zijn wereldberoemde broeder Uriël en tenslotte de woning van dr. Isaac Rocamore, die als monnik luisterde naar de naam van Fray Vicente de Rocamore, maar later naar Amsterdam vluchtte en daar werkzaam was als Joods geneesheer. En dan spreken we nog alleen maar van de veelal voorname Sefardiem, die Rembrandts burens waren. Hoevele 'rabbaniem' uit het Oosten zochten de Breestraat op, kooplieden, 'schnorrers', eigenaardige wezens, die in Rusland, Polen en Duitsland hadden gehoord van de vrijheid, door Joden genoten in het nieuwe Beloofde Land.

Zo stapelen vage bewijzen zich op en zij worden zeer werkelijk in Rembrandts beroemde portretten. Noemen wij nu Ephraim Bueno, de zoon van de geneesheer Joseph, welke laatste in 1625 geroepen werd

aan het sterfbed van Prins Maurits. Ook Ephraim was arts, gelijk zovele Sefardiem. Hij werd geboren in 1599 te Castello-Rodrigo in het noorden van Portugal, bij de Spaanse grens, aan de oevers van de Douro. Vader Joseph, die in Bordeaux afstudeerde, verwierf in Holland een grote reputatie. Hij stierf in 1641 te Amsterdam. Het jaar daarop promoveerde Ephraim eveneens te Bordeaux. Hij stierf in 1655. Van hem bestaat naast het bekende geschilderde portret uit 1647, dat zich nu in het Rijksmuseum bevindt, de fraaie ets.

In de wetenschap wordt nog altijd gestreden over het identificeren van historische personen op schilderijen van Rembrandt. Een van de merkwaardigste hypothesen bleef wel de poging van Zwarts om aannemelijk te maken, dat met de figuren van het *Joodse Bruidje* bedoeld zouden zijn de Sefardische Bard Daniël Levi de Barrios en diens tweede vrouw Abigail de Pina.

Wij gaan al zulke beschouwingen voorbij en volstaan met vast te stellen, dat er inderdaad concrete verbindingen hebben bestaan tussen de meester en de Joden, temidden waarvan hij leefde. Dit blijkt misschien nog evidentier uit de onbekende Joodse types, die in Rembrandts werk worden afgebeeld. Men zou geneigd zijn te stellen, dat het Joodse portret bij Rembrandt in de regel Sefardisch is, het type Askenazisch. De Sefardiem vertegenwoordigen een milieu, dat maatschappelijk en cultureel sterk genoeg mocht heten om te verlangen naar een portret, als het kon: mooi en gelijkend. De Oostjoodse verproletariseerde vluchtelingen daagden daarentegen de verbeelding van de grote artist uit. Als Rembrandt echt *Joden* wilde weergeven, dan waren dit zwervers van het zwervende volk, geprangde en getekende rabbijnen, nog liever 'rabbaniem', 'rabbonem', 'rebbe's'. En niet te vergeten de paupers van de zelfkant van het ghetto. Zo demonstreer de schilder een scherpe 'feeling' voor het verschil tussen de Sefardische Grandes en de Askenazische Jidden. De laatsten brachten mét het 'goles' (diaspora) naar Amsterdam dat ondefinieerbare, Joodse levens-element, synthese van onzegbaar leed en onwrikbare hoop op verlossing. Maar allen samen waren zonen en dochteren van het volk van Mozes en Mirjam, Deborah en David, waarvan hij de geheimen wilde peilen en inderdaad doorgrondde.

En hiermede zijn wij genaderd tot die facetten in Rembrandts werk, die uitgangspunt kunnen vormen voor cultuurhistorisch onderzoek. Hij werd gegrepen door de aanwezigheid van de Joden, die hij in alle schakeringen kon waarnemen van de vroege ochtend tot de late avond. Hij zag ze in alle rangen en standen en hij verdiepte zich in hun

problemen. Zó is het begrijpelijk, dat ook hij het contact zocht en vond met zijn populaire overbuurman Menasseh ben Israël. Hier sprak tot Rembrandt een man, die niet alleen behoorde tot de Sefardische gemeenschap zijner dagen, doch tot de gehele Joodse wereld. En die bovendien iemand mocht heten van groot algemeen weten, liefde voor de humaniora, besef van eigenwaarde, die was doorgedrongen in de kringen van een niet-Joodse, Europese intellectuele en aristocratische elite.

Op twee momenten raken beide figuren elkander. In 1636 vervaardigt Rembrandt de bekende ets, waarop de Rabbijn in sombrero zelfbewust is weergegeven. In 1655 illustreert de Meester Menasseh's *Piedro Gloriosa o de la estatua de Nebuchadnesar; con muchas y diversas autoridades de la S. S. y antiguos sabios*. De problematiek van het uiterst zeldzame en kostbare werkje doet hier niet ter zake. Dat Rembrandt bij hoge uitzondering een boekje illustreerde en dat dit er een was van Menasseh ben Israël is voor ons meer dan voldoende. In de schaduw van de Zuider-toren werd een 'verbond' bezegeld tussen Neerlands grootste schilder en onze beroemdste rabbijn!

Met Menasseh zal Rembrandt ook hebben gesproken over Joodse achtergronden, over de Bijbel en de rabbijnse traditie, waarmee onze eerder gestelde vraag aan de orde treedt of de schilder de invloed van het Jodendom heeft ondergaan. Hier kunnen wij volstaan met slechts te wijzen op de enorme invloed, die de Bijbel heeft geoefend op zijn gehele oeuvre. Wij kunnen ons daarbij ontslagen achten van documentatie. Alle Bijbelse figuren herleefden actueel door zijn penseel. Onvergetelijk blijft als symbool Rembrandts moeder als de profetes Hanna. Wij zien de oude vrouw in devote aandacht gebogen over de Bijbel, die op haar schoot ligt. Een mystieke relatie tussen de lichamelijke moeder, die hem het leven schonk en de geestelijke, die zijn gehele scheppende kracht beheerste, is hier voor alle tijden neergelegd.

Joseph Athias, drukker van het Boek der Boeken

Niet alleen hebben wij de Bijbel ontmoet op het portret van Rembrandts moeder, wij kwamen het Boek der Boeken vaker tegen. Maar wij spraken nog niet over het boekwerk als zodanig, over 'Tenach', gedrukt in de oorspronkelijke taal en daarin gelezen en bestudeerd.

Het wordt tijd, dat wij dat doen. Want bij letteren horen letters, bij humanisten horen drukkers. Een van de beroemdste hebben wij reeds uitvoerig getekend, zonder nochtans van hem te gewagen als de pionier van de Hebreeuwse drukkerijen te Amsterdam.

Want Menasseh was ook de grondlegger van de Joodse boekenindustrie, die haar geschiedenis aanving op 1 januari 1627, toen een exemplaar van de dagelijkse gebeden naar de Spaanse ritus *zijn* drukpers verliet. Dat betekende intussen niet het begin van de Hebreeuwse typografie in de Noordelijke Nederlanden. Na de val van Antwerpen in 1585 had de hervormingsgezinde boekdrukker Aegidius Radaeus zijn bedrijf in Franeker gevestigd; een jaar later benoemden de Staten hem met het oog op de belangen der Hogeschool tot 'Landschapdrukker'. In diezelfde tijd was Plantijns schoonzoon, Franciscus Raphelengius naar Leiden verhuisd om leiding te geven aan het plaatselijke filiaal van de wereldberoemde firma. In 1587 wordt deze gewoon hoogleraar in de Hebreeuwse taal en tevens academiedrukker in de eerste universiteitsstad der Noordelijke Nederlanden. Het waren dus *niet*-Joden, die hier de basis hebben gelegd voor de Hebreeuwse typografie.

Eerst als de Sefardische gemeente van Amsterdam door haar moeilijkste beginjaren heengeworsteld is, wordt door de bestuurderen van de onderwijsinrichting 'Talmud Torah' (bestudering der Wet) overwogen zelf te voorzien in de behoefte aan studie- en gebedenboeken in de oude taal. Er wordt een bedrag uitgetrokken voor de vervaardiging van Hebreeuwse en Latijnse letters, voor patrijzen en matrijzen en tevens voor de vervaardiging van de daarvoor benodigde kasten. Edities van deze drukkerij zijn tot nog toe niet bekend geworden. De eerste januari van het jaar 1627 blijft voorlopig als begindatum gehandhaafd en Menasseh blijft pionier.

Gelijk alles in diens bewogen leven werd later ook de sfeer van zijn simpel bedrijf opgetrokken naar de vergulde bergen der legende. De corrector Isaac Aboab da Fonseca—wij zullen hem later nog heel ergens anders ontmoeten—vertelt, dat de Rabbin-drukker naar tekeningen van de 'Sofeer' (Wetschrijver) Michaël Juda Leon Hebreeuwse lettertypen had doen gieten, die uit goud zouden gegoten zijn. Twee Sefardische Grandes (één ervan was Ephraim Bueno!) zouden door de fraaiheid der typen zó getroffen zijn, dat zij zich geroepen voelden op eigen kosten het gebedenboekje te laten vervaardigen, dat aan de spits zou staan van al die honderden kleine en grotere drukwerken, die eens de trots zouden uitmaken van Amsterdam.

Het waren deze Hebreeuwse boeken, die invloed zouden hebben op

de bestudering der Joodse wetenschappen, ook door niet-Joden, humanisten en theologen. Het was de Bijbelstudie, die hiervan allereerst de weldadige impulsen onderging. Het was tenslotte de fraaie uitgave van de Bijbel door Joseph Athias, die de factor bij uitnemendheid werd, zodat de *Catalogus der Bijbel-tentoonstelling*, verschenen ter gelegenheid van de herdenking van het honderdjarig bestaan van het Nederlandsch Bijbelgenootschap in het Stedelijk Museum te Amsterdam (1913) kon schrijven, dat 'aan de meest gebruikelijke tegenwoordige uitgaven van het Hebreeuwsche Oude Testament de uitgave ten grondslag ligt, die in 1661 en 1667 met een voorrede van Joh. Leusden bij Joseph Athias te Amsterdam verscheen'.

Wie was deze Joseph Athias, die terecht de beroemdste Joodse drukker uit de gouden eeuw wordt genoemd? Hij was uit Spanje afkomstig, waar hij in 1635 geboren was als zoon van Abraham Athias, die als martelaar op de brandstapel van de Inquisitie zijn leven had beëindigd. Aan het eind van het vierde deel van de fraaie *Misjne Torah* van Maimonides (Amsterdam, 1702) noemt Josephs zoon Immanuel zich 'zoon van de grijsaard Joseph, die een zoon was van de martelaar Abraham Athias, die tot heiliging van Gods naam in Cordova werd verbrand op 17 Tammoez 5427'... Een korte, doch veelzeggende genealogisch-historische noot. Merkwaardigerwijze is ons een nauwkeurige beschrijving overgebleven van dit afschuwelijke auto da fé, waarbij vier mannen levend zijn verbrand. De Barrios, de waarschijnlijkste echtgenoot van het *Joodse Bruidje*, heeft er een drama aan gewijd. In het humanistische Amsterdam vergaten de vroegere Marranen hun afschuwelijk verleden veel minder dan zou kunnen blijken uit hun zo evident aanpassingsvermogen.

De ondernemende Joseph wachtte de bedoelingen van de almachtige kerkelijke rechtbank niet af. Van Lissabon ontkwam hij over Hamburg naar Amsterdam, waar hij op achttentwintigjarige leeftijd huwde met Isabella Duwart. 'Vier Mei 1663 ondertrouwden Joseph Athias van Lisbon, coopman, 28 jaar, de vader in Spange ... en Isabelle Duwart van Amsterdam, oud 29 jaar, ouders dood, geass. met haar zuster Gracie Duwart, woonent op de Anthonis Breestraat.' 'Coopman' wordt hij genoemd; de aanduiding had duidelijker kunnen zijn, want vijf jaar vroeger, in 1658, had hij te Amsterdam een drukkerij opgericht, die veel beloofde. Op 31 maart 1661 had 'Joseph Athias, jooede, *boekverkooper*, 't gilt gecocht en sijn burgerscedul vertoont'.

In datzelfde jaar verschijnt het Athias-Tenach, tot stand gekomen onder supervisie van de Utrechtse hoogleraar Johannes Leusden in

een oplage van 3000 exemplaren. Het was de eerste Hebreeuwse Bijbel, waarin de verzen met cijfers waren aangegeven. Zeer oude handschriften waren voor de uitgave gebruikt. Reeds in 1667 verscheen een tweede druk in 4500, resp. 5000 exemplaren. De afzetmogelijkheden bleken buitengewoon.

Opmerkelijk is het autobiografische getuigenis, dat Joseph liet drukken in de inleiding op de Joods-Duitse vertaling van het Oude Testament, die uitkwam bij zijn reeds genoemde zoon Immanuel, die het bedrijf van de vader voortzette:

Ik heb zelf enige jaren achtereen meer dan een millioen Bijbels voor Engeland en Schotland gedrukt. Er is daar geen knecht achter de ploeg en geen dienstmaagd zonder Bijbel. Heeft men niets te doen, dan wordt de Bijbel voor de dag gehaald om te voldoen aan het woord: Gij zult er van spreken als gij zit in Uw huis en als gij gaat op de weg.

Een Joodse drukker had zich ingeleefd in de sfeer van het Protestantse West-Europa en hij had nieuwe mogelijkheden geschapen voor het propageren ervan.

Voor de tweede editie had Christoffel van Dijk de letter gegraveerd naar tekeningen, die overeenkwamen met de typen van de eerste uitgaven. Johannes Enschedé tekende in zijn letterproef van 1768 (dus ruim een eeuw later) daarbij aan, 'dat deze lettersoort nog heden van de Joden voor het beste, schoonste en uitmuntendste Hebreeuwse schrift werd gehouden, en waaraan niets veranderd of verbeterd kan worden'.

In de zitting van de Staten Generaal van 10 juni 1667 werd besloten uit waardering van de autoriteiten voor deze Hebreeuwse Bijbel

synde volgens de attestatiën van de theologische faculteit en de professoren van de hebreuwsche tale in de Universiteyten tot Leyden, Utrecht, Franeker en Groningen de correcte ende exacxte druk als noyt voor dezen uitgekomen is, aan Joseph Athias toetekennen een gouden keten met gouden medaille.

Vondel, vriend van Athias?

Bleef de invloed van Joseph Athias op de beschaving der Nederlanden uitsluitend bepaald tot zijn Bijbeluitgaven, of was ook deze Sefardie bevriend met beroemde Amsterdammers uit de gouden eeuw? Er zijn vage berichten over vertrouwelijke relaties tussen deze drukker en Joost van den Vondel. Voor ons is dit alles te belangrijker omdat ook

in Vondels gedachtenwereld en gevoelsleven met het Oude Testament het Jodendom altijd levensgroot aanwezig is. Was niet zijn eerste Bijbelse stuk het *Pascha* en behandelde dit niet de bevrijding der Joden uit het Egyptische slavenhuis? Trok ook Vondel niet de parallel met de eigen strijd in de Nederlandse Tachtigjarige oorlog?:

O wonderbaarlijk schiet sich Moyses met Orangien! Den een strijdt voor de Wet, den and'ren slaet de trom, En vrijt met synen arm het Evangelium...

In 1635 volgt een vertaling naar een Latijns stuk van Grotius: *Josef of Sofompaneas*. Het verhaal van de Bijbelse Joseph trok Vondel aan. In de levensloop van deze zoon van Vader Jacob sprak voor hem 'Gods wonderbaere voorzienigheid, die de boosheid der blinde menschen buiten hun wit weet te brengen en te beleiden tot behoudenis van geheele koningrijcken, landen en volcken'.

Als in 1640 *Joseph in Dothan* volgt, blijkt dit drama zich voortreffelijk te lenen voor de uitbeelding van de broederstrijd tussen de Christenen in Duitsland na de slag bij Lützen (1632). In de Opdracht zegt de dichter:

Josephs historie is in allen tijden, zoo in 't klein als in 't groot, herspeelt onder allerhande geslachten en volcken: gelyck nogh hedensdaeghs onder de Christenen, die, gebroeders en leden eens lichaems zijnde, en zich luttel aan Josephs verdriet keerende, den onnoozelen dagelix vangen, verkoopen en leveren aan hunne allerbitterste en gezworen erfvianden; wanneer ze, d'een den anderen verradende en vernielende, liever de poorten van Christenryck voor den Ismaellern open zetten, dan malkanderen toegeven en ondergaen...

Realiteit van het Bijbelse verleden!

Met *Joseph in Egypte*, dat in hetzelfde jaar 1640 verschijnt, is dan het gehele verhaal tot voltooiing gekomen. Zoals in al zijn Bijbelse stukken, spreekt zich ook hier de welhaast persoonlijke liefde van de dichter uit voor de klassieke Joodse figuren. Het is ondenkbaar, dat Vondel niet de indrukken van werkelijke Joden, die ook hij in zijn omgeving zag, in zijn verbeelding heeft laten meespreken en meespelen. Dit werd reeds door Busken Huet aan gevoeld, toen hij in zijn *Land van Rembrand* schreef:

Levendig moest te Amsterdam, bij hen die als Rembrand en Vondel de gaaf van opmerken bezaten, de indruk der nieuw aangekomen Joodse wereld zijn. Bij het behandelen van sommige onderwerpen openen zich daardoor gezichtspunten, aan welke tevoren door niemand gedacht was. Gemakkelijk herkent men in Vondels Bijbelse treurspelen de plaatsen waar hij zijn personen uit het Oude Testament, somtijds tot schande der tragische werking, een taal in de mond legt, welke de Amsterdamse Jodenbuurt als afgeluisterd werd.

En hij voegt er een noot aan toe, die verwijst naar de woordentwist van de zonen van Aartsvader Jacob in *Joseph in Dotan* en naar die van

Cham met zijn vader in Vondels *Noach*. Opmerkelijk, dat in beide gevallen van een twist sprake is.

Maar ondanks dit alles boeit de vraag of er—zoals bij Rembrandt bleek—ook in de onmiddellijke omgeving van Vondel Joden zijn waar te nemen. In zijn bekende brief aan Hooft, waarmee hij deze dichter zijn prozavertaling van Vergilius vereert, schrijft Vondel:

Mij gedenckt, dat ick eens eenen Jode, een' Musikant, mijn koninghlijke Harp aenboodt, die hij weigerde t'ontfangen, dewijl het zijn Sabbath was.

Vondel doelt op *David's Harpsangen*. Wie de Jood was, die hij zijn harp aanbood en waarom, zal wel altijd onopgelost blijven. Maar contact was er en aan beide zijden was er ook sprake van een koninklijke houding. Want het zullen zuivere, principiële gronden zijn geweest waarom dit bijzondere geschenk althans op deze heilige dag niet werd geaccepteerd.

Heeft ook Vondel Hebreeuws gekend? In handschrift van een exemplaar van de *Gebroeders*, dat aanwezig is ter Koninklijke Bibliotheek, komen enige Hebreeuwse letters voor. Misschien zijn ze nagetrokken van een voorbeeld. Er wordt getwijfeld of de inscriptie een autograaf is. Maar zelfs als dit zou vaststaan, valt hieruit niets te bewijzen. Als Grotius zegt, dat hem in dit laatste treurspel vooral heeft getroffen 'de Hebreeuwsche manier tot op een stip nagevolgt', kan hieruit niets anders worden afgeleid, dan dat De Groot vol bewondering is voor de wijze, waarop Vondel zich geheel heeft ingeleefd in de structuur van het oorspronkelijke Bijbelse gegeven.

Heeft Vondel Athias gekend? In het archief van de Portugees-Joodse gemeente te Amsterdam bevindt zich een manuscript uit 1769 van de hand van David Franco Mendes, waarin de geschiedenis der beroemde gemeente kroniekmatig is vastgelegd. De gegevens van Franco Mendes zijn vaak zeer belangrijk, omdat deze Hebreeuwse dichter uit de tweede helft van de achttiende eeuw nog zeer veel mondelinge traditie bewaarde, die voor het historisch onderzoek van belang kunnen blijken. De kroniekschrijver nu schrijft:

Hij [Joseph Athias] was ook een beroemd dichter, niet alleen in de Portugeesche taal, doch ook in de Hollandsche taal, waaraan te danken was de vriendschappelijke omgang met den beroemden en geëerden dichter Vondel, die zooveel vertrouwen stelde in zijn oordeel, dat deze niets van hetgeen hij gemaakt had, in het publiek uitgaf, zonder het aan zijn oordeel te hebben onderworpen. Hij [Vondel] gaf hem eens een theaterstuk, bevattende een critiek over den Raad van State. Hij [Athias] zond dit stuk hem terug in een gesloten enveloppe, waarop benedenaan geschreven stond een beroemd gedichtje:

*Laat Raat en Staat in zijn geheel
En brenq dit spel niet op 't Toneel.*

Er is getwist over inhoud, strekking en toepassing van deze wonderlijke mededeling. De Vondelkenner Sterck dacht aan een mogelijke reactie van Athias op politieke zinspelingen in Vondels Treurspelen, zoals die in de jaren 1661-64 door het publiek werden aan gevoeld. Hij citeert Brandt, die in zijn *Leven van Vondel*, naar aanleiding van *Den herstel-den David* en *Faëton* zo'n opvatting duidelijk formuleert. Dat Vondel meeleeft met de actuele wereld van zijn dagen behoeft waarlijk niet te worden aangetoond. Maar ook als het citaat niet helder kan worden gesitueerd, lijkt ons deze traditie alleszins de moeite van het vermelden waard. Vondel kan voor zijn Bijbelse stukken het oordeel hebben ingewonnen van Joseph Athias, die in de wereld van het zeventiende-eeuws Amsterdam schitterde als een zeer apart fenomeen; een erudiete drukker, die met de grote dichter zijn liefde voor de Bijbel gemeen had.

Heeft Vondel nog meer Joden gekend? Kende én bestreed hij wellicht ook die ene, allergrootste, die zich al zo vaak aandienende in biografieën van Rembrandt?

Baruch d'Espinoza

Op 24 november van het jaar 1632 werd te Amsterdam geboren Baruch d'Espinoza, zoon van Michaël d'Espinoza en diens tweede vrouw Hanna Debora, welke laatste reeds op 5 november 1638, enkele weken voor Baruchs zesde verjaardag, overleed. Michaël zelf stierf op 28 maart 1654, nadat zijn derde en laatste vrouw Esther hem op 14 oktober 1653 in de dood was voorgegaan. Michaëls vrouwen schijnen alle drie de familienaam d'Espinoza te hebben gedragen; een interessant exempl van het huwen in zeer beperkte familiekring! De gevolgen hiervan zullen we later nog ontmoeten.

De mededeling van Colerus, 'dat zijn Ouderen deftige en wel bemiddelde Portugeesche Joden waren, hebbende in een vraay koopmanshuis op de Burgwal naast de Oude Portugieze Kerk gewoont', is historisch juist. Met de 'Oude Portugieze Kerk' is echter de oorspronkelijke Esnoga van 1639 bedoeld. Deze stond ongeveer naast de tegen-

woordige Mozes en Aäronkerk. Het geboortehuis van Spinoza werd in 1837 gesloopt ten behoeve van de uitbreiding van genoemde kerk. Er is niets meer van over.

Vader Michaël, te Vidigere in Portugal geboren, was misschien, vóór zijn komst naar Amsterdam, te Nantes woonachtig geweest. Hij was een koopman in gedroogde zuidvruchten. Uit een akte blijkt, dat een partij van vijftig 'tonneken' rozijnen, welke Michaël volgens cognossement uit Malaga had moeten ontvangen, niet volkomen in goede orde is aangekomen. Hij schijnt daarnaast geïnteresseerd te zijn geweest in de geestelijke vraagstukken van zijn Marranengeneratie. In de gemeente 'Bet Jaäcob' gold hij gelijk zijn familielid Abraham d'Espinoza de Nantes, als iemand van een rationalistische inslag. Aan het organisatorische leven nam hij intensief deel. Nadat in 1639 de drie kleine gemeenten zich tot één grote hadden verenigd, was voor Michaël d'Espinoza een regentencarrière weggelegd. Van zijn belangstellingen op het gebied van het Joodse weten is nagenoeg niets bekend. Uit zijn boekenbezit bleef een afbeelding bewaard van de Hebreeuwse grammatica door Alfonsus van Zamorra, een gedoopte Jood, die meewerkte aan de *Biblia polyglotta*. Het zegt wel zeer weinig.

Baruchs vroegste jeugdjaren onttrekken zich aan historische waarneming. Wij mogen aannemen, dat zijn Joodse opvoeding zich niet heeft onderscheiden van die van andere Sefardische kinderen uit die tijd. Ook hij zal de onderwijsinstituten van de Gemeente hebben bezocht. Sedert 1620 bevond de Talmud Tora-school zich naast zijn huis aan de Houtgracht. Het onderwijs werd over de hele linie kosteloos verstrekt. Dit lagere onderricht volgden alle Sefardische kinderen.

Voor de voortgezette studie ('Talmud en Decisoren') was de belangstelling geringer. De instelling 'Ets Haim' nam de bevordering van dit laatste onderdeel ter hand door het instellen van beurzen. Wij kennen de organisatie en de indeling van dit onderwijs door exacte mededelingen van tijdgenoten. Er waren zeven klassen en een nauwkeurig omlijnd leerplan. De eerste drie klassen hielden zich nog bezig met het lagere godsdienstonderwijs. In de vierde werd een vertaling der Profeten in het Castiliaans behandeld. De leerlingen der hoogste klassen beoefenden de Bijbelcommentaar van Rasjje, Talmud en Commentaren. Een 'klasse' (men sprak van een 'medras') duurde geruime tijd; vandaar dan ook, dat het doorlopen van dit instituut vele jaren in beslag nam. De hoogste studiejaren werden dan ook door slechts weinig studenten bezocht. Baruch werd als leerling aangenomen, maar dat is dan ook ongeveer het enige, dat vaststaat.

Wie zijn leraren waren is moeilijk na te gaan. Gemakkelijker schijnt het vast te stellen, wie het *niet* waren. Dit laatste geldt voor Saul Levi Morteira, de rabbijn, die in bijna alle Spinoza-biografieën een belangrijke plaats inneemt. Van de studenten der hogere 'medrasiem', waar Morteira doceerde, zijn registers bewaard, wellicht in verband met de toelagen, die geadministreerd moesten worden. Welnu: daarop komt de naam van de wijsgeer niet voor. Van andere rabbanien, die speciaal Baruchs Joodse opleiding zouden hebben kunnen beïnvloeden, is helaas in de bronnen geen sprake. Dat hij met Menasseh en anderen contact zal hebben gehad, met hen zal hebben gediscussieerd, het is voor de hand liggend. Doch van enige gekwalificeerde opleiding wordt nergens gewaagd. Wel allerm minst van een rabbijnen-opleiding. Baruch ontpopte zich aanvankelijk slechts als koopman; zijn vorming was die van een autodidact. Ook al zocht hij zijn kennis uit te breiden door in zijn vrije uren de invloed te ondergaan van niet-Joden, die hem nieuwe vergezichten konden openen. Het is in dit verband typerend, dat zijn enige leraar, die als zodanig vaststaat, de niet-Joodse Franciscus van den Enden is geweest, bij wie Baruch Latijn leerde. In het huis van deze oud-Jezuïet moet de Joodse jongen regelmatig zijn gekomen en hij zal er ook andere leerlingen hebben ontmoet. Dat hij, zonder succes overigens, op de dochter van zijn leraar, Clara, verliefd zou zijn geweest, geeft aan, hoezeer hij zich reeds vroeg losmaakte van zijn Joodse omgeving. Met welk feit wij genaderd zijn tot een essentie van Spinoza's biografie, die zal moeten uitgaan van de ontmoeting van twee culturen, die tezamen het fenomeen-Spinoza mogelijk hebben gemaakt.

Spinoza's kennis van de Joodse bronnen moge naar verhouding gering zijn geweest, zijn beheersen van het Hebreeuws oppervlakkig, dit alles kan niet wegcijferen, dat zijn optreden alleen verklaard kan worden als een Joods-historisch verschijnsel. De gespletenheid in het Marraanse levensbeeld leidde bij hem—zoals vroeger bij zijn buurtgenoot Uriël da Costa—tot een distantie tegenover het Joodse geloof, dat door de voormalige Marranen nooit meer zó natuurlijk kon worden beleefd als dat na eeuwen nog mogelijk blijkt in ongebroken Joodse milieus.

Het Amsterdam van het midden der zeventiende eeuw bood voor critische geesten, zoals Baruch d'Espinoza bij uitnemendheid was, alle mogelijkheden zich zelfstandig te ontplooien. En zelfs toen de Joodse gemeenschap bereid bleek de gevaarlijke ketter te verbannen, betekkende dit voor iemand als Spinoza niets anders dan een uiterste conse-

quentie van een vrijwillig gekozen levensrichting, die hij na 1656 rustig temidden van niet-Joodse vrienden kon voortzetten. Deze ban—historische crux van vele generaties—is overigens op zichzelf al merkwaardig voor de verhoudingen, waaronder de Sefardiem hier leefden. In 1656 was er nog niets gepubliceerd van Baruchs heterodoxe denkbeelden, die intussen de voormalige Marranen niet zullen hebben geschokeerd. De vraag rijst dan ook, waarom men in *dit* geval zich zo nadrukkelijk heeft willen ontdoen van een gemeentelid. Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat interne tegenstellingen een factor van betekenis zijn geweest. Zo was een controverse tussen de orthodoxe 'chagam' (opperrabbin) Morteira en de humanistische Menasseh algemeen bekend. 'Menasseh zegt wat hij weet, Morteira weet, wat hij zegt', was een veelzeggend grapje.

Ook de critiek der Calvinisten op vrijzinnige denkbeelden onder de Joden zal in de discussies naar voren zijn gekomen. Dat de ban over Spinoza werd uitgesproken bij afwezigheid van Menasseh (die toen in Londen was voor zijn stappen bij Cromwell) is opmerkelijk. Bepaalde regentenkringen der Sefardiem hebben de schrandere ketter, die waarschijnlijk toen al bekend stond als een geniale vrijdenker, eenvoudig weggewerkt. De 'religieuze' omlijsting van de grote 'cherem' (ban) betekende hoogstens een formaliteit. Hierin een geloofsdaad te willen zien, die het orthodoxe element van de toenmalige Sefardische gemeenschap van Amsterdam zou onderstrepen, zou onhistorisch zijn. Voor de biografie van de wijsgeer en voor diens grote invloed op de niet-Joodse wereld is dit feit intussen van onberekenbare betekenis geweest.

Benedictus et Maledictus

Een geestige titel van Ernst Altkirch typeert raak naar welke beide uitersten de beoordeling van de grote wijsgeer zich uitstrekt. Baruch, Benedictus, de gezegende werd hij voor tallozen, wier levensgeschiedenis zich voltrok in de ruim drie eeuwen, die sedert zijn geboorte verliepen. Maar voor even velen werd hij Maledictus, de vervloekte. Zijn onbestreden invloed wordt er slechts door gedemonstreerd. Niemand bleef hij onverschillig; de literatuur over hem is onoverzienbaar en onoverzichtelijk. In Rome en Moskou, in Oxford en Tokio

wordt hij bestudeerd. Ook in Jeruzalem heeft hij zijn vereerders en vervloekers. De nationale renaissance der Joden bleef niet ongevoelig voor dit 'Joodse' verschijnsel. Men wilde ook hem in de oude natie incorporeren. Men zou de 'cherem' ongedaan maken. Niemand minder dan David Ben Goerion propageerde dit terugwentelen van het rad der historie. Merkwaardig symptoom, deze joyeuse rentrée van de verloren zoon. Bijna is men geneigd te vragen, wat hij zelf daarvan gezegd zou hebben. Wij denken aan het slot van zijn *Tractatus theologico-politicus*, waarin hij—doelend op de Messiaanse beweging van 1666—neerschrijft:

Het teken der besnijdenis beschouw ik als zó belangrijk, dat ik ervan overtuigd ben, dat dit alleen het volk voor altijd in stand kan houden. Voorzeker, als de grondstellingen van hun godsdienst hun geest niet ondermijnen, dan zou ik zonder meer geloven, dat zij eens—als zij de kans kregen—zoals nu eenmaal de menselijke aangelegenheden aan een kringloop onderhevig zijn—hun rijk weer zullen oprichten, terwijl God hen wederom uitverkiest.

Imponderabele bindingen met het volk, waaruit hij geboren was en met welks lot ook deze zoon van een Joodse vader en moeder verbonden bleef. Ook na zijn dood! Al critiseerde hij de traditie zijner vadersen zo meedogenloos als alleen Spinoza vermocht. Hij, die naar de beproefde maatstaven der Joodse problematiek in de eigenlijke zin des woords symptomen vertoonde, die onder de noemer van 'jüdischer Selbsthass' te vangen zijn. Zoals Nietzsche het, scherper dan wie ook, formuleerde:

AN SPINOZA

*Dem 'Eins in Allem' liebend zugewandt,
Amore dei, selig aus Verstand—
Die Schuhe aus! welch dreimal heilig Land!—
—Doch unter dieser Liebe frass
Ein heimlich glimmender Rachebrand,
Am Judengott frass Judenhass...
Einsiedler! Hab' ich dich erkannt?*

In de Nederlandse beschavingsgeschiedenis begint zijn invloed van af het moment, waarop hij met zijn vrienden discussieert over de vraagstukken van God, wereld, maatschappij en mensen. Wat al namen treden ons tegemoet: Lodewijk Meijer, Simon Joosten de Vries, Pieter Balling, Johannes Bouwmeester, Jarig Jelles, Adriaan Koerbagh. Wij verkeren temidden der Collegianten, waartoe behalve tussen andere non-conformisten ook de Amsterdamse dichter en wijntapper Jan

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

Zoet behoorde. Zestonden los van ieder dogmatisch stelsel en ontvingen de koene denker met geestdrift. Geloof en afkomst golden niet voor hen; de controverse tussen leer en leven bij zovele godsdienstigen, prikkelde mensen als Jan Zoet tot Heiniaanse spot 'avant la lettre':

*Wat my belangt, ik wil my aan geen kap verhangen.
Nog Luter, nog Kalvijn, nog Menno, hoe geleerd,
Hoe hailig met de mond, hoe zeedig in 'er gangen,
Navolgen in de daad. Want 't is hier al verkeert.*

Deze hartelijke Amsterdamse sfeer moest hij na 1656 ontberen. Toen hij na zijn ban moest vluchten, begaf hij zich naar Ouderkerk aan de Amstel, waar hij zich o.m. toelagde op het slijpen van lenzen. Colerus formuleert het naar de oude Rabbijnse traditie:

Want dus spreekt Rabban Gamliel in 't Thalmudisch Tractaat Pirke Avoth, Cap.2 Liefelyk is de Leere des Wets, wanneer se met eenige Konst vergeselschap gaat, want de arbeyd van die beyde doet de zonde vergeten, en alle Studie, daar geen Ambagt by gevoegt is, werd eindelyk verstroot, en sleept ongeregtigheid na zig.

Hij komt naar Rijnsburg, waar hij volgens de traditie woonde in het Westeinde van het dorp, bezuiden de Vliet in een achterstraatje, tegenwoordig het 'Spinoza-laantje'. In een huisje, dat nog een vierkante steen draagt, waarop het bekende slotcouplet van Kamphuyzens *Mayschen Morgenstond* geschilderd is:

ACH WAREN ALLE
MENSCHEN WYS
EN WILDEN DAARBY
WEL
DAN WAS DE AARDE
EEN PARADYS
NU IS ZE MAAR EEN HEL
ANNO 1667

Via Voorburg belandt hij tenslotte in Den Haag. Overal waar hij verblijft, weten de groten der wereld hem te vinden. 'Werd met veele Grooten bekend', noemt Colerus het tiende hoofdstukje van zijn *Korte, dog waaragtige levens-Beschrijving, van Benedictus de Spinosa*; uit autentique stukken en mondeling getuigenis van nog levende personen opgesteld, waarin—n.b. door een orthodox Luthers dominee en dus tegenstander van Baruch —het beeld van de Joodse wijsgeer zo sober is opgetekend, dat men

niet ten onrechte deze biografie een 'Apologie des Ketzers' heeft genoemd: 'Es ist ergreifend zu sehen, wie er, der orthodoxe Pastor der Lutherischen Gemeinde, erfüllt von Abscheu gegen die Lehre Spinoza's, doch der Bewunderung für sein stilles, reines Leben offener Ausdruck gibt.'

Door de achttiende, negentiende en twintigste eeuw boeide het welhaast legendarische leven van de grote Jood. Albert Verwey bezocht hem naar den geest zo vaak in het kleine huisje, waar Baruch eenmaal lenzen sleep, terwijl hij theoretisch een stelsel opbouwde, dat 'God en Wereld' wilde omspannen en waarin zich de diepste tendensen van het humanistische denken der gouden eeuw tot een synthetisch geheel zouden samenvoegen:

BIJ SPINOZA TE RIJNSBURG

*De stille grijze dag zag van de duinen
Naar 't kleine huisje waar Spinoza zat,
En met den voet de plank der slijphank trad,
En deed van 't glas de vlakke zijden schuinen.*

*Het ligt nu tussen kool- en bloemen-tuinen,
En steeds mensen volgden 't eenzaam pad;
En wat in 't huis men schoon genamaakt had
Betuurden lieflijke en geleerde kruinen.*

*Was de eenzaamheid van 't landschap schoonste stilte?
Of schreed dat volk door schonere eenzaamheid
Van 's wijsgeers geest en vond zich dáár tevreê?—*

*Van gindse groene duin woei een zeezilte.
En toen de stoet geheel was uitgeleid,
Hoorde ik om 't huisje alleen dien wind van zee.*

Maar ook zijn, vooral theologische vijanden sliepen niet en hun uitingen waren niet altijd zo irenisch als die van Colerus. Wij denken aan gereformeerde predikanten van het slag dominee C. Tuinman uit Middelburg, die de gevoelens van zijn soortgenoten neerlegde in het befaamde grafschrift:

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

*Spouw op dit graf. Hier ligt
Spinoza. Was zijn leer
Daar ook bedolven! Wrocht die
Stank geen zielpest meer—*

Het zou niet moeilijk zijn een lijvige bloemlezing uit zulke vervloeking-samen te stellen. Van gereformeerde zijde toonde men in zijn bestrijding van de gehate Jood niet al te veel zelfbeheersing en de beschouwingen tegen het Spinozisme van deze zijde zijn in de regel onleesbaar door een overvloed van ongeremde betuigingen van haat en afkeer.

Wij treden niet in beoordelingen over Spinoza's leer in haar verhouding tot andere levensbeschouwingen, wel allerm minst tot het Calvinisme. Maar het is opvallend, dat deze verstilde geest, die niet de minste aanstoot gaf, die schreef in een Latijn, dat de gewone massa niet beheerste, die naar zelfgekozen levensregel de voorzichtigheid beminde en een ingeboren vrees demonstreerde voor iedere opspraak, dat juist hij zoveel affecten wakker riep. Moeten dezen niet voor een belangrijk deel met zijn Jood-zijn verweven zijn geweest?

Als na Baruchs dood in 1677 de *Ethica* zal worden uitgegeven, vaardigen de Staten van Holland en West-Friesland bij plakkaat van 25 juni 1678 een scherp verbod daartegen uit. Zijn nagelaten werk wordt voor profaan, atheïstisch en godslasterlijk verklaard. Er is terecht gevraagd of er in deze periode geen 'ergeren' waren dan hij. In het antwoord hierop moet worden vastgesteld, dat het wellicht de uitstoting uit de Synagoge is geweest, die de sfeer rondom Baruch d'Espinoza is blijven verbinden met—en dit is dialectisch interessant—afkeer van Jodendom. De synagoge werd niet geroemd, omdat zij juist deze ketter afstootte, haar werdslechts euvel geduid, dat zij hem had voortgebracht. Het conflict in de Sefardische gemeente om deze geniale geest vestigde voor de Calvinisten nogmaals de nadruk op het gevaar, aan een Joodse gemeente in Nederland verbonden. En dit verschijnsel was extra acuut, omdat Baruch eigenlijk eerst recht na zijn uitbanning invloed kon uitoefenen. Dat hij dat zo ongemerkt deed, zo onopvallend, zo introvert, demonstreerde dat de Marranen waren doorgedrongen tot in de kern van het Nederlandse beschavingsleven.

Tussenspel

Spinoza's invloed confronteerde Calvinisten à la Voetius aldus met de allesbeheersende kwestie, of het niet juist de *invloed van het Jodendom* was, die *geweerd moest worden*. Dit gold niet alleen ketteren van het type Uriël da Costa, Spinoza, Juan de Prado of al die anderen, maar evenzeer mannen als Menasseh ben Israël en Joseph Athias. Wij verkeren blijkbaar niet meer temidden van humanisten!

Er was al strijd geweest om de Latijnse vertaling van het eerste deel van Menasseh's *Conciliador*, dat in 1633 de persen van de rabbijn had verlaten en waarvoor hij een opdracht had gevraagd van de Staten van Holland. Hadden de Bewindhebbers van de Westindische Compagnie hem niet toegestaan hun de Spaanse editie van het genoemde werk op te dragen? Zijn humanistische vrienden verzorgden aanbevelingsbrieven, de Staten schenen in principe bereid, ondanks het feit, dat zij in 1632 (met het oog op de daaraan verbonden kosten) hadden besloten geen dedicatiën meer te aanvaarden. Maar omdat het hier dus een exceptie betrof, wilden zij zeker zijn, dat het boek niets bevatte, dat tegen de gereformeerde beginselen inging. Het gevraagd advies van de theologische faculteit van Leiden was negatief. Welk nut kan het hebben, aldus de hooggeleerden, Messiaanse gedachtengangen van deze Sefardische rabbijn voor te leggen aan toch al twijfelzuchtige tijdgenoten, nota bene ten overmate voorzien van een vrijbrief der Staten? De rabbijn onder de humanisten haalde over de hele linie bakzeil. Hij kwam niet ongeschonden uit het krakeel tevoorschijn. Zijn hoogleraarschap was reeds afgewezen; het geld van de opdracht ging zijn neus voorbij! Maar het ergste van al was wel, dat zijn innerlijke concessies niets hadden opgeleverd. Hij had het toch maar goed gevonden, dat Dionysius Vossius het Joodse standpunt over het Messianisme had veroordeeld. Erger, Menasseh had geaccepteerd, dat in de aanbevelingsbrieven van zijn humanistische vrienden de *rabbijn in hem* wel gehuldigd was, doch alle andere Joodse Wetgeleerden te 'zwaar' waren bevonden. Ook het rabbinaat onder de humanisten stelde zijn problemen.

Veel feller nog waren de twisten, opgeroepen bij het verschijnen van het reeds eerder genoemde *De Creatione problemata* xxx, dat o.m. begeleid werd door het epigram van Barlaeus. De preciese Calvinisten namen dat niet en het was hun voorman, de Utrechtse hoogleraar Gysbertus Voetius, die leiding zou geven bij het conflict tussen de or-

thodoxe Protestanten en de in hun ogen gevaarlijke Libertijnen. Voetius' schildknaap Vedelius uit Deventer publiceerde een scherp pamflet tegen Barlaeus, die door hem beschuldigd wordt van Joodse invloeden, Socianisme en goddeloosheid.

Voetius zelf plaatst de controverse tussen hem en de Amsterdamse humanisten op een theologisch niveau. In zijn colleges over 'Jodendom en Jodenheid' legt de Calvinist met voorbijgaan van alle bijzaken de nadruk op de vraag: hoe moeten wij deze zondaren, die niet in Christus geloven, zo snel mogelijk bekeren. De Satan overheerst in dit ongelukkige volk. Dit blijkt uit recente beschouwingen van Joden, ook en juist in Nederland zelf. Publicaties van sommigen hunner zijn voor het Christendom gevaarlijk. Speciaal wijst hij op Menasseh ben Israël, die hij niet ongeestig de 'Judaeorum concionator Amstelodamensis' noemt—de Jodenopruier uit Amsterdam—met een woordspeling op 'conciliator'. Is het niet bedroevend te constateren, dat deze rabbi in een eigen drukkerij kan laten drukken, wat hij maar wil, nota bene gesteund door figuren als Barlaeus en Vossius, om hier maar te zwijgen van al die anderen, die de woede van Voetius hadden gaande gemaakt?

Joseph Athias ontliet de kritiek der Calvinisten evenmin. Het was Samuel Maresius, die zijn Tenach-uitgave scherp bestreed. Maar Athias liet het er niet bij en reageerde op een uiterst scherpe en satirieke toon. De Sefardie durft de hoogleraar beschuldigen van totale onkunde in het Hebreeuws, hetgeen de woede opwekt van de Groninger theologenwereld, waar men het een schande noemt 'dat een Jood een der voornaamste voorstanders en beschermers van de eere des Gecruysten soo smadelijk bejegende'. Men was van oordeel 'dat de Christelike Synodus op middelen diende verdacht te wesen, waardoor de stoutigheden door de hoge maghten des landes tegengegaan, ingebonden en gemuijlbandt mochten worden, opdat de Joden beschaemt gemaekt zijnde moogen leeren voortaan niet meer te lasteren'.

Dat niet Athias zelf maar zijn Christelijke vriend en medewerker professor Johannes Leusden uit Utrecht het strijdschrift tegen Maresius zou hebben samengesteld, maakt deze pennestrijd extra belangwekkend. Het vraagstuk der Joden schijnt rijp geworden voor discussie op allerlei niveaus. Het laat niemand meer onverschillig. Vriend en vijand occuperen zich met een verschijnsel, dat blijkbaar wortel heeft geschoten.

In de gedachtenwereld der Calvinisten is er a priori niets ergers

denkbaar, dan dat zou kunnen blijken, dat de invloed van het rabbijnse Jodendom zou doordringen in de eigen veste. Men heeft geen historisch-materialistische uitgangspunten van node om te kunnen aanvoelen, dat reeds hun aanwezigheid als zodanig in het economische vlak weerstanden zal hebben opgeroepen, zoals de antisemitische *Historie der Joden* van Abraham Costerus (Amsterdam, 1609) aantoonst. Juist predikanten als deze laatste, voortgekomen uit de kleine burgerij, de belangen vertegenwoordigend van kleine handwerkslieden en neringdoenden, moesten wel ageren tegen deze Joden, die zich meester hadden gemaakt van sleutelposities in het economische leven. Essentiëler blijft echter de controverse op het stuk van de godsdienst, waar de Calvinisten zich als natuurlijke vijanden beschouwen van de afstammelingen van Gods volk, dat Christus had verworpen. Daarom ook hebben zij aanvankelijk de komst der Joden ongaarne gezien en de groei hunner gemeenschap gesaboteerd.

Doch als er alleen maar sprake ware geweest van botweg saboteren dan zou het Nederlandse Calvinisme zijn eigen historische wording hebben verloochend. In de praktijk van hun bekeringsijver, zochten zij het volk der Joden op om met hen in discussie te treden. Reeds in 1633 had Constantijn l'Empereur van Oppijck (sedert 1627 aan de Leidse universiteit verbonden) curatoren verzocht de Joden te mogen 'tracteren' in geschriften. Hij verkreeg daarvoor een jaarlijks tractement van f 400 en bovendien het recht de benodigde literatuur uit de bibliotheek te lenen en zelfs zouden boeken, die ontbreken 'tot laste van de voorsegde universiteit ... werden aangekocht'. December 1650 gaven curatoren Coccejus opdracht 'te schrijven tegen de Joden' op een jaarwedde van f 300.

Coccejus' inaugurele werd een 'Oratio' over de oorzaken van de ongelovigheid der Joden; daarna vervaardigde hij nog enkele geschriften over dit thema, waaronder een beschouwing, die ontstaan zou zijn uit een geloofsdispuut tussen een Katholiek en een Portugese Jood, waarbij de hoogleraar blijkbaar aanwezig is geweest. Wij doen er goed aan zulke disputen te vergelijken met openbare politieke discussies, zoals wij die in onze tijd kennen.

Coccejus overwoog de vraag, onder welke omstandigheden een Christelijke overheid Joden dient toe te laten, gezien vooral de mogelijkheden tot zending. De Joden, aldus de hoogleraar, gaan van hetzelfde geloofsbeginself uit als de Christenen. Als ketters kan men ze dus in principe niet beschouwen. De overheid moet ze toelaten op grond van dezelfde argumenten, die ook gelden bij de zending onder

hen: humaniteit, liefde, dankbaarheid en gevoelens van achting jegens het volk waaruit eenmaal Christus werd geboren. Bovendien biedt het samenwonen van Joden en Christenen bepaalde voordelen. Vooreerst kan men de Christenen aan het lijden der Joden het verkeerde van hun 'verstoktheid' demonstrenen. Vervolgens geven de Joden de Christenen een kans tot het verdienstelijke werk der zending. Tenslotte zijn de Joden de *capsarii* der Christenen. Zoals eenmaal de slaven voor de zonen der Romeinen boekrollen en schrijfmateriaal naar school droegen, zo ook handelen de Joden in de maatschappij der Christenen. Zij zijn de verklaarders der oude Schrift; *oraculorum Dei depositarii*, de bewaarders van de orakelen Gods.

Capsarii der Christenen

In de beschouwingen van Coccejus treft ons de milde toon van een godgeleerde, die ondanks zichzelf en ondanks de theologische voetangels en klemmen erkent, dat het volk van de Bijbel een zinvolle functie kan vervullen in een Christelijke maatschappij. Op het voetspoor van zulke theorieën naderen wij wederom het aandeel van Joden aan de bestudering van het Hebreeuws in de Nederlanden. Nu echter niet in humanistisch opzicht, doch geheel van de kant der theologie, zoals wij bij Marnix hebben ontmoet.

Er is in Nederland gedurende de zeventiende eeuw geen theoloog van enige vermaardheid geweest, die niet de invloed van Joden heeft ondergaan. Van de Oosterse talen werden bijna uitsluitend de Semietische beoefend en van deze laatsten nam het Hebreeuws de voor naamste plaats in. De studie van de Bijbelse taal en al wat daarmee samenhang, vertoonde een overwegend rabbijnse inslag.

Een intensieve belangstelling voor het Hebreeuws blijkt aan alle Nederlandse universiteiten. Joden en niet-Joden wisselden hun kennis op dit gebied gemakkelijk uit. Een beschrijver (Schotel) van de geschiedenis van de Leidse Alma Mater schrijft:

Niet alleen waren de godgeleerden, maar zeer vele leeken in staat den grondtekst van het O.T. te verstaan; ja zelfs was het volstrekt niet zeldzaam, vrouwen met den Hebreeuwschen bijbel ter kerke te zien gaan; ook is het bekend dat Everard van der Hooght, predikant te Nieuwendam, een collegie over de Hebreeuwsche taal opende, waaraan vrouwen deelnamen. Daar er te Leiden uitstekend onderwijs in het Oostersch werd gege-

ven en de bibliotheek een schat van handschriften bezat, is het niet te verwonderen dat zich derwaarts uit verschillende landen niet alleen jonge lieden maar ook geleerden begaven, om zich daar in het oostersch grondig te oefenen en tevens te onderwijzen en alzo in hunne behoeften te voorzien. Tot de laatsten behoorden verscheidene Joden, die zich ook op de geneeskunst toelagden, zoo als Moyses Salomo d' Assevedo uit Brazilië, Aaron Mendez d' Almanza van Salamanca, en tot de eersten Johannes Jacobus Buxtorff (1666), Leutholf Hiob Ludolf, Isaäcus del Monte van Madrid, Alexander Amadeus van Pistoja in Toscane, Sjakin Kandi, een Armeniër, die zich ook aan de studie van het Arabisch wijdde.

Tot de geleerde Joden en buitenlanders, die zich in den loop der zeventiende en achttiende eeuw zoo met het uitgeven van schriften en het onderzoeken der handschriften als met het onderwijs bezig hielden, mogen wij Isaac Cabai van Constantinopel (1625), Salomon Levi Hebraeus, Zaadus Abraham Judaëus van Marocco 'in Hebraicis versatissimus', Rabbi Mozes uit Polen (1647), Isaacus Rohamora uit Spanje (1648), Mozes Mechaëlius uit Jeruzalem (1658), Isaacus Abbendana van Hamburg, Benjamin Israel de Cea uit Andalusië (1659), Israel Ben Abraham uit Anhalt, Johannes Candio uit Jeruzalem rangschikken; ook hielden zich de beide tolken der Turksche en Perzische talen, Haiwardin en Riza Spahalensis, in 1644 te Leiden een geruimen tijd op. Van verre de meeste kenners van het Hebreeuwsch in de zeventiende eeuw blijkt, dat zij tot op zekere hoogte van de Joden les genomen hebben. Zoo leerde Josephus Justus Scaliger den Talmud van een Jood lezen, genoot Jacob Alting het onderwijs van den Rabbijn Gumprecht Ben Abraham, bewerkte Johannes Leusden zijn woordenboek met behulp der Amsterdamsche Joden, legde Dionysius Vossius zich onder Manessah Ben Israel op de gewijde taal toe. Ook Coccejus, Braun en Rhenferd ontvingen onderwijs van Joden, en Valentijn verhaalt dat hij van den geleerden Jood Mozes Nathan te Leiden het Hebreeuwsch leerde. Deze invloed der Joden op de Hebreeuwsche taalstudie duurde voort tot op Albert Schultens, die aan de Rabbijnsche en Talmudische studiën den doodsteek gaf.

Hoe eigenaardig treffen ons de Hebreeuwsche brieven van Joodse rebbes aan Christelijke hoogleraren. Er zijn epistels bewaard van een zekere Jitschak Cohen Wehl, gericht to professor Braun te Groningen, uit het laatst van de zeventiende eeuw. Het adres in het Nederlands is stuntelig geformuleerd: 'An Mijnheer Mijnheer seer hoog geerten en de seer wel geleerden doomini ende Prooffessor Broyn tot Groonihen.' Maar het beeldrijke Hebreeuws is van uitstekende kwaliteit en wij kunnen ons er alleen maar over verbazen, dat Nederlandse hoogleraren toen blijkbaar zulk Hebreeuws hebben kunnen lezen.

En schrijven? Wij denken aan de Utrechtse savante Anna Maria van Schurman, de wereldberoemde Calviniste, die over een ongewone talenkennis beschikte; ze sprak er negen! Toen Descartes haar op zekere dag omstreeks 1640 bezocht, vond hij haar bezig met het lezen in een Hebreeuwsche Bijbel. 'Een vrouw van zoveel geest, die haar tijd aan

zulke beuzelingen verdoet?' Anna Maria bleef het antwoord niet schuldig, wees hem op het belang van deze studie voor de nauwkeurige kennis van de geest Gods en bleef op de meeste van haar albumblaadjes graag Hebreeuwse spreken schrijven.

Door Hooft werd ze van schoolvosserij beschuldigd; Busken Huet noemde haar een blauwkous, zij het dan een 'van Europese vermaardheid ... vervoerd door het Calvinisme en Rabbinisme'; Scheltema beweerde, dat zij later 'een dweepster met Labadie in folio' werd. Als er een vierde deel waar zou zijn van wat Goddaens over haar vertelt, dan 'was er geen huishouden mede', aldus deze laatste schrijver. Het moge allemaal waar zijn. Ons imponeert het nochtans, dat deze leerlinge van Voetius de Rabbinse literatuur wetenschappelijk beoefende en dat zij het was, die de Hebreeuwse typografie in Utrecht heeft gevestigd. In het Hebreeuws correspondeerde zij met diverse figuren uit de geleerde wereld harer dagen. Een drietal van haar producten werden opgenomen in haar *Opuscula hebraea, graeca, latina, gallica, prosaica et metrica*, dat in 1648 te Leiden bij Elsevier verscheen. De eerste brief, gedateerd april 1641, is gericht aan een Ierse dame uit Dublin, Dorothea Moor; de tweede bestemd voor Voetius, 'de man van machtige daden, het licht des Heren'; de derde tenslotte richtte zij tot Andreas Rivetus, met wie zij al in 1632 correspondeerde over de rechten van de vrouw. Er mogen dan fouten zijn aan te wijzen in het Hebreeuws van Anna Maria, wij blijven vol eerbied. Om Jacob Campo Weijerman na te schrijven:

*Zwijg Rome en Atheen, ghij kond geen wonder tellen
Om tot een wedergade bij onze Anna te stellen.*

En nu naar de mannen! Als Baudartius—bezig met de Statenvertaling—de boeken van Salomo aan Revius zendt, schrijft hij hem:

Eerwaardighe, seer Godtsaelighe lieue Broeder,

Hier sende ick U.E. de Boecken Salomonis met eenen Zutphenschen bode, geen beter geleghentheytt hebbende. Nu wort de prophete Jesaias gedruckt, ende sal, wilt Godt, ouer een maend of ses weken al voldruckt wesen.

*Hier neuens sende ick U.E. een Carmen hebraicum dwelck mijn sone heeft gecomponeert, om U.E. ende andre goede Vrienden tot een nieu-jaer te vereeren, op dat U.E. daer uyt mogen sien synen profectum in lingua hebraea, God de Heere wille hem voortaan sijn-
nen segghen geuen. De bode doet my hier afbreken, soude anders meer schryuen. Vale,
vale, Leyden desen 26en Jan. stylo loci, 1632.*

Totus tuus, W. BAUDARTIUS

Een Hebreeuwse 'Rosj Hasjana' (Nieuwjaars)-brief van Baudartius junior illustreert de verhoudingen, waaronder het Christelijk Nederland in die tijd leefde. Ongemerkt zijn wij op deze wijze aangeland in het milieu van de bewerkers der Statenvertaling. Want nadat door de Synode van Dordrecht dit besluit was genomen, werden als vertalers van het Oude Testament benoemd Johannes Bogerman, Wilhelmus Baudartius en Gerson Bucerus. Allen steile Calvinisten, toegerust met grote kennis van het Hebreeuws en de rabbijnse literatuur.

Bogerman was in Franeker geschoold bij Drusius. Joodse rebbes treden in beider biografieën op. Is het al niet eigenaardig, dat Calvinistische theologen spreken van 'mijn rabbijn', geheel in navolging van de overoude Joodse zegswijze 'mijn rebbe'. Aldus bijvoorbeeld Gomarus, die ergens vertelt, dat 'mijn rabbijn aan de pest is gestorven'. Van Bucerus, een Vlaming, weten wij, dat hij geroemd werd om zijn ongewone bekwaamheid op het gebied van Hebreeuwse letterkunde en antiquiteiten.

Tenslotte Baudartius. Reeds zijn autobiografie demonstreert, welke waarde deze hechte aan de taal van de Bijbel. Zijn haast om ondergedompeld te worden in de wereld van het Oude Testament doet denken aan de gretigheid van goudzoekers. De bladzijden over zijn vorming zijn vol met mededelingen over zijn studie van de Tora:

Als ick vijf Vlaenderen te Leijden quam, vond ick aldaer mijne oude Santwijksche schoolbroeders D. Gersonem Bucerum, ende D. Petrum Dammanum, die mij privatim institueerden inde Hebreusche spraek, doch soo haest als ick het Hebreus conde lesen, ginck ick hooren publicas lectiones D. Rudolphi Snellij, die Grammaticam Petri Nauarrilas. Als D. Franciscus Raphelengius in D. Snellij plaetse gestelt was (D. Snellij bliuende alleen Mathesis professor) soo frequenteerde ick D. Raphelengij lectiones, die mij oock in sijn familie heeft aengenomen.

Een bekeerde Jood, Joh. Isaacus schijnt Baudartius nog extra te hebben geïnstrueerd en wij kunnen ons een goed denkbeeld vormen van zulke mannen met betrekking tot hun titanen-arbeid voor de Statenvertaling. Wij zien ze zitten met de grote Venetiaanse editie van Tenaach, omrand met de belangrijke commentaren van Rasjje, Ibn Ezra, Kimchi en niet te vergeten de Chaldeeuwse Paraphrase. Nauwgezet werd er 'gelernt'. Hun opdracht was streng en aan beproefde normen gebonden. De oorspronkelijke tekst moest ootmoedig (er staat in de meeste verslagen: 'religiose') worden ontzien. Hebreeuws en Graecismen mochten in de tekst worden opgenomen en zij zijn opgenomen. Waar het karakter van de Nederlandse taal het niet gedoogde, bleef het noodzakelijk de letterlijke vertaling in margine te vermelden.

Het Schriftbeginsel van de Dordtse Vaderen week niet af van dat der Talmoedische scholen. De juiste Bijbeltekst moest richtinggevend zijn voor de Calvinistische Staatskerk als de Massoretische Hebreeuwse voor de Synagoge. Zo werd de Statenbijbel in Dordrecht gecanoniseerd als eenmaal Tenach in de Babylonische Talmudscholen. Het verschijnen van de *Concordans* van Trommius symboliseert de heersende mening, dat het vastgestelde tekstwoord niet mocht worden veranderd. Bij de discussies in Dordt over het al of niet opnemen der Apocriefen waant men zich in de leerschool van Pumbedita, waar men —naar het Talmudische verhaal—een olifant trok door het oog van een naald. Gomarus meende, dat ze als menselijke geschriften buiten de heilige canon moesten blijven; de Joodse Schriftgeleerden hadden deze boeken toch ook altijd gescheiden gehouden van de goddelijke. Zij waren in strijd met de waarheid van Gods Leer en daarom schadelijk en gevaarlijk. 'Walmende lampen', noemde een der afgevaardigden ze in vergelijking met de canon, die een helder licht verspreidde voor leven en vroomheid.

Het is alsof er door de vertalers van het Oude Testament een angst waart om de goddelijke inspiratie, inhaerent aan de Hebreeuwse karakters, aan te tasten. Dit was toch Gods taal en Zijn Heiligheid! Waren er niet theorieën, dat dit Hebreeuws gesproken was door Adam en Eva en de slang in het Paradijs vóór de zondenva? Verbood John Smith de Engelse gemeente te Amsterdam niet het gebruik van Engelse Bijbels? Het Hebreeuws was de taal, waarin Gods woord moest worden aangehoord en aangevoeld. Want:

... every written translation is an apocrypha writing, and is not canonical Scripture. Therefore every written translation is unlawful in the Church in time of God worship ... A translation being the work of a mans wit and learning is as much and as truly an humane writing, as the apocrypha (so commonly called) writings are.

De stiptheid der Statenvertalers en hun angst om van de oertekst af te wijken, blijkt op talloze plaatsen. Wij denken aan standaardvoorbeelden als 'sijnen heyligen arm', Jesaja 52:9, waarbij wordt aangetekend: 'Hebr. den arm sijner heyligheit. D [Dat is] sijne Goddelicke almachticheyt, die hy in het verlossen sijnes volcx bewesen heeft.' Er is, juist in verband hiermee, dikwijls de vraag gesteld, of zij niet te dicht bij het oorspronkelijk zijn gebleven. Ook een geschoolde, Bijbelvaste lezer, klinkt de taal van de Statenvertaling soms vreemd en onwennig in de oren. Maar er konden van mannen als Bogerman en Baudartius geen concessies worden verwacht. Het resultaat moet ook voor tijdgenoten een verzwaring hebben betekend, wanneer men althans de

vroegere populaire vertalingen vergelijkt met het grote werk van 1637. Dat deelde de vertalers wel allerminst. Verstaanbaarheid van Gods woord werd naar hun beginselen bepaald door hogere normen. Zo werd het oude Tenach der Joden tot een Bijbel van het Nederlandse volk. De plaats die het Boek der Boeken daardoor in de Nederlandse beschaving kon innemen, was een geheel aparte. Ook de uiterlijke verzorging droeg daarvan de kenmerken. Moeiten noch kosten werden gespaard. Wie kent de pronk-Bijbels niet, fraai gedrukt en in leer gebonden, voorzien van het beslag van gedreven koper, zilver of goud? Op de binnenkant van het schutblad de familiegegevens nauwkeurig opgetekend, als sloot de eigen levensloop aan bij de heilige geschiedenissen uit de Bijbel zelf. Was het Nederlandse volk in de voorstelling der Calvinisten niet Gods speciaal volk? Men las de Bijbel, men onderging de Bijbel. De eerbied voor de oude Statenvertaling

... ging soms zoover, dat eenvoudigen, onbekend als ze waren met de grondtalen, in den vertaalden tekst het Woord van God zelf gingen zien. Geen tittel of jota mocht aan dit Woord veranderd worden. De g(ch)-klank in woorden als 'koning', 'dingen', 'mensch', 'wensen' en de uitgang -lijk in 'sterfelijk', 'grootelyks' las men met volle klemtoon. De Schrift, in zijn geheel geïnspireerd, moest ook in zijn geheel gelezen worden, zodat de geslachtsregisters van Oud en Nieuw Testament met dezelfde ernst werden voorgedragen en aangehoord als de andere Schriftgedeelten. Alleen uitgaven in Gothische letter hield men voor het zuivere Woord Gods. Onderwijs en catechesatie kweekten stelselmatig de bijbelvastheid aan, die karakteristiek was voor onze vaders. 'Vraagbijbels' dienden om de Schriftkennis op de proef te stellen. De lectuur der kanttekeningen, die naast de werken van Cats dikwijls het enig voedsel voor de geest in het Oudhollands huisgezin vormden, vergrootte de bijbelkennis en versterkte de beginselvastheid der Gereformeerden. Ongemerkt onderging hun levenshouding de invloed van zulke lectuur, een eigen levensstijl ontstond die overging op de andere gezindten en bevolkingsgroepen.

In het Nederlands drongen de uitdrukkingen van de Statenbijbel door; de gehele taal werd er in bepaalde opzichten door gestimuleerd. Achter dit alles rijst de invloed op, die werd uitgeoefend door Joden in de Nederlandse samenleving der zeventiende eeuw, waarover een Hebreeuwse tint lag gespreid.

3. Van 'Co-en' tot Cohen

Het Jodendom in de sociaal-economische verhoudingen

Rabbi Jochanan ben Pieter Co-en

Dat in beschouwingen over de invloed van Jood en Jodendom op de Nederlandse beschavingsgeschiedenis het sociaal-economische element niet mag ontbreken, zal iedereen grif toegeven. Er zijn zelfs argumenten aan te voeren om dit thema in ons boek centraal te stellen. De betekenis van het Joodse volk voor dit maatschappelijke facet is voorwerp geweest van vele studies en kennisname daarvan kan ons confronteren met velerlei theorieën, die deze kant van ons onderwerp kunnen belichten. Een ervan stelt 'mir nichts dir nichts', dat de economische bloei van Amsterdam in de gouden eeuw alleen maar mogelijk zou zijn geweest... door Joodse invloed. We zullen ons helaas verplicht gevoelen hierop wat af te dingen. Maar afgezien daarvan is het onze plicht te wijzen op de economische basis, die het geestelijke leven der Joden zijn fundament verschaft. En daarnaast op nuanceringen van het maatschappelijk leven, die—naar hun *Joodse* wezen—een stempel hebben gedrukt op Nederlandse verhoudingen.

Keren wij terug tot de feiten. Over de Amsterdamse Joden en met name over de Sefardim is veel gefabeld. Hun rijkdommen vulden talloze fantasieën. Dat bij hen in de regel sprake was van vluchtelingen, die plotseling hun bezittingen in de steek hadden moeten laten, werd in vele beschouwingen niet overwogen. Exacte onderzoekingen hebben heel wat kaartenhuizen doen instorten. Vóór het evenwel zover was, hadden de opgedikte verhalen over de Amsterdamse Marranen het studeervertrek bereikt van een Duitse hoogleraar, die in een lijvig boek *Die Juden und das Wirtschaftsleben* niet meer en niet minder zocht te bewijzen dan dat de opkomst van Amsterdam als centrum van de wereldhandel grotendeels aan de Joden te danken was.

Werner Sombart baseerde zijn opvattingen o.m. op de gegevens van

de vermaarde historicus Heinrich Graetz, de 'Joodse Fruin', die neerschreef:

So waren denn die Kapitalien, welche die Marranen allmählich nach Amsterdam brachten, sehr willkommen und kamen dem ganzen Lande zustatten. Erst dadurch waren die Holländer instande, den Grund zu ihrer Grösse zu legen, indem sie den indischen Handel den mit Spanien in einer Miszehe verbundenen Portugiesen entrissen. Die Kapitalien der Marranen haben die Gründung der groszen überseeischen Gesellschaften und die Ausrüstung von Handelsexpeditionen erst ermöglicht. Auch die Verbindungen, welche die portugiesischen Juden mit heimlichen Glaubensgenossen in den indischen Besitzungen der Portugiesen hatten, beförderten die Unternehmungen der Holländer.

Maar zulke romantische bespiegelingen waren hem nog niet voldoende. In zijn ijver om het aandeel der Joden aan het moderne kapitalisme zo groot mogelijk te doen zijn, poneerde hij zelfs de stelling als zoude Jan Pietersz. Coen een Jood zijn geweest. Was niet Coen = Co-en en als zodanig een naam voor het Joodse priestergeslacht? Sombart bezocht in 1911 Amsterdam en sprak daar voor de Nederlandse Zionistische Studentenorganisatie. Volgens een overlevering zouden de studenten professor hebben meegenomen naar het Rijksmuseum om hem daar met het konterfeitsel van de Gouverneur-Generaal te confronteren. Gevraagd naar Joodse trekken in dit portret zou hij het schilderij aandachtig hebben bekeken en daarna diepzinnig hebben gemompeld, dat hij nog niet tot een afdoende conclusie kon komen.

Wat wilde de hoogleraar met zijn *Die Juden und das Wirtschaftsleben*? Zoals Max Weber het puritanisme had beschouwd als de oerbron van de kapitalistische geest, zo bracht Sombart de these, dat het vroeg-kapitalisme een product zou zijn van de Joodse geest en de Joodse godsdienst. Het kon eerst ontstaan toen na de verdrijving uit Spanje in 1492, de Joden doordrongen in de Noord-Europese landen. De handelsgeest van dit kapitalisme correspondeerde met het Joodse denksysteem, dat immers geheel was gefixeerd op rationalistische, abstracte, berekenende en wel allerm minst metafysische oogmerken.

Als hoofdstelling van zijn boek komt naar voren, dat de voortschrijdende commercialisering van het economische leven in zeventiende en achttiende eeuw voornamelijk zou zijn toe te schrijven aan de invloed der Joden. Zij hadden op de Amsterdamse beurs een overwegende rol gespeeld; ja, deze geheel beheerst. Het handelsleven van deze stad zou doortrokken zijn van 'de Joodse geest'. Termijnhandel, emissiewezen en hypotheekbanken waren uitvindingen van de Amsterdamse Joden. De 'holländisch-jüdische Hochfinanz' was de gewel-

dige potentie, die het 'reservoir' beheerste, waaruit vorsten en staten als om strijd de gelden betrokken, die nodig waren voor hun machts-politiek.

Het is ongetwijfeld mede Sombarts antisemitische tendens geweest, die zijn opvattingen heeft beïnvloed. Een gehele literatuur van apologetische Joodse zijde werd al spoedig in het leven geroepen, om zulke gewaagde theses te bestrijden. Wij laten dit alles buiten beschouwing; op onze weg ligt het slechts Sombarts theorieën te toetsen aan een historische werkelijkheid, die wij nodig hebben voor het verkrijgen van een juist inzicht in de invloed der Joden op het economische en maatschappelijke leven van de Nederlanden gedurende de zeventien-de en achttiende eeuw.

Don Joseph Penso de la Vega

Toen in 1610 Amsterdam zijn grootste uitbreiding had ondergaan, was de economische positie der Joden nog verre van imponerend. Hun aandeel komt pas goed naar voren bij de verdere evolutie van de groothandel. Vooral het sluiten van het Twaalfjarig Bestand is van betekenis geweest, omdat de Sefardiem bij voorkeur handel dreven op de landen van Zuid-Europa, waartoe niet alleen de landen der Spaanse monarchie behoren doch ook wellicht de Levant en zeker Italië en tenslotte Noordafrikaanse gebieden als Barbarije en Marokko.

In 1651 schreef Menasseh in zijn *Humble Addresses* aan Cromwell:

In the Low-Countries also, the Jews are received with great charity and benevolency, and especially in this most renowned city of Amsterdam, where there are no less then 400 families; and how great a trading and negociation they draw to that city, experience doth sufficiently witness. They have there no lesse then three hundred houses of their own, enjoy a good part of the West- and East-India Companies.

Hij overdreef misschien een klein beetje, in elk geval niet veel. Het aantal Joden nam—na ups en downs—inderdaad geleidelijk toe. Als in de jaren zestig het aantal rekeninghouders van de Amsterdamse Wisselbank een kleine teruggang vertoont, blijkt het dat het aantal der Portugezen nog is gegroeid. Omstreeks 1675, het jaar, dat de grote Esnoga van Elias Bouman is voltooid, heeft de sociaal-economische structuur der voormalige Marranengemeenschap een hoogtepunt bereikt. Zij overtreft verre die der Asjkenaziem, wier gemeente, na

aarzelende eerste stappen, in 1635 werd gesticht. Toch hebben ook sommige Askenazische kooplieden reeds vrij vroeg over een niet onaanzienlijke mate van welstand beschikt. Maar het totaal-beeld der Sefardiem maakt een veel briljantere indruk. Opmerkelijk is het in eerste instantie, dat de Portugezen voornamelijk overzee handel dreeven, terwijl de handel der Askenaziem gericht was op Oost-Europa. De laatsten bezochten regelmatig de markten van Leipzig en Frankfort en deden zaken met relaties in Duitse steden als Hamburg, Kleef en Berlijn en met steden in Polen. Op de veilingen van de V.O.C. kochten zij waren, die zij in Oost-Europa aan de man brachten; in Leipzig en Frankfort kochten zij dan weer Silezisch linnen en bont.

Meer speciaal legden zij zich toe op specie- en wisselhandel. Het Amsterdam van de gouden eeuw was een centrum geworden voor de handel in edel metaal, dat in geldvorm aangevoerd, hier werd vermund tot Hollandse zilveren daalders en gouden dukaten, waarnaar niet alleen overzee, doch ook in Oost-Europa grote vraag bestond. Het aandeel der Joden aan deze speciehandel was vooral in de achttiende eeuw zeer groot. Met dit bedrijf nu was in de regel ook bij de Joden de wisselhandel verbonden. De traditie der geldschietters uit de Middeleeuwen werd aldus in de Nieuwe Geschiedenis voortgezet. Zonder overdrijving kan men zeggen, dat het Joodse eigenaardigheden zijn geweest (wij denken alleen maar aan de internationale georiënteerdheid en aan de perifere economische structuur van het diaspora-Jodendom), die vooral deze bedrijfstakken hebben gestimuleerd.

Dit geldt in even sterke mate voor de actiën- of effectenhandel, die met grote geestdrift door de Sefardiem werd beoefend. Sinds het ontstaan van de V.O.C. en de W.I.C. werd op de beurs van Amsterdam handel gedreven in aandelen (actiën) van deze maatschappijen; een handel, die als gevolg van vele wisselende factoren een sterk speculatief karakter moest dragen. Dat lag de zuidelijke Sefardiem, die na 1650 het leeuwenaandeel hiervan in handen hadden. Het was een hunner, een dichter van vermaardheid, die in 1688 het eerste boek heeft geschreven over het beurswezen, dat ooit ter wereld verscheen.

Joseph Penso de la Vega werd waarschijnlijk te Amsterdam geboren. Wanneer precies kan niet worden vastgesteld. Hij werd opgeleid voor rabbijn en als zodanig worden als zijn leermeesters genoemd Isaac Aboab da Fonseca en Moses Raphaël de Aguilar. Al in zijn jeugd demonstreerde hij zijn vaardigheden door op ongeveer zeventienjarige leeftijd (wij nemen aan, dat hij omstreeks 1650 is geboren) een Hebreuws drama te publiceren.

Hij was een voortreffelijk kenner van het Spaans en van de Spaanse literatuur van zijn tijd. Rederijkers waren in het Sefardische Amsterdam niet zeldzaam. De 'Academia de los Floridos', een sociëteit, die sedert 1685 bestond en was opgericht door de resident van de Spaanse koning in de Nederlanden, Graaf Manuel de Belmonte, bewees een algemene belangstelling in literaire vraagstukken. Haar secretaris was onze Joseph, die in de kringen der gemeente zeer populair was.

In 1688 liet hij te Amsterdam verschijnen zijn *Confusion de confusiones* (Verwarring der verwarringen), dat misschien dan niet het oudste boek over het beurswezen in het algemeen kan worden genoemd, doch in elk geval over de effectenhandel. In vier dialogen tussen een filosoof, een koopman en een handelaar in actiën wordt een uiteenzetting gegeven van de toenmalige termijnhandel in Amsterdam. Levendig schildert Penso de la Vega de sfeer waarin de speculatie bloeide:

Deze handel is in de laatste vijf jaren dermate toegenomen, en dat voornamelijk bij een zeker volk, dat even onrustig als scherpzinnig is, dat alle leeftijden en geslachten, zelfs grijsaards, vrouwen en kinderen, haar bedrijven.

Inderdaad—om een oud Bijbels woord te citeren—zij waren er mee bezig des daags en des nachts, als zij gingen op de weg en als zij lagen op hun legerstede... op de beurs, in de koffiehuisen, in de Synagoge. Ze konden het eenvoudig niet laten. Op liquidatiedagen heerste in de effectenhoek van de beurs een opwinding en een lawaai, dat horen en zien iemand verging. Zong Roeland van Leuven later (1723) niet in zijn 's Waerelds koopslot of de Amsteldamse beurs:

... Maar hoort wat ongemeen
Gewoel is hier? Men zou zigzelve wel verliesen,
Het woelt en swermt hier digt van veele Portugiesen.

De schrijver behandelt de vele trucs, waarvan de actionisten zich bedienen, die als bezeten schijnen door speelzucht en winstbejag:

Wanneer de speculanten praten, zijn de actiën het onderwerp, wanneer ze lopen, zijn de actiën er de reden van, blijven ze staan, dan zijn de actiën de teugel, als ze naar iets kijken, zijn het actiën, als ze ergens over tobben zijn het actiën, eten ze, dan zijn de actiën hun voedsel, als ze aan iets denken zijn het actiën, hun dromen betreffen actiën, in hun koortsfantasieën houden zij zich met actiën bezig en zelfs op hun sterfbed zijn de actiën hun laatste zorg.

Een merkwaardige en belangrijke bijdrage aan de beschavingsgeschiedenis van zijn tijd, dit boek van Don Joseph Penso de la Vega.

Steunpilaren van de Stadhouder-Koning

De figuur van Don Joseph Penso de la Vega betekent nog lang niet het afscheid van de speculerende Joden, die hun geld dienstbaar maakten aan vele belangen. Er is tegen het eind van de zeventiende eeuw zelfs een apart Joods type ontstaan. Als geldschietters van de Oranjevorsten en bekwame legerleveranciers, zowel van voedsel als van wapens, hebben vele Sefardiem historie gemaakt.

Een der belangrijkste was Machado, die omstreeks het rampjaar 1672 het leger van de Republiek van al het nodige voorzag. Als zijn volledige naam wordt opgegeven Antonio Alvares Machado, in de Synagoge heette hij Mozes. Hij vergezelde Willem III ook te velde, zoals blijkt uit een notariële acte, waarin Antonio de Casseres verklaart, dat hij 'als commissaris van de Vivres gedient heeft met zijn eigen paard de persoon van Antonio Alvares Machado, proviandmeester in 't leger van Zyne Hoogheyt de Heere Prinse van Oranje, de tijd van omtrent drie maanden in de campagne van den verleden jaar 1674'.

De Casseres is niet de enige commissaris van de rijke legerleverancier. Wij leren Jacob Pereira de Silva kennen, die op verzoek van Machado verklaart, dat hij op 21 november 1672 door een order van de providor te Bodegraven een schip in ontvangst heeft genomen, afkomstig uit Bergen op Zoom. Het was beladen met 18450 broden, 'soo van rogge en tarwe, als rogge alleen'; de opperbevelhebber gaf hij advies dit brood voor het leger te accepteren, hetgeen deze weigerde, daar het oudbakken was en 'al aengegaen'. Toch stond de bevelhebber hem toe door de dorpsomroeper te laten verkondigen, dat burgers en militairen het brood goedkoop konden verkrijgen. Na vijftien dagen had hij in baar geld en in receptissen f⁴²⁰ van de officieren ontvangen. Het verhaal, dat illustratief is voor het geknoei met voedsel, demonstreert ongedwongen hoe de Joden in dit legerbedrijf waren doorgedrongen.

Machado associeerde zich later met Pereira, zodat in de stukken beide rijke Portugezen als 'Provideurs Generaal' dikwijls naast elkan- der voorkomen. Beiden waren zeer goed bevriend met Willem III en het lijkt geen twijfel of zulke relaties met de Oranjes zijn bepalend ge- worden voor de gehele geschiedenis der Joden in de Nederlanden. Willems actie tegen Engeland in 1688 werd door de Amsterdamse Se- fardiem met grote belangstelling gevolgd. Op woensdag, 24 oktober kwam de Gemeente bijeen om God te bidden de Prins en zijn vloot te beschermen. Op 24 juli 1690 bepaalden de Algemene Staten een bid- en

vastendag in alle provinciën om te danken voor de overwinning van Willem in Ierland. Op die dag predikte Isaac Aboab en werd een gebed gezegd, dat eveneens bewaard bleef.

Machado, die zijn meester naar Ierland vergezelde, vertoont in zijn gehele optreden alle kenmerken van de 'hofjood', zoals de diasporageschiedenis deze in de zeventiende en achttiende eeuw kent. Naar de kant der niet-Joodse wereld het type van een geslaagde geldman, passief en actief betrokken bij het leven in de grote wereld, besteedt hij daarnaast aandacht aan de problemen van zijn mede-Joden. Van hem heeft de geschiedenis een eigenaardig verhaal bewaard, dat David Franco Mendes in zijn handschrift aldus weergeeft:

In het jaar 5433 [1673] redde Mosses Machado, roemrijker gedachtenis, algemeen Proviseur van de legers der Vereenigde Staten, honderdtachtig Joden van het gevaar van over den kling te worden gejaagd in het stadje Rynbach, een plaatsje van het bisdom Keulen. Hij deed dit met ijver en grootheid van ziel, zooals volgt: Op 3 November 1673 was het leger der vereenigde Staten onder aanvoering van Willem III Prins van Oranje enz. onderweg om zich te vereenigen met het Duitsche leger onder den Generaal Montecule; daar hij door Rynbach heen trekken moest vroeg de Prins verlof daartoe aan den Goeverneur der stad met name Valkenburgh, maar daar deze en de burgers hem den toegang weigerden beval hij aan twee regimenten dragonders te stad aan te vallen en niemand hoegenaamd genade te verleenen. Het bevel werd in het leger bekend gemaakt en Machado, wetende dat zich in deze stad eene Joodsche gemeente bestond, pleitte bij den Prins bij wien hij zeer geacht was, met den meesten aandrang er voor dat men hen zou uitzonderen. De Prins zijn verzoek aangehoord hebbende, antwoordde hem vriendelijk en stond hem genade toe voor hen; maar zeide dat dit wel onmogelijk zoude zijn dit in practijk te brengen, omdat volstrekt met geene zekerheid de Joden van de anderen konden onderscheiden worden en nog veel minder in de verwarring ener belegering: echter stond hij hem toe geheel de wijze te kiezen waarop hij meende in zijn voornemen te kunnen slagen. Dadelijk daarop vertrok hij na groote dankbetuigingen en deed in het leger afkondigen dat de soldaten aan de Israëlieten kwartier zouden geven en dat hij voor elke persoon die ongedeerd bij hem werd gebragt f 30 premie zou schenken. Dit edele hulpmiddel hielp en had het goede gevolg dat de soldaten even ijverig waren om de Joden te sparen en te verdedigen als deze om zich bij hen aan te geven. Men vond 180 Joden die allen veilig bleven; maar nadat Machado de premie voor 37 hunner betaald had, wilden de generaals, dat hij voor de overigen geen geld meer aan de soldaten zou geven. Aldus maakte hij dat niemand der Joden stierf. Zijn metgezel als proviseurs was de edele Jacob Pereijra die bij de overheid en voornaamsten dezer stad zeer geacht en in aanzien was.

Het is begrijpelijk, dat de voormalige Marranen de Europese politiek van hun dagen niet los konden zien van het Joodse vraagstuk. De groeiende macht van Lodewijk XIV beangstigde hen. Zoals zij in de

zestiende eeuw een factor van betekenis bleken in de strijd tegen Spanje, zo was in deze jaren hun gehele internationale activiteit gericht op de handhaving van een Europees evenwicht, waarin de Stadhouder-Koning als belangrijkste exponent werd gezien. Zij hadden alles over voor het welslagen van de Oranje, die op zijn beurt met zulke 'steunpilaren' voorzichtig omging. Zoals blijkt uit een andere mededeling van Franco Mendes:

In het jaar 5451 [1691] kwam genoemde Koning onze Synagoge bezichtigen en werd ontvangen met den aan Zyne Majesteit verschuldigde eerbied. Hij bewonderde zeer de schoonheid van het gebouw, zijner grootte en sterkte zijner kolommen: tegelijkertijd betreunde hij dat men kolommen van hout en niet van steen had gebruikt om de vrouwengalerij te ondersteunen. Toen de Parnassim hem daarop verzekerden dat dit geschied was omdat zij ze niet hadden kunnen koopen in Italië of Duitschland vanwaar zij ze hadden besteld, gaf hij hun welwillend een adres en eene recommandatie om ze te verkrijgen. Zij volgden dien raad op en de nieuwe kolommen werden in plaats van de vorige gesteld. Bij deze gelegenheid logeerde de Prins drie dagen in het huis van Mozes Curiël alias Geronimo Nunes da Costa, Agent van den Koning van Portugal.

Dat het geld, dat de vorst voor zijn vele expedities behoefde vaak door Joden werd verschaft, wordt op onverwachte plaatsen beweerd. Zo verhaalt Frederik de Grote in zijn *Mémoires*, dat Francisco Lopez Suasso aan Willem III twee miljoen gulden had voorgeschooten ten behoeve van de expeditie naar Engeland. Geheel belangeloos en zonder enig bewijsstuk. De Portugees zou tot de Oranjevorst hebben gezegd: 'Si vous êtes heureux, je sais que vous me les rendrez; si vous êtes malheureux, je consens de les perdre.'

Don Francisco was de zoon van Antonio Suasso, die door de koning van Spanje wegens diplomatieke diensten was verheven tot baron van Avernese-le-Gras. Het was een bekende bankiersfamilie. Nog bewaart het Stedelijk Museum te Amsterdam een verlakte penseelkoker, uitgevoerd in goudlak op zwart fond, die volgens de overlevering door Willem zou zijn geschonken als beloning voor de financiële hulp. De koker zou zijn vergezeld van een eveneens daar aanwezig Oranje-boompje in blauw porcelein pot. Een verlakte kist, ook uitgevoerd in goudlak op zwart fond is daar nog aanwezig. Deze zou, naar de traditie wil, de klinkende munt hebben bevat, die Francisco zijn vorst had voorgeschooten.

Dat juist dit Museum over zulke curiosa beschikt, is niet toevallig. Wordt het niet door oudere Amsterdammers—en daaronder de weinige overgebleven Joden—nog weleens 'het Suasso' genoemd? En niet helemaal ten onrechte. Het dankt zijn ontstaan aan de kunstzin en de

vrijgevigheid van enige vooraanstaande Amsterdammers, tot wie vooral behoorde Douairière Lopez Suasso-de Bruyn, die de Gemeente Amsterdam tot universeel erfgenaam maakte, op voorwaarde, dat haar uitgebreide kunstverzameling in een museum zou worden ondergebracht onder de naam 'Sophia Augusta-stichting'. Op 14 september 1895 werd het museum geopend. Toen lagen de grote dagen van de Suasso's allang achter ons en was er weinig meer over van het oorspronkelijke karakter van dit zeer merkwaardige, oud-Marraanse geslacht. Maar zelfs in de meest vervaagde vorm liggen hier de resten van een Joodse invloed, die zijn sporen achterliet.

Zo rijk als Pinto

Niet iedere Jood en zelfs niet iedere Portugees werd zó beroemd, dat zijn naam tot een spreekwoordelijk begrip kon worden. Maar dat geldt wel voor de nu ten tonele gevoerde, die de uitdrukking in het leven riep: 'Zo rijk als Pinto van Amsterdam'. Met deze familie introduceren wij dan een geslacht van Sefardische patriciërs, dat niet slechts zijn stempel heeft gedrukt op het Amsterdamse Jodendom van zijn tijd, doch ook op bepaalde facetten van de gehele Nederlandse samenleving.

Aharon was in de dagen van de Stadhouder-Koning al een rijk man, die zijn geld had verdiend met het handelen in actiën. Zijn zoon David bewoonde het grote huis aan de St.-Antoniesbreestraat, thans no. 69, waar een zandstenen gevel met doorgaande pilasters niet zo heel veel meer voorstelt. Isaac Pinto had het in 1651 voor 30 000 guldens gekocht. Het moet legendarisch schoon zijn geweest. Als wij Joseph Shaw, die het in het begin van de achttiende eeuw bezocht mogen geloven, dan was er zelfs een kamer 'pav'd with ducatoons or crown-pieces, and these enlayed edgewise'. In 1696 werd het bij het aansprekersoproer geplunderd. Romeijn de Hooghe vereeuwigde dit 'Hof van de E. Heer de Pinto' op een fraaie gravure.

David verbleef ook gaarne in zijn buitenplaats Tulpenburg aan de Amstel, dat o.m. beroemd was door een schelpengrot met een marmeren Venusbeeld en een prachtige fontein. In *Holland's Arcadia* van 1730 publiceerde Abraham Rademaker een gravure van dit huis, waaraan G. Tijzens de volgende 'dichterlijke' woorden toevoegde:

*En 't wonder Tulpenburg, met dubble glorie bekroond.
 Vaarwel, heer Pinto! Nooit moet deze hof vermind'ren,
 Nooit moet U in Uw rust de minste rampspoed hind'ren,
 Opdat gij steeds in vreugde Uw landvermaak voldoet,
 Zoo blijve Uw Tulpenburg 't sieraad van Amstels vloed.*

De wens ging helaas niet in vervulling. In 1761 moest het effectenkan-
 toor De Pinto zijn betalingen staken, zoals wij van de kroniekschrijver
 Bicker Raye vernemen. Dan is het echter allang niet meer David, doch
 diens zoon Isaac, die leiding geeft aan de eens zo lucratieve zaken.
 En ondanks het faillissement blijft juist deze Isaac de Pinto onze aan-
 dacht vragen, omdat van alle familieleden hij toch zonder twijfel
 als de meest briljante kan gelden. In hem ontmoeten wij een maat-
 schappelijk en geestelijk niveau, dat geheel past binnen de sfeer van
 de omgeving, waarvan het rijke huis aan de Breestraat en het schone
 Tulpenburg de contouren hebben laten zien.

Isaac kreeg een perfecte opvoeding, die hem oriënteerde op het ge-
 hele gebied van de Europese cultuur. Van speciale Joodse opleiding is
 nauwelijks sprake. Bij de voornamen Sefardiem overheersen reeds dan
 geheel andere normen met betrekking tot het Jodendom. Later zal
 deze geletterde Sefardie zich tegenover Voltaire distancieren van de
 Hoogduitse Joden, als het gaat om de grote vraagstukken van de e-
 mancipatie. De Portugese Joden zijn volgens hem in het wereldjoden-
 dom als superieur te beschouwen. In de geschiedenis der Joodse pro-
 blematiek gelden deze exclusieve opvattingen als het startpunt van de
 moderne assimilatie en de haar begeleidende verschijnselen van 'jü-
 discher Selbsthass'.

Voor ons te merkwaardiger, omdat Sefardiem van zijn allure zich
 reeds zó verweven gevoelden met de algemene cultuur uit hun gene-
 ratie, dat *Joodse* maatstaven hier niet meer golden. Waaraan terstond
 moet worden toegevoegd, dat de specifieke Sefardische afkomst een
 overwegende rol speelde in hun gevoelswereld. Isaac de Pinto was
 Parnas en mengde zich in alle belangrijke vraagstukken van zijn ge-
 meenschap, maar hij deed dat in de zin, waarin zulks in de geschiede-
 nis der Joden normaliter eerst voorkomt in de negentiende eeuw, bij
 liberale parnassijs, die zichzelf losdachten van een persoonlijke Jood-
 se verantwoordelijkheid.

Toen in de jaren vijftig van de achttiende eeuw het stadsbestuur van
 Amsterdam overwoog of men de Joden niet in een ghetto zou kunnen
 concentreren en er van Joodse zijde acties daartegen werden overwo-

gen, was hij het vooral, die de plannen van de stadsbestuurderen vrijde. Tot in onze dagen wordt ter herinnering hieraan voor deze Joodse magistraat op de Grote Verzoendag gedurende de middagdienst in de Esnoga een 'Haskaba' (herinneringsgebed) uitgesproken.

Een dualistische figuur, deze Isaac de Pinto, wiens visie helemaal niet beperkt blijft tot de Nederlandse verhoudingen. Vriend van David Hume en andere coryfeeën der achttiende eeuw, bemoeit hij zich met alle wezenlijke vraagstukken van zijn tijd. Talloze geschriften vloeiden uit zijn vlotte pen, in de regel in het Frans, de omgangstaal der voorname Portugezen in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Zijn belangrijkste theoretische arbeid vormt het *Traité de la circulation et du crédit*, waarin hij nieuwe denkeelden op economisch gebied propageert. Hij somt de voordelen van het credietwezen op en verdedigt staatsleningen, meer speciaal de Engelse Staatsschuld. Hij wijdt uit over de effectenhandel en bewijst het nut van de handelaren in actiën, omdat deze 'font sortir tout l'argent au'il y a dans les coffres et le font circuler pour le service du gouvernement'. Sombart typeert dit geschrift als 'das hohe Lied des öffentlichen Schuldenwesens und des Effektenhandels'.

Op grond hiervan te concluderen, dat Isaac de Pinto een progressieve achttiende-eeuwer zou zijn geweest, is op zijn minst voorbarig. Als bijna alle voorname Portugezen stond ook hij aarzelend tegenover de revolutionaire kenteringen van zijn eeuw. Gevoelig voor de wijsgerige evoluties der Verlichting bleef hij uitermate gereserveerd ten aanzien van bewegingen, waarvan de consequenties strijdig zouden moeten zijn met de bevoorrechtiging van zijn eigen stand, die der Sefardische patriciërs, in wier midden hij was opgegroeid. Vooral binnen het kader der Nederlandse verhoudingen wordt deze gesteldheid duidelijk. Naar de tradities der Sefardiem is immers ook deze De Pinto tot in zijn merg prinsgezind. Als in het voorjaar van 1748 de Fransen aan de Nederlandse grenzen staan, de schatkist is uitgeput en men slechts het benodigde geld kan verkrijgen tegen hoge rente, brengt Isaac uit eigen middelen en met behulp van enkele andere Portugezen een grote som bijeen, die hij tegen een te verwaarlozen rente en onder de meest soepele voorwaarden de Republiek aanbiedt. De ontvanger-generaal schreef hem: 'Gij hebt den Staat gered.' Ook de prins persoonlijk worden financiële faciliteiten verleend. Als in 1749 Willem IV met gemalin Tulpenburg bezoekt, wordt—naar een familieverhaal ons heeft overgeleverd—de wachtpost weggezonden. 'Hier hebben wij geen wachtpost nodig, wij zijn onder vrienden', aldus Willem IV.

Deze vriendschap heeft voor intern-historische verhoudingen haar verstrekkende gevolgen gehad. Als hoofd-participant van de V.O.C. heeft Isaac—ondanks oppositie in het kamp der bewindhebbers—doorgezet, dat de Prins hoofd-bewindhebber werd. En hij zou het ook zijn geweest, die bewerkte, dat in september 1749 prins Willem IV tot Gouverneur-Generaal van de West-Indiën werd benoemd, die gebieden, waarmee de Nederlandse Sefardiem toen al gedurende ruim een eeuw ten nauwste verbonden waren.

Pioniers van Pomeroon

In 1788 werd te Paramaribo een eigenaardig boek uitgegeven, dat de volgende wijdlopende titel draagt: *Essai historique sur la colonie de Surinam avec l'histoire de la nation juive portugaise et allemande y établie leurs privilèges, immunités et franchises: leur état politique et moral, tant ancien que moderne, la part qu'ils ont eu dans la défense et dans les progrès de la Colonie.*

Hoogst belangrijk, dit *Essai historique*, dat welbeschouwd een apologetisch-Joods pamflet kan worden genoemd, waarin de geschiedenis van een geheel land, i.c. Suriname, wordt dienstbaar gemaakt aan propaganda voor de Joodse zaak. Het was het beroemde achttiende-eeuwse werk van C. G. Dohm, *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden*, dat de aandacht had getrokken van enkele Joodse intellectuelen uit het verre Suriname, die zich na lezing ervan tot de geleerde schrijver wendden. Uit de hieruit voortgekomen correspondentie resulteerde het hierboven genoemde werk, dat grotendeels op naam moet worden gesteld van Isaac de Pinto's vriend David de Isaac Cohen Nassy. Hij was in februari 1747 te Suriname geboren, waar zijn vader Isaac de Joseph Cohen Nassy de notariële praktijk onder de Portugese Joden der kolonie uitoefende onder de titel 'Jurator der Joodse natie'.

Door de vader werd de zoon voor notaris opgeleid. Maar de ambtenarij bevredigde David maar matig. In 1700 werd hij planter en ging hij over tot de aankoop van een koffieplantage aan de Surinamerivier, die ook de naam droeg van Tulpenburg. Hij ging failliet. Het zit erin! Bij vele Sefardiem blijkt het speculatieve element (in dubbele betekenis van het woord) uitermate riskant. Zij tonen zich bij uitstek gevoelig voor de conjunctuur en alle crises der achttiende eeuw aan de Amsterdamse Beurs slepen tientallen Sefardiem in hun vaart mee.

Na de debâcle ging het David vaak zeer slecht en zijn schuldeisers maakten hem het leven dikwijls zuur. Volgen wij hem echter niet te lang in het zakelijk-financiële. Zijn persoonlijkheid heeft ons zo heel veel meer te vertellen op zoveel andere gebieden, die voor ons doel interessanter zijn. Want hij was inderdaad een man van grote gaven en visie. Als de Franse staatsman Malouet in 1777 de dan dertigjarige Nassy ontmoet, schrijft hij in zijn rapporten:

Je fis particulièrement connaissance avec deux Juifs dont l'érudition et les lumières m'ont fort étonné: l'un se nomme Joseph Barrios et l'autre Isaac Nassy. Le dernier est un homme extraordinaire, si l'on considère que n'étant jamais sorti de Surinam où il est né, il est parvenu à trente ans, sans autre secours que son génie, à s'élever audessus des erreurs de sa secte, à en approfondir l'histoire, à relever les fautes de Boulanger dans ce qu'il a écrit sur l'antiquité, à apprendre méthodiquement l'arabe, la caldéen, l'hébreu rabbinique, et la plupart des langues modernes, qu'il parle et écrit purement. Et cet homme, qui passe huit heures par jour dans son cabinet, qui est en correspondance avec des hommes célèbres de l'Europe, s'occupe cependant, comme ses plus vils confrères, à acheter et revendre de vieux galons.

Elasticiteit, het kenmerk van zovele Sefardiërs, was ook dat van David Nassy. Toen hij voelde zakelijk definitief mislukt te zijn, besloot hij zijn bestaan te vinden in een meer wetenschappelijk beroep. Het gelukte hem een compagnonschap aan te gaan met de geneesheer op de Surinaamse Joden Savanne en in latere jaren wordt de voormalige ambtenaar-planter apotheker genoemd.

Een grote veelzijdigheid treft ons in 's mans bibliotheek, waarvan de catalogus zich bevindt in de inventaris van zijn boedel. Vijf en derig bladzijden groot, wordt het grootste deel hiervan in beslag genomen door de beschrijving van Nassy's boekenverzameling, die wel een merkwaardig licht op zijn biografie werpt. Honderden studiewerken, oorspronkelijk Frans of in het Frans vertaald, de grote Portugese en Spaanse klassieken, literatuur van Romeinen en Grieken en natuurlijk ook de producten van Amsterdamse auteurs als Isaac de Pinto, *Essai sur le luxe*, *Traité de la circulation*, *Précis des arguments contre les matérialistes*.

De exacte wetenschappen zijn uitstekend vertegenwoordigd. Over natuurkunde, scheikunde, geneeskunde, verloskunde, farmacie bevat de bibliotheek werken van Plinius, Boerhaave, Newton, Bonnet, Tissot e.a. Zelfs een 'machine electrica' in defecte toestand ontbreekt niet. De 433 titels eindigen met enkele Hebraïca, waaronder gebedenboeken voor het Joodse Jaar.

Hij staat voor ons, deze zoon van Sefardische geslachten, die eenmaal het Pyrenee Schiereiland hadden verlaten; die ook de Neder-

landen hadden opgezocht, doch daarvandaan weer verder waren vertrokken. Het Joodse lot kende nog geen geografische beperkingen in de zin, waarin het moderne Joodse vraagstuk na 1933 deze moesten ervaren en die hun zinvolle anecdote vonden in het verhaal van de Jood, die in een moderne boekhandel om een globe vroeg, haar een half uur bekeek om daarna de verbaasde winkelbediende de vraag te stellen of hij misschien geen andere had, omdat hij op de eerste niet het land had gevonden, dat hij zocht.

De theorieën van Menasseh ben Israël zochten de verloren stammen ook in West-Indië. Stamden de Indianen niet van Joden af? Handelsmogelijkheden lokten hen, die al in hun vroegste jeugd gedwongen waren moeders pappot vaarwel te zeggen. Was het in Europa en zelfs in Nederland allemaal zo mooi voor Joden en zelfs voor zulke, die niet eens precies wisten of ze wel Joden waren. Het avontuur tenslotte prikkelde de naneven van de legendarische 'koning der Joden'. Voor Marranen was de zee een vertrouwd element. Was Columbus geen Jood geweest en bevonden zich in zijn gezelschap niet Marranen, waarvan er een de eerste Westeuropeaan zou zijn, die ooit voet op Amerikaanse bodem zou zetten? Hij zou niet de laatste blijken.

Aangrijpend zijn de schaarse verhalen van Sefardische schepelingen, die op broze scheepjes zee kozen en de weg vonden naar verre onbekende landen, waar zij hoopten op vrijheid en welvaart. Er is een journaal bewaard van Josua Nunes Netto en Joseph Pereira, die in 1658 als pioniers Pomeroon, de 'wilde kust' opzochten. Een bewogen stukje Joodse geschiedenis, naar de indrukken van het ogenblik opgetekend, wordt ons voor ogen getoverd. Op 12 mei verlieten zij Middelburg aan boord van de *Concordia*. Op 7 augustus, aan de vooravond van 'Tisabeab' (de vastendag van 9 Ab om de verwoesting van Jeruzalems Tempel) brak een zware regenbui los. Het scheen de Joodse schepelingen, alsof de Hemel in hun persoonlijk leven ingreep. 'Dju Gado tranga' (der Joden God is sterk), zeggen de Surinaamse bosnegers tot de dag van vandaag, als op de Grote Verzoendag, midden in de droge tijd, volgens eeuwenoud bijgeloof regendroppels vallen ter verzachting van het zware vasten. Met zeilen staan de pioniers aan dek om het water op te vangen, dat zij bewaren tot het eind van de vastendag:

Wij vonden het beter het water op te vangen en niet te drinken. Precies zoals eens God Mozes het beloofde land had laten zien, doch hem niet had vergund dit ooit te betreden.

Hun Joodse bindingen blijken ook op het moment, dat het schip de kust van Pomeroon heeft bereikt. Die dag was het Sabbath en zij weigeren aan land te gaan:

De kapitein wilde, nadat twee boten vertrokken waren, dat al de Joden samen met enige Vlamingen, in de derde boot zouden gaan, maar wij wilden hem niet gehoorzamen, zeggende dat het Sabbath was en dat de boot tot de avond moest wachten, dan zouden wij ons inschepen. Hij wilde koppig doorzetten, maar dit baatte hem niets, want wij zeiden hem dat hij alleen met geweld ons in de boot zou kunnen krijgen, want niemand zou zich inschepen. Hij, in woede ontstoken, gaf aan de timmerman opdracht om ons formuis uit elkander te halen en ordonneerde dat wij geen eten mochten krijgen zolang de boten niet waren teruggekeerd, zoals hij werkelijk op Zondag deed. Maar Maandag verzochten wij hem om ons ons rantsoen te geven, dat gewoonlijk in het benedenschip was opgeslagen, en hij stuurde ons om te gaan koken, hoewel hij ons geen beschuit gaf, aangezien er geen aan boord was.

Toen dit alles plaats vond in het jaar 1658 hadden de Sefardische kolonisten in de West al een belangrijke geschiedenis achter zich. Brazilië was aanvankelijk het doel van hun tochten naar het Westen. Het bewind van Johan Maurits van Nassau werd ook voor hen van doorslaggevende betekenis. De komst der Sefardië uit Holland werd in die jaren op prijs gesteld, niet alleen om hun kennis van het Portugees doch evenzeer om hun bekendheid met de suikerhandel. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw moet de trek begonnen zijn. In 1642 ondernam een gezelschap van tweehonderd personen de lange reis; aan het hoofd ervan stonden de Amsterdamse Chagamië Isaac Aboab da Fonseca en Mozes Raphaël d'Aguilar, die in Recife en andere plaatsen de geestelijke basis legden voor de eerste Joodse gemeenschappen in Amerika.

Als het Nederlandse bewind zich niet kan handhaven, trekken velen terug. De moeilijkheden, waaraan zij in de laatste periode van het Nederlands bewind blootstonden, vinden hun literaire uitdrukking in een lang gedicht, dat Aboab schreef en waarvan het manuscript bewaard bleef. 'Ik heb een herinnering willen vastleggen aan de wonderen Gods in het Rijk Brazilië', noemt de Chagamië zijn verhaal, waarin de rampen worden geschilderd, waaraan de Sefardië waren blootgesteld gedurende het langdurig beleg van Recife in 1654. De vesting capituleerde. 'Zowel voor de Joden als voor de Hollanders was vrije aftocht bedongen', aldus—argeloos—een modern Nederlands historicus. De Chagamië keerden met velen naar Amsterdam terug, doch anderen, die in de smaak van de wijde tropen iets van hun vroegere vaderland hadden geproefd, bleven in de west. Zij begaven zich naar Suriname, Curaçao, Nieuw Nederland.

De herinnering aan de griezelige Braziliaanse avonturen bleef leven in de gedachtenwereld der teruggekeerde Amsterdamse Sefardië,

die zich geleidelijk ervan bewust werden, dat niet in laatste instantie door dit aandeel aan de koloniale geschiedenis van Nederland hun staatsrechterlijke en sociaal-economische positie in de Nederlanden voor goed gevestigd was. Brazilië mocht dan voor de Nederlanden 'versuymd' zijn, *hun* heldhaftigheid was naar alle zijden gebleken. Terrecht kon Don Miguel de Barrios in zijn *Casa de Jacob* zingen: 'In het hete Brazilië heeft de heilige Natie, in vereniging met de Hollanders zich opgesteld tegen de Portugezen.' Ook al werd niet bewaarheid het vervolg van zijn woorden, waaruit moest blijken, dat de gezamenlijke kolonisten 'de Keizerlijke macht hadden verbroken, die poogde de Republiek onder het juk te brengen'.

Toen de verslagen kolonisten uit Brazilië naar Suriname kwamen, bestond daar reeds een kleine Joodse vestiging, die door de komst der nieuwelingen tot definitieve bloei zou geraken. Want sindsdien existeerde in dat land een Joodse gemeenschap, die zich mocht verheugen in een nagenoeg volstreekte autonomie, met eigen rechtspraak en zelfs een eigen landsverdediging. Wanneer binnen het ruime kader van de geschiedenis der Joden in de Nederlanden gesproken kan worden van Joodse invloeden op de niet-Joodse samenleving, dan hier. Wie eenmaal langs de hoge oever van de Suriname Rivier omhoog klimt en de ruïnes aanschouwt van synagoge en begraafplaats der Joden Savanne, zal zich een unieke ervaring rijker weten. Op de uitgestorven vlakte van wit zand zal de bezoeker iets duidelijk worden van Joodse waarden, meegebracht uit verre landen door vluchtelingen, die op hun broze scheepjes de mond van de Suriname binnenzeilden, ergens (vele uren ver de rivier op) aan land gingen en uit de baksteenballast een fraaie Esnoga oprichtten, met 'mikwa' (ritueel bad) en ruimte voor hun archieven.

Wat in Europa veelal een ghetto was, dat was hier 'het dorp aan de rivier', een Joodse miniatuur-stad-staat, met rechte straten, keurige huizen en tuinen, badend in een weelde van prachtige tropische bloemen en heerlijke vruchten. En daaromheen een cordon van Joodse militairen. Hoeveel grafzerken op de thans uitgestorven vlakte bevatten niet de namen van Joodse militairen, Joodse kapiteins van de 'Jewish Brigade' van de voormalige Joden Savanne.

De sociaal-economische ontwikkeling van de kolonie Suriname werd tot in de achttiende eeuw mede (en soms in overwegende mate) bepaald door de Joden, die behoorden tot de Heren van het land; er waren zelfs tijden, dat zij de Heren bij uitstek waren. Temidden van veel koloniserend 'schuim' vertoonden de Sefardische 'grandes' fa-

cetten, die wel moesten opvallen. Zij waren mannen en vrouwen van veelal voortreffelijke afkomst, verfijnde beschaving, brede eruditie. Zij waren bovendien vlijtig, kundig, vindingrijk. Het judicium, dat Van Sommelsdijck over hen verstrekke, behoeft geen nader commentaar:

Eindelijk tot beslydt deses moedt ick getuygen het oovergroodt contentement dat ick hebbe ontfangen als dagelyck nogh meer ontfange wegens de willigheyt, vlydt ende genegenheydt ende eerelyckheydt dat haer hier de Joodsche natie comporteren ende gedragen, wenst maer het vierde part te konnen getuygen van onse Christenen.

Uit deze structuur kon zich een mentaliteit ontwikkelen, die voor ons opmerkelijk is. Het Jodendom was hier een maatschappelijk voorrecht. Het behoren tot deze groep—de oudste gesloten groep blanke planters in de kolonie—betekende het behoren tot een soort adelstand. Het directe gevolg hiervan was, dat deze Sefardiërs reeds vroeg geneigd moeten zijn geweest hun Jood-zijn (aanvankelijk *mede* en *later vooral*) als een maatschappelijk criterium te beschouwen. Dat zij in geestelijk en cultureel opzicht bovendien over de gehele linie de toon aangaven, spreekt welhaast vanzelf. Zó diep kon dit bewustzijn doordringen, dat het eerste wetenschappelijke geschiedwerk over Suriname, het ons bekende *Essai historique*, de historie van het land ondergeschikt maakt aan de historie van de Joodse groep.

Dat de eigenlijke Joodse kern hiervan de terugslag moest ondervinden, schijnt een onontkoombare consequentie. Het kolossale isolement aan de rand van het oerwoud werkte hiertoe mee. Men moet zelfs geneigd zijn zich af te vragen hoe het op de duur mogelijk kon zijn het oorspronkelijke Jodendom, in welke vage of vervreemde vorm ook, te handhaven en niet in de eigenlijke zin te assimileren. Het antwoord op deze vraag is niet moeilijk. De noodzaak van het behoud van de groep maakte de sprong in de traditie, of wat daarvan op de duur was overgebleven tot een blijvende *maatschappelijke eis* van de eerste orde. Men mocht dan op de duur de wet van Mozes niet meer begrijpen, vaag bleef men weten waar men het beloofde land moest blijven zoeken.

Nog kent het Surinaamse Jodendom de laatste verstarde uitlopers van deze evolutie. Laten wij ze hier onbesproken. Vertoeven wij slechts één moment nog in de jaren derig van de vorige eeuw, toen de Surinaamse Joden, die allang in Paramaribo woonden gedurende de maand Tisjrie, de maand der Feesten, gezamenlijk naar de toen al vrijwel verlaten Joden Savanne trokken om in hun eigen Jeruzalem na te dromen over het 'voltooid verleden' van hun vergane sociaal-culturele glorie. Vreemde, vreemde wegen naar een oneigenlijk Zion,

dat tenslotte in de brandende tropenzon bleef liggen als een verwillderde ruïne, waarvan de synagogeresten bijna verdwenen en de eens zo schone grafzerken diep onder het onkruid werden bedolven. Het wachten was op de dwangarbeid van geïnterneerde N.S.B.-ers, want Musserts volgelingen zouden het zijn, die in 1943 de sporen van Joodse invloed in het oerwoud van Suriname weer zichtbaar zouden moeten maken. Muze, is uw werkelijkheid vaak niet veel concreter dan onze fantasie?

De rebbe van Casanova

Tot nog toe waren het de Sefardiën, die de toon aangaven in onze beschouwingen. Met groot genoegen introduceren wij daarom thans twee beroemde hofjoden van onverdacht Askenazische huize, van wie de eerste, Tobias Boas recht kan doen gelden op onze belangstelling, omdat hij niet alleen kleur heeft verleend aan de geschiedenis der Joden in Nederland, maar vooral omdat in zijn gehele levensstructuur Joodse en algemene facetten elkander wel zeer dicht nabijkomen.

Reizigers, die Den Haag bezochten, vergaten niet de Joodse geldmagnaat te bezoeken en onder hen bevond zich niemand minder dan Casanova, die in zijn *Mémoires* vertelt, hoe hij van Parijs over Antwerpen en Rotterdam in december 1759 in Den Haag arriveerde en daar Boas met een bezoek vereerde, die toen woonde in de St.-Jacobsstraat in 'Salomons Tempel', waar later het 'Israëlitische Ouden Liedengesticht' was gevestigd.

Om het woord nu aan Casanova zelf te geven: 'Je reçois une leçon du juif Boas...' De les is op zichzelf reeds de moeite van het verhalen waard. Als Casanova in het Joodse gezin binnenkomt, reageert zijn Joodse gastheer met de hoffelijke opmerking, dat het zeker Casanova's bedoeling was (het was juist de vooravond van het Kerstfeest) 'het kindeke Jezus te wiegen'. Waarop de geslepen avonturier: 'mais je lui répondis que j'étais venu pour célébrer avec lui la fête des Machabées...' Dat hij met de 'misjpoche' (familie) het 'channeke' (familiefeest) kwam vieren, viel bij de Boassen bijzonder goed in de smaak. 'Et cela me valut les applaudissements de toute la famille et une invitation d'accepter une chambre chez lui.'

Casanova had in een grapje tot Boas gezegd, dat hij zo graag tijdens zijn kort oponthoud in Holland twintigduizend gulden zou willen verdienen. Zijn gastheer nam dit zeer ernstig en zei hem, dat hij zo juist had vernomen, dat de Staten 400 000 gouddukaten hadden aangemunt, die men tot de goudkoers wilde verkopen. Als Casanova dit bedrag zou kopen, naar Frankfort am Main brengen om daar voor het geld wissels op Amsterdam te nemen, zou hij op elke dukaat één en een negende stuiver verdienen, hetgeen samen een aardige winst zou betekenen van ruim twintigduizend gulden. Jammer genoeg beschikte Casanova niet over voldoende contanten, waarop Boas de zaak nog dezelfde dag door een van zijn zoons liet doen.

Het ongedwongen verhaal verplaatst ons wel direct in het wonderlijke milieu van een Jood, die door zijn feeling voor geld een sleutelpositie innam, niet slechts in de Republiek, maar eigenlijk in het gehele Europa omstreeks het midden der achttiende eeuw. Financier der Oranjes, was Tobias Boas daarnaast degene, die de Republiek niet minder uit economische moeilijkheden hielp dan De Pinto, toen hij omstreeks 1750 in de crisis der verhoudingen daadwerkelijk ingreep. In de *Gedenkschriften* van Gijsbert Jan van Hardenbroek wordt medegedeeld:

December 1750, werd seer bedektelyk bij de Generaliteit een millioen genegotieert sonder kennisgeving aen de provintien ofte een negotiatie uit te schrijven, alleenig werd Boas en een ander onder de hand gelast, dit gelt te beschikken, 't welk ook geschiedt, die bij betaling considerable daarop winnen.

Hoe verweven Boas' relaties wel waren met het gehele politieke leven van Europa blijkt op ongezochte wijze uit een familiebrief, die Louis Boas, ontvanger der Directe Belastingen in De Rijk bij Alkmaar, omstreeks 1825 schreef aan zijn neef Simeon Tobie Boas:

Waarde Vriend,

Evenals gij ben ik met de geschiedenis van ons geslacht slechts zeer gebrekkig bekend; al hetgeen ik van tijd tot tijd van deze of gene heb vernomen is van lieverlede uit mijn geheugen gewischt en met moeite breng ik mij nauwelijks het volgende voor den geest:

Dat tijdens het verblijf van Keizer Jozef te 's-Hage H.D.Z. ons huis met zijne tegenwoordigheid heeft vereerd en met onzen overgrootvader (Tobias Boas) arm in arm op de parade gewandeld heeft, en eenmaal was het wachtwoord BOAS.

Is door Koning Stanislas Augustus aan onzen overgrootvader het aanbod gedaan om een zijner kinderen tot zich te nemen, met welk oogmerk weet ik niet.

Zeer flauwelyk herinner ik mij gehoord te hebben, dat wanneer zich onze gemelde overgrootvader te Amsterdam bevond, hij steeds met onderscheiding door de regeering werd ontvangen—meer weet ik er niet van—. Is de Koning van Zweden werkelijk meer dan

eens bij ons aan huis geweest, eenmaal heeft hij aldaar een collation gebruikt en is te dezer gelegenheid het huis zeer fraay geillumineerd geweest, terwijl het gantsche Hof van den toen regeerende stadhouder de illuminatie is komen te zien.

Doch om welke reden de Koning ons met een bezoek vereerde is mij geheel onbekend, waarschijnlijk geldelijke aangelegenheden of wel pure courtoisie.

Ik herinner mij ook gehoord te hebben dat onze grootvader aan Prins Willem V in zeker critieke oogenblik 300 tonnen gouds renteloos ter leen gegeven heeft.

Ook herinner ik mij in mijn jeugd gezien te hebben een perkament inhoudende de benoeming door zekeren Hertog Carel van Nassau van onzen grootvader Simeon tot deszelfs Hofbankier.

En daar waarde vriend, alles wat ik mij van de voormalige grootheid van ons huis kan herinneren. Ik gevoel mijn hart pijnlijk benauwd wanneer ik bedenk wat wij geweest zijn en wat wij hadden kunnen blijven. Papieren heb ik volstrekt niet, heb die ook nimmer gehad, de hemel weet hoevele belangrijke stukken verloren zijn geraakt—hoevele als het ware baldadig zijn vernietigd—alles weg, eer, aanzien, rijkdom, niets is overig gebleven, dan de treurige herinnering aan voormalige grootheid. Deze weinige regelen zullen U overtuigd houden met hoe veel belangstelling ik de zaak in kwestie beschouw, doch gevoel ik mij onvermogen om meer en betere inlichtingen te geven. Intusschen zoude het voor ons van belang zijn om van een en ander mentie te maken in het bedoeld in het licht te geven geschrift. Data's behoeven juist niet zóó nauwkeurig te worden vermeld; men kan aan de zaak een goede wending geven en in het algemeene bewoordingen zeggen al hetgeen gij dienstig en nuttig acht, terwijl het geheel toch samenhangend kan zijn.

Vaart wel en gelukkig Uwe en met de meeste vriendschap noem ik mij Uw vriend en neef

LOUIS

De fantastische inhoud van het schrijven heeft stand kunnen houden na nauwkeurig historisch onderzoek. Tobias Boas is een persoonlijkheid geweest van geheel aparte allure. Een man wiens invloed niet alleen beperkt zal zijn gebleven tot het strikt-zakelijke leven. Een Asjkenazische hofjood, die nog geheel leefde uit de sfeer van het eeuwenoude Jodendom; die Joodse geleerden hielp bij het publiceren van hun geestesproducten; die belangstelling toonde voor Joden in het verre Cochín. Door wiens bemiddeling Joodse intellectuelen contact zochten met deze merkwaardige resten van oeroude Joodse vestigingen in Azië. Handelsrelaties tussen Tobias Boas en Ezechiël Rachabi, die daar woonde, stimuleerden tot de eerste wetenschappelijke onderzoeken naar dit Jodendom.

Boas bezat een voortreffelijke bibliotheek, waarvan een veiling-catalogus bewaard bleef. Niet alleen naar omvang, doch ook naar de va-

riatie der bijeengebrachte boeken demonstreert deze verzameling kennis, belangstelling en smaak van de schatrijke bankier. De rabbijnse letterkunde is uitstekend vertegenwoordigd, doch ook mystiek en filosofie. Zeldzame Bijbeledities als die van Menasseh en van Plantijn stonden in zijn kasten. Het Nieuwe Testament ontbrak evenmin; ook de *Concordans* van Trommius was aanwezig. De Misjna met de Latijnse vertaling van Surenhuys demonstreert tenslotte, dat Boas de gehele Hebreeuwse publiciteit in Nederland had gevolgd. Hier is een verzamelaar bezig geweest, die wezenlijk betrokken was bij het geestelijk leven van zijn eigen groep, ook in haar relatie tot de buitenwereld.

De traditie betekende in zijn levenspraktijk meer dan een orthoprax stelsel van koele wetten. Wij zien in hem een Jood voor ons, die ook daardoor indruk moet hebben gemaakt op de veelal voorname niet-Joden, waarmee hij belangrijke transacties deed. Als hij naar de Katholieke geestelijkheid van Luik reist en weet, dat het onmogelijk is in de Zuidelijke Nederlanden kosjer te leven, dan neemt hij zijn eigen 'sjochet' (rituele slachter) mee, die ter plaatse voor hem slacht.

Dat ook de wereldse rijkdom der Boassen vrij spoedig verdween, was een aspect van de algemene malaise, die in de jaren negentig van de achttiende eeuw intrad, als gevolg van ingrijpende gebeurtenissen als de Franse revolutie en de Amerikaanse vrijheidsoorlog. In 1792 staakte het bankiershuis Abraham en Simeon Boas zijn betalingen. Het accord met crediteuren gesloten hield in, dat beide firmanten nagenoeg al hun bezittingen moesten prijsgeven. Tot de uitzonderingen behoorden het genoemde huis Salomons Tempel, waar toen Abraham woonde; het huis door Simeon bewoond aan de Amsterdamse Veerkade; hun kleren, meubelen en huisraad en tenslotte het aandeel der broeders in de Hebreeuwse boeken.

Maar zelfs dit faillissement kan ons niet doen vergeten, dat eenmaal het Haagse milieu der Boassen een hoofdstuk heeft geschreven in de geschiedenis van de typisch Joodse invloed op de ontwikkelingsgang der Nederlandse historie.

Balboos van de Prins

Hij, die tegenwoordig het Amersfoortse stadhuis bezoekt, zal zich wellicht moeilijk kunnen realiseren, dat in deze statige woning eens

gehuisvest was 'ene familie Cohen' (om naar Nederlands-Joodse trant te formuleren). Maar het was wel een zeer bijzondere familie, en dat geldt speciaal voor de Joodse tabaksplanter Rabbi Benjamin Cohen van Amersfoort, huiselijker: Rebbe Binjomen Amesfort. Met hem bereikt de geschiedenis der Joden in Nederland een ongekend toppunt. Zijn betekenis overtreft die van Tobias Boas, zeker ook met betrekking tot de relaties in het specifiek Nederlands milieu.

Reeds tegen het eind der zeventiende eeuw hadden de Cohens zich in Amersfoort gevestigd. Door zaken en huwelijken schatrijk geworden, verkregen zij de mogelijkheid om in het maatschappelijke leven belangrijke voorrechten te verwerven, die, hoezeer verbonden aan een eigen Joodse levensstijl, werden aangepast aan Nederlandse verhoudingen. Zij bewoonden fraaie herenhuizen in zeventiende-eeuwse Hollandse renaissancestijl en bezaten daarnaast buitenplaatsen, geheel in de sfeer, zoals wij die hebben ontmoet bij de voorname Sefardiem. Maar bij hen overheerste, evenals bij de Boassen, de neiging het gehele leven ondergeschikt te maken aan de strenge normen van het overgeërfde Jodendom. Dit gold speciaal voor rebbe Binjomen, die was begiftigd met de rabbijnengraad 'moureinoe raw' (onze grote leeraar) en die bovendien te boek staat als een uitstekend mathematicus. Ook hij steunde Joodse geleerden en 'lernde' met hen en minder begaafden. Dat hij wiskundige was, blijkt uit contacten met Elia ben Chajiem Hochheim (Elia Hechim), die verschillende van zijn mathematische geschriften aan de Amersfoortse tabakshandelaar opdroeg. Meerdere boeken werden hem trouwens opgedragen, zoals een Hebreeuwse vertaling van de *Elementa* van Euclides door Baruch Schick uit Sklow en publicaties van Naftali Herz, de zoon van Jehoeda Löb Ulman, een Joodse wijsgeer, die geruime tijd in Den Haag heeft geleefd.

Met het oeuvre van deze leerling van de Duitse filosoof J. C. Wolff raken wij een opmerkelijk facet van Benjamin Cohens interessesfeer. In Ulman immers ontmoeten wij een intellectueel, die als vriend van Moses Mendelssohn heeft getracht belangstelling te wekken onder zijn mede-Joden voor de wijsbegeerte van Wolff en Leibniz. Ulmans *Choqmat hasjarasjiem*, dat uit vier delen bestond waarvan er slechts één werd gedrukt, bevat waarderende woorden aan het adres van Benjamin Cohen, die de scherpzinnige wijsgeer wellicht steun bood, toen deze als gevolg van oppositie van de zijde der ultra-orthodoxie vroegere woonplaatsen had moeten verlaten, alvorens in Den Haag de rust en mogelijkheid tot studie te vinden.

Zijn geld verdiende deze veelzijdige Rabbi Benjamin 'in tabak'. Uitgestrekte tabaksvelden, het 'Smouseland' geheten, behoorden tot zijn omvangrijk bezit. Internationaal was hij weldra befaamd om zijn weldaden, die Joden van heinde en ver aantrokken, en onder hen ook de talloze 'schnorrers' (bedelaars) waarzonder de Joodse galoeth-geschiedenis niet denkbaar is. De paleizen der Cohens—Benjamins broeder Abraham bewoonde het tegenwoordige stadhuis van Amersfoort op de Westsingel—waren spectaculaire attracties voor rondtrekkenden. Er is een plano-blad bewaard, *Wie man frei gehalten wird von sein Unkel Elchonon nach Ietert [Utrecht] zu fahren*, waarin verteld wordt, dat Joden zich het huis hebben laten wijzen van Rebbe Benjomen, waarvoor zij een gulden hebben moeten betalen. 'Sightseeing' van een eigenaardige charme.

Het was Benjamin Cohen, wiens persoonlijke geschiedenis nauw zou worden betrokken bij de historie der Nederlanden in het laatste kwart van de achttiende eeuw. Hij was niet alleen de adviseur van Stadhouder Willem V, doch diens zeer persoonlijke vriend, die zijn vorst onderdak zou verschaffen in de moeilijkste periode der stadhouderlijke familie, door welk laatste unieke feit wij ons geconfronteerd weten met de grotere lijnen van de ontwikkeling der Joodse gemeenschap in de Nederlanden.

Dezelfde tradities, die de Sefardiem aan de Oranjes verbonden, golden voor mannen als Tobias Boas en Benjamin Cohen. Joodse overleveringen waren hier vermengd met een persoonlijk doorleefde evolutie. Maar dat is slechts één kant. De Oranjegezindheid der Joden wortelde in een diasporastructuur, die zowel positief als negatief kenmerken vertoonde, die naar binnen en naar buiten terecht als 'Joods' werden aangevoeld. Bij Asjkenaziem als Boas en Cohen was de eerbied voor de vorst geworteld in oeroude Joodse rechtsnormen. Hun steun aan de Oranjes sproot rechtstreeks voort uit de overgeleverde Wet van Mozes. In veel bredere kringen der Joodse gemeenschap leefde dit historische bewustzijn als een realiteit, onverbrekkelijk verbonden met het Nederlandse 'galoeth' dat in de denkwereld der Joden dragelijk was gemaakt door deze koningen. In de praktijk der politieke verhoudingen vertaald betekende dit, dat in de strijd tussen Patriotten en Prinsgezinden de Joden aan de conservatieve kant stonden. En dat deze situatie in de rumoerige jaren tachtig van de achttiende eeuw tot onaangename toestanden kon leiden, wordt o.m. bewezen door een verhaal, dat ons verteld wordt in het vervolg op Wagenaars *Vaderlandsche historie*:

Hadt Amersfoort, waar tusschen Regenten en Regenten, tusschen Regenten en Burgers, zo groot eene verdeeldheid heerschte, voorheen betreurenswaardige proeven ondervonden van de tweedragtigheid tusschen de Burgers en de daar gelegerde krijgsbezetting, ten deezee Jaare, zag het, met den aanvang van Herfstmaand, een alleraanstoetlijkst bedrijf der laatstgemelde. Niets minder dan een veertigtal soldaaten liepen 's nagts, met geweld, het Huis open van den Heer Cohen, sloeg de glazen van buiten van binnen aan stukken, bragt aan Behangzels en Huisraad een schade toe, die boven de veertien honderd guldens beliep. Niets het geringste werd tot verhindering in 't werk gesteld. Geen wonder dat de Heer Cohen zich des beklaagde. Men zegt dit wanbedrijf des krijgsvolks, 't geen de Staaten onlangs te hunner beveiliging, derwaards deden komen te vergoeden door den klaager te verzoeken, dat hij de schade zou doen opneemen; alles te herstellen, en de Rekening aan de stad te bezorgen, die aannam dezelve te betaalen.

Dat de tabaksplanter zich ter plaatse niet bijzonder veilig meer voelde, is niet geheel onbegrijpelijk. Omstreeks de tijd, dat deze plundering plaatsvond (1786) kocht Benjamin Cohen een pand op de Joden Herengracht 103 te Amsterdam, dat nog bestaat. Juist toen moet het opmerkelijke feit hebben plaatsgevonden, dat Cohen zijn huis te Amersfoort gedurende drie maanden ter beschikking stelde van de Stadhouder. Hiervandaan zou Prinses Wilhelmina haar befaamde tocht zijn begonnen, die bij Schoonhoven eindigde! Helemaal zeker ligt de situatie niet voor ons, maar als wij de Patriotten geloven...

De *Janus* (een Amersfoortse krant) van maandag 18 juni 1786 vermeldt de intocht van de Prins in 'Keyenburg' aldus:

Amersfoort den 9den Juny. Heden-avond wordt Neerlands geduchte Stadhouder binnen onze geduchte muren verwacht.

Geen wonder! Le roi au Camp et Monte-au-ciel n'y était pas. Waar zou dat naar gelijken?—De Prins komt dan in Amersfoort en waar logeert Zijne Hoogheid? Bij de Mousje.—Bij de Mousje? en de Joden mogen immers geen zwijnen-vleesch in huis hebben?—Ja: dat is Mijn Heer Cohen zijn zaak: ik ben geen Parnassin. Maar wat zal Zijne Doorluchtigheid in Amersfoort doen? Sommigen meenen, dat hij gekomen is, om zich bij zijn Hospes te laten besnijden; want, wijl het toch met de zaken zoo slecht gaat, zeggen zij wil hij eens proberen, of het veranderen van geloof er ook iets toe doen zou. Anderen willen, dat het maar simpel snijden zal zijn, en dat men daar het keitjen mede verstaan moet, hetwelk de Staten van Utrecht hem in de frontispies van zijn harsen-cabinet gegooit hebben. Een derde zegt weer: Neerlands Vorst komt te Amersfoort, om een leger te commandeeren! Dat is taal! Wat zegt ge daar van Patriotten! Cohen en de Prins aan het hoofd van een leger: dat zal naar Saul en zijnen Wapendrager beginnen te gelijken... Onze nieuwgegoten kanonnen staan ondertusschen al, met open monden, naar Zijne Hoogheid te wachten en de bom ligt al in den Ketel, om hem te salueren. Wat van dit alles zij, zal de tijd leeren: zegt de Amsterdamsche Courant.

Nog een tweede maal schijnt Benjamin gastheer van de Prins te zijn geweest. Dat was naar aanleiding van een overval, beraamd op Soestdijk, waar Willem V toen logeerde. De Stadhouder ontvluchtte langs een achterweg naar Amersfoort en dook onder in het huis van zijn Joodse vrienden. Ter herinnering aan deze gastvrijheid liet de Stadhouder voor Benjamin Cohen een levengroot portret schilderen, dat deze later aan Amersfoort schonk, tot versiering van de Raadzaal. Aan de Synagoge schonk Prinses Wilhelmina een wit zijden 'parochet' (voorhangsel voor de Heilige Arke), dat volgens overlevering afkomstig zou zijn van haar eigen bruidskleed. Veel later zal Benjamins kleinzoon, Jonas Daniël Meijer, deze geschiedenis in het openbaar verhalen. Het is dan maart 1820 en wij bevinden ons in de rechtbank te Haarlem. De stadhouderlijke familie heeft haar ballingschap reeds lang achter zich. De Franse Tijd is historie geworden. Stadhouder Willem V leeft niet meer, zijn zoon is reeds jaren lang Koning der Nederlanden. Dan plotseling wordt de historie teruggezet en Lodewijk Napoleon, de 'lamme Koning', doet een poging tot rechtsherstel, maar speciaal met de bedoeling zijn rechten te doen gelden op het Paviljoen te Haarlem waar hij tijdens zijn heerschappij over het Koninkrijk Holland (1806-10) zo dikwijls vertoefde. De Bonaparte heeft als advocaat uitgekozen een Jood, Jonas Daniël Meijer, met wie hij in het begin der negentiende eeuw uitstekende betrekkingen onderhield.

Als de gevierde advocaat zijn pleidooi tegen de Nederlandse Staat begint, gevoelt hij zich wat onbehagelijk. Wij leven in 1820 in de eerste fase van de Emancipatie der Joden. Zal deze kleinzoon van de Balboos van de Prins er toe meewerken, dat de woning van de Prinses (Wilhelmina was nog in leven en bewoonde het Paviljoen) zou worden toegewezen aan een vorst, die was opgetreden tijdens de ballingschap der Oranjes in een tijd van vernedering voor de Nederlanden? Inderdaad heeft Jonas Daniël Meijer de belangen van zijn Franse cliënt behartigd, maar hij vergeet niet zijn beschouwingen aldus te beginnen:

Gaarne brengen wij nog hulde toe aan den heldenmoed der grootmoedige Vorstin, die thans het gebouw bewoont, waarover wij U. op heden te onderhouden hebben, en die nu door geheel Nederland ongestoord en onverdeeld wordt geëerbiedigd, toen zij geene moeiten, geene onaangenaamheden, geene gevaren ontziende, manhaftig en stout, doch tevens met diep doorzicht besloot, des noods met eigene zelfopoffering, aan deze beroerten een einde te maken. Ik herinnere mij nog uit mijne kindsche jaren, hoe zij het nederig huis van mijnen Grootvader, toen de wijkplaats van het Doorluchtig en Erfstadhouderlijk geslacht verliet, om naar den zetel der hooge regering terug te keeren.

Toen zijn kleinzoon te Haarlem pleitte, was grootvader Benjamin

VAN 'CO-EN' TOT COHEN

Cohen allang ter ziele. In het begin van 1800, midden in de Franse Tijd, was hij gestorven. De Amsterdamse Jodenhoek treurde om hem en de Jiddische Kroniekschrijver Bendit Winnik schreef:

...in zijn leven [heeft hij] milde weldadigheid betracht aan armen en behoeftigen. Een geleerde in Joodse wetenschappen, die zeer veel kennis had van profane wetenschappen en dagelijks zijn zeer veel leerlingen bij hem geweest ... Ik hoop dat hij een goede voor- spraak voor ons zijn moge, dat er spoedig vrede moge komen tussen ons en de volken der wereld...

4. De Heer van het Joodse Teisterbant

1798-1860

Isaac da Costa

Op 14 januari 1798 werd aan dezelfde Joden Heerengracht, waar Benjamin Cohen woonde, aan diezelfde kant maar dan iets verder (tussen het tegenwoordige Jonas Daniël Meijerplein en de Amstel) een Joodse jongen geboren, die in zijn levensgang het probleem van dit boek centraal zou stellen. Want de in 1822 gedoopte Sefardische dichter Isaac da Costa vertegenwoordigt een unieke synthese tussen Israël en Nederland. Niet ten onrechte draagt zijn graf in de Nieuwe Kerk te Amsterdam het opschrift, dat de dichter zelf eenmaal met volle overtuiging zong:

*O Nederland, Gij zult eens weer
Het Israël van het Westen worden.*

Hij was de zoon van Daniël Haim da Costa, een afstammeling in rechte lijn van Joseph da Costa, een der jongere broeders van de beroemde ketter Uriël. Joseph was evenzeer een vooraanstaand man in de Amsterdamse Gemeente geweest en had behoord tot het college van Parnassijns, waaraan Menasseh in 1650 zijn *Esperança de Israël* had opgedragen. In de loop van de achttiende eeuw was het verval ook van deze familie begonnen, doch met Daniël schijnen betere tijden te zijn aangebroken. Deze energieke Da Costa huwde de rijke Rebecca Ricardo, die behoorde tot dezelfde familie waaruit de beroemde Engelse econoom David Ricardo was voortgekomen. Er bestonden tussen de takken der 'misjacha' nog zeer reële contacten en de econoom bezocht zijn verwanten te Amsterdam.

Isaac kreeg een zorgvuldige opvoeding en studeerde, na de Latijnse school te hebben doorlopen, aan het Athenaeum. Later zou hij in Leiden promoveren in de rechten en de letteren. Zijn toekomst scheen

voor zijn trotse ouders zonder enig probleem. Hij zou als geletterd advocaat een plaats innemen in de beroemde Sefardische 'kehilla' (gemeente) van Amsterdam, het aanzien der Da Costa's doen groeien en temidden der 'parnassiem' (bestuurders der gemeente) van Amsterdam in rederijersverzen gemeente-avonden opluisteren. Een baantje op het advocatenkantoor van Jonas Daniël Meijer betekende een weliswaar bescheiden, doch veelbelovende stap op de maatschappelijke ladder. Op verdienen kwam het niet aan. Van huis uit rijk, trouwde de jonge jurist in 1821 met zijn niet onbemiddelde nicht Hanna Belmonte, al weer een spruit uit een Sefardische familie met een groot verleden, dat zich verloor in legendarische edellieden op het Pyrenese Schiereiland, nog machtiger—als het kon—dan de Da Costa's.

Maar wat weten vaders en moeders van het diepere gevoelsleven hunner kinderen? In Isaac leefden instincten, die niet bevredigd konden worden door de ietwat nuchtere voorstellingen van beide ouders over de toekomstige carrière van hun enige begaafde kind. Aanvanke-lijk bleek hiervan niet veel. Aan de hand van vader Daniël bezocht de kleine knaap de grote Esnoga van Elias Bouman. Op het Wekenfeest van het jaar 1803, hij was toen vijf jaar oud, mocht hij zelfs het Profetenfragment—de 'Haftara'—tijdens de Synagoge-dienst hardop voordragen. Hij zal, gelijk iedere Amsterdamse Jood, hebben genoten—om het in de taal der Gemeente te zeggen—van de 'hazanade' (de melodieën en recitatieven door de voorlezer gebruikt). Omstreeks 1812 lid van de Sefardische Rederijerskamer 'Concordia Crescimus', vervaardigt hij bij de benoeming van de Hazan Jacob Jessurun Cardoso een gedicht, dat Isaacs liefde voor de Synagoge demonstreert:

*Doe dan nog lang Uw stem de hooge tempeldaken
Weergalmen van haar zoete melody
Doe 't d'eerbied van het volk en zijn gevoel ontwaken
Voor Mozes' Wet en Davids poezy.*

Dan hebben echter al beslissende wendingen in zijn leven plaats gegrepen. Want de romantische, dichterlijke jongen heeft in zijn—wat wij noemen—middelbare schooltijd de invloed ondergaan van twee Nederlandse topfiguren die hem tenslotte ver voerden van de idealen zijner vroegste omgeving: D. J. van Lennep en Bilderdijk.

Van Lennep, zijn leraar aan het Amsterdamse Athenaeum, beïnvloedde Isaac, doordat hij hem voor het eerst de historiciteit van de Bijbelse geschiedenis leraarde:

Op zijn historische lessen ontving ik in nog teederen leeftijd de eerste indrukken dier historische waarheid van Mozes en het Oude Testament, die mij onder de leiding eener aanbiddelijke Voorzienigheid, om dus te zeggen, de eerste zelfbewustheid schonken eener roeping als Israëliet.

Veel groter was de indruk, die Bilderdijk op Isaac maakte. In de Joodse kringen van Amsterdam was de grote Willem geen onbekende. Mozes Lemans, Isaacs rebbe 'voor de Joodse vakken', bracht zijn favoriete leerling zelf met de nationale poëet in contact, onbewust van de uiteindelijke gevolgen daarvan. Maar het was vooral in Leiden, waar Isaac van 1816 af studeerde, dat de vertrouwelijke omgang tussen Bilderdijk en Da Costa een aanvang nam.

Sedert 1817 was Bilderdijk aldaar privaat-docent in de vaderlandse geschiedenis. Temidden van een aantal begaafde studenten, die zijn privattissimum volgden, was Isaac da Costa de meest gegrepene. Begrijpelijk, want voor de privaat-docent had het Joodse volk zijn apart karakter behouden. Binnen de afgeslotenheid van de Wet van Mozes was hem, de Calvinistische wijsgeer, het voortbestaan van dit volk een voorbeeld van Gods leiding in het wereldgebeuren. De Joden waren Gods uitverkorenen, die eens—in het einde der dagen—Christus, uit Israël geboren, zouden erkennen ook als hun Verlosser.

Het naderen van de Messiaanse tijd was voor Bilderdijk een reëel iets. Wat het perspectief is voor de levenswerkelijkheid, dat is het Messiaanse verlangen voor dichterlijke dromers. Wat al voorspellingen deed hij, hunkerende naar die grote toekomst. Het verleden der Joden bleef hem ook een bron van velerlei bespiegelingen. Hij beroept zich op uitspraken der rabbijnen, op mededelingen van kabbalisten. Hij gebruikt zelfs Hebreeuwse uitdrukkingen, geheel in de traditie der zeventiende eeuw. Leerde hij niet (maar zonder succes) Hebreeuws?:

Het boekje van Helmont [Afbeelding van het ware natuurlijke Hebreeuwsche A.B.C., door F. M. van Helmont, Amsterdam 1697] is mij uit mijn vroege kindschheid bekend, toen ik aan mijn Grootmoeders schoot met de printjens speelde en er de eerste Hebreeuwsche letters uit leerde kennen.

Dat waren geluiden, die Isaac da Costa nooit had beluisterd in zijn Amsterdamse omgeving. Toen hij geboren werd, was de officiële Emancipatie der Joden nog geen anderhalf jaar oud. De discussies over de gelijkstelling moet hij in zijn vroege jeugd overal hebben gehoord, aan tafel, in de 'snoge', in de straten en op de pleinen van de Jodenhoek. Zeker zal hij zijn geconfronteerd met de separatistische neigingen der Portugezen, die in de Emancipatie het einde voorvoelden van hun bevoorrechte posities, maar dit sloot toch niet in, dat de reeds ge-

urende eeuwen min of meer verlichte Sefardiem zich zouden hebben verzet tegen de onontkooimbare evoluties van de tijd. Tussen 'maskielim', fervente Aufklärer, groeide hij op. Zijn rebbe Mozes Lemans was een verlicht en beschaafd man, die in de praktijk van zijn Jodendom accuraat deed, wat Mozes had geboden, maar die—als bijna alle Joden van zijn generatie—de innigheid ontbeerde van een 'Jidisjkat' (Jodendom, in de zin van het geheel van Joods gevoels- en dadenleven) die nog op natuurlijke wijze het gehele, ook maatschappelijke leven vervulde. Isaac had bijna uitsluitend 'Israëlieten' leren kennen, en nauwelijks 'posjeter Jieden' (gewone Joden). Die waren er misschien nog wel, maar de proletariërs, waaronder zij veelal gezocht moesten worden, leefden naar verhouding toch nog ver van de mooie huizen aan de Joden Heerengracht.

Zo zien wij dat niet-Joodse impulsen een Sefardische intellectueel omstreeks 1820 drijven naar de kern van zijn volk. Van Lennep en Bilderdijk stimuleren Isaac da Costa tot een teruggrijpen op de historische wording en groei van zijn eigen verleden. Na zijn promoties te Leiden in Amsterdam als advocaat gevestigd, zoekt de romanticus het isolement, dat hij behoeft voor zijn nieuwe studieveld. Hij graaft zich in temidden van geschiedkundige bronnen en trekt zich meer en meer terug uit het gewone leven.

Maar (en dit is een nuance, die wij niet mogen vergeten) hij ondergaat dit verleden voorlopig als een Amsterdamse Da Costa, als een Sefardie, wiens historisch perspectief wordt begrensd door hoogst persoonlijke ervaringen. De beperktheid van het Portugese milieu, waarin hij was groot geworden, dreigde zelfs zijn ontlukende visionaire blik te verhullen. Het was ook niet eenvoudig om uit dit beëngde milieu te groeien tot een zuivere Joodse romanticus met een eigen stem, die verstaan zou kunnen worden door anderen. Zo ver was het nog lang niet. Zou het ooit zo ver komen?

In de jonge intelligente Sefardie kristalliseert zich voorlopig een jeugd-sentiment tot een zeer bekrompen Sefardisch bewustzijn. Van historie (zich richtend van gisteren naar morgen) is nog niets te bespeuren, eerder van genealogie (zich wendend van vandaag tot vroeger). De romanticus identificeert zijn persoonlijk levensbeeld met dat der historie. De distantie tot het verleden maakt plaats voor een persoonlijk ondergaan van en een ondergaan in, dat wat geschiedde. Zo ontstaat uit het gisteren een vandaag van duizend jaren, waarin het leven van een enkeling zijn voltooiing vindt. Het moderne 'ik' der beschouwing treedt terug voor een levensbeeld waarin de beschou-

wer medespeler op het toneel van de historie is geworden. In de conceptie hiervan krimpt het eeuwigheidsbesef der geschiedenis in tot persoonlijke ervaring van één mensenleven. Historiografie werd aldus kosmische 'autobiografie', waarin leven van beoefenaar en gemeenschap samensmolten.

En het leek nog niet eens zo onwerkelijk. De Da Costa's hadden inderdaad historie gemaakt. Zij hadden als edellieden gevochten in Spanje en Portugal. Uriël da Costa, de wereldberoemde ketter, was een echte voorvader. Als leerling van Bilderdijk betreurde Isaac, dat deze voormalige ridders zich in de achttiende eeuw hadden moeten vernederen tot het cargadoerschap. Waar was de tijd gebleven, dat het 'ridderlijk blasoen der Costaas zilvren beenderen' triomfen had geogost in het leger der koningen van Spanje en Portugal? In februari 1822 ondernam de dichter-advocaat een poging om zijn adel hier te lande te doen erkennen. Wat de Teixeira's, de Suasso's en de Salvadors gelukte, bleek de nazaat der grote Da Costa's evenwel niet vergund.

Deze mislukte poging tot realiseren der persoonlijke historie, kon de dichterlijke genealoog niet verstoren. Onverdroten ging hij verder en zijn vlijtige arbeid blijkt tot de dag van vandaag nuttig te zijn geweest voor de geschiedenis der Nederlandse Sefardiem, speciaal voor die van Uriël da Costa. Maar daar ging het Isaac niet om. Hij wilde begrepen worden door zijn tijdgenoten, wier ogen hij wilde openen voor een groots verleden, dat perspectieven opende. Welke perspectieven? Het verleden, waarvan hij droomde, was geestelijk gezien volstrekt amorf. De knappe jonge advocaat was hard op weg een gevaarlijke zonderling te worden, die zelfs overwoog te protesteren tegen... de Emancipatie der Joden in Nederland. *Hij* durfde consequenties te trekken uit zijn vreemde dagdromen.

Ze vonden hem toch al vreemd, zijn mede-Portugezen, als zij zijn gedichten lazen, die Isaac had geïnspireerd op de historie der Sefardiem, die zij misschien ook wel liefhadden, doch nimmer zonder de distantie die vereist werd voor de zozeer veranderde staatkundige verhoudingen, waaronder Israëlieten voortvegeteerden in de minst romantische periode die maar denkbaar was. Ze waren zich zo heerlijk gaan voelen in deze koele landen en daar zong een van hen:

*Ik ben geen zoon der lauwe Westerstranden
Mij vaderland is daar de Zon ontwaakt!
En als de gloed der Libyaansche zanden,
Zoo is de dorst naar Dichtkunst, die mij blaakt!*

Voor dit vaderland der onwerkelijkheid, waarbij Da Costa overigens niet denkt aan Palestina doch aan Spanje, kon de Joodse romanticus geen begrip verwachten bij zijn generatiegenoten. Zijn gedichten bleven antiquarische rariteiten. Er ontstond een discrepantie tussen een poëet en zijn auditorium. Hij zong, maar zijn stem werd niet gehoord. En zo bleef hij daar staan, de Heer van het Joodse Teisterbant, alleen en eenzaam in Israël.

Eerst na deze frustratie begint Isaac da Costa zich te realiseren, dat een andere weg dient ingeslagen te worden. Het Sefardische Jodendom van Amsterdam mocht deze onpractische, radicale idealist dan niet kunnen aanvoelen, er bestond een ander milieu, dat voor hem een plaats zou inruimen. Dat was de Calvinistische omgeving van Willem Bilderdijk, Isaacs gevierde leermeester uit Leiden. Het is hier niet de plaats om nogmaals diep in te gaan op de problematiek van Isaac da Costa's doop. Stellen wij slechts, dat van af het jaar 1822 een Sefardische romanticus een vooraanstaande plaats gaat innemen in het meest Christelijke Nederland. Als Christen, maar altijd ook als Sefardie, ja (en dit is significant) als Jood. Want de gedoopte Isaac wordt in zijn historisch bewustzijn niet meer bevredigd door een beengd Sefardisme; van nu af aan behoort hij in verleden en toekomst aan het gehele Joodse volk der twaalf stammen. Sterker: door zijn doop wordt hij zich eerst recht bewust 'all round' Jood te zijn, geen Sefardie, geen Portugees.

Een aangrijpende biografie vertoont sedert 1822 het leven van een Joods dichter, die in diepste wezen zich zijn ontrouw aan de eigen stam meer en meer bewust wordt in een klimmende liefde. Geslingerd tussen levensidealen vond hij door een geconstrueerd Joden-Christendom van een uiterst individuele nuance, tenslotte alleen in zichzelf de grote krachten, die zijn gespletenheid konden helen. De Christenen vergaten nooit, dat hij een Jood was; de Joden konden nooit vergeten, dat hij een Jood was geweest. Hij was een 'mesjoemad' (gedoopte, eigenlijk: vernietigde), vulgo: een 'geschmadde', maar niet in de zin van een renegaat. In de complexe structuur van dit alles wortelen sedertdien ook zijn uit-middelpuntige probleemstellingen, die voortreffelijk passen binnen het kader van de synthese Nederland-Israël. Da Costa is feitelijk de enige ideoloog, die het samengaan van beide culturen historisch en theologisch heeft willen funderen en uitdragen. In zijn *Sakluceën* luidt het:

De Jood was Jood, en hij stelde er eer in, vreemdeling te zijn in ieder land, buiten dat Palestina, waar hij eenmaal de knieën wenscht te buigen voor den verheerlijkten Zoon van

David; en het was juist deze aandoenlijke vreemdelingschap, die bij de Joden van het oude Holland eene getrouwheid en verknochtheid aan dezen Staat en aan het Huis van Oranje teweeg bracht, waardoor zij ten allen tijde bij de wettige Overheden bemind, en bij ieder getrouw Vaderlander geacht en geëerd zijn geweest.

Hij wist zich vreemdeling. Zijn binding met Nederland en Oranje was een toevallige en blijft dit. Hij verlangt inderdaad niet anders dan 'een zachte ballingschap en een niet harde herbergzaamheid'. Op een afstand bleef het 'gastland'. Tenzij Nederland = Israël, en Oranje = Koning David. Hij staat voor niets. En het grandioze van zijn persoonlijke romantiek is wel, dat hij aan zulke chimeren—en niet zonder blijvend succes bij een beperkte groep—een geheel volk, land en koningshuis heeft ondergeschikt gemaakt. Hoeveel dromen vervlogen. Hoe zeldzaam die ene, die van de Amsterdamse Jodenhoek haar rechtstreekse weg vond naar het hart van Nederland. Aan Bilderdijk schrijft hij:

Mij trof bijzonder het gebed voor het heil van Nederland aan den God van Nederland. Deze door een langdurig gebruik gevestigde uitdrukking is toch al zeer particulier, en komt wederom overeen met al hetgeen wij ten opzichte van eene allerbijzonderste Voorzienigheid van God over Holland zoo dikwijls met innige dankbaarheid hebben mogen opmerken. Ik weet niet, dat eenig ander volk buiten Israël zich diergelijk een uitdrukking veroorloofd hebbe. De God van Frankrijk, van Engeland of iets diergelijks zoude eerder Heidensch en afgodisch dan Christelijk klinken; en toch hindert de uitdrukking waarop mijn aandacht bijzonder viel, volstrekt niet, maar schijnt een grond van geloof te geven aan eene heerlijke toekomst van Holland onder Oranje.

Tegenover zijn vriend Willem van Hogendorp spreekt hij zich uit:

Wonderbaar is de betrekking van ons kleine Holland: Zoo was Judea onder het Oude Verbond... Zeer sterk trof mij onlangs de optelling van die menigvuldige gelegenheden, waarin Gods onmiddellijke tusschenkomst ten behoeve van ons land heeft plaats gehad. Dichterlijker, heerlijker en Goddelijker historie, na die van het Oude Israël bestaat er niet dan de onze.

Het curieuze van zijn doop ligt dan ook hierin, dat in zijn voorstelling het huwelijk van de Joodse en de Nederlands-Christelijke beschaving zó natuurlijk was, dat hij, Isaac da Costa, eerlijk het gevoel kon hebben, dat er met zijn overgang naar het Christendom niets ingrijpends was geschied. Zoals Gerard Brom het eenmaal treffend formuleerde: 'Da Costa bleef Jood als Christen, het uitverkoren volk verhuisde van de Jordaan naar de Amstel en de God van Abraham, Isaac en Jacob werd de God van Nederland...'

Aan deze eigenaardige, volstrekt ongewone opvattingen ontleent Da Costa de innerlijke kracht om in 1823 en in 1824 twee brochures te

schrijven, die geschiedenis zouden maken. De eerste, de beroemde *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, spoedig gevolgd door een nieuwe mokerslag: de *Sadluceën* met die aangrijpende Paulinische woorden aan het begin: 'Ben ik dan uw vijant geworden, u de waarheyt seggende?'

De Nederlandse wereld van zijn dagen zou deze brutale Jood, die zich tegen de verworvenheden van een hele eeuw verzette, inderdaad tonen, dat hij haar vijand was geworden. Zijn deur werd bewaakt; jaren daarna gold hij als staatsgevaarlijk. Het begin van het neo-Calvinisme in de Nederlanden wordt in de geschiedenisboeken terecht verbonden aan schrifturen van een Joodse intellectueel die, nauwelijks vijftientig, invloed oefent op de Christelijke Nederlandse cultuur.

Goethe vertelt ergens de sage van de 'Jude mit dem Probierstein', de legendarische figuur van de Joodse goudsmid der Middeleeuwen, die later symbolisch werd voor 'die intellektuelle Redlichkeit und Unbestechlichkeit der jüdischen Wahrheitsforscher'. De Jood, de eeuwige non-conformist, die niets onechts voor echt laat doorgaan; het kritische geweten der volkeren en daardoor vooral in het moderne anti-semitisme tot de 'zersetzende Kritiker' geworden, in totalitaire landen geschuwd als een besmettelijke ziekte. Ziedaar Da Costa ten voeten uit, althans in deze jonge jaren. Wat deert hem? Hij zal het Christendom met hamers in harten slaan. Hoort naar hem. Het is alsof de woorden uit de bladzij steken: 'Meent gij dit?' zegt op zekere dag Professor Simons. 'Mijnheer', aldus Isaac, 'weet nu eens en voor al, dat wat ik zeg of schrijf, ik het altoos meen.'

Voor zulke consequente romantici had ook het Christelijke Nederland geen plaats gereserveerd. Behoudens dan die hele kleine kring rondom Bilderdijk en het Réveil, hoewel zelfs daar figuren als Willem de Clercq opafstand blijven. 'De uitsluiting, die ik en mijne vrouw van alle kanten ondervinden, is te algemeen en te consequent, dan dat ik ze aan iemand wijten kan...', aldus Da Costa aan zijn vriend Willem. 'Wat U betreft, broeder, aan de welgemeende liefde die gij mij toedraagt, twijfel ik nimmer. Doch sedert 1824 reeds was Uw huis zoodanig ingericht dat er voor mij en de mijnen zelden plaats was.'

De maatschappelijk berooide en uitgestoten dichter ontvlucht tenslotte voorgoed de werkelijkheid. Nu 'Portugal' hem heeft verstoten en het Israël van het Westen hem heeft verlaten, vlucht hij zijn derde en beslissende vaderland binnen: de eeuwen. Het rijpe dichterschap van de jaren na 1840 vormt uiteindelijk een overkapping van zijn totale leven. Wat hem altijd had ontbroken (en dit is hetzelfde), wat hij altijd in anderen had gemist, kwam nu tevoorschijn: de eenheid. De een-

heid, die hij eens bij Spinoza, zijn grote mede-Sefardie had gezocht. Het scheen plotseling alsof alle onregelmatigheden hun schaaft hadden gevonden. Nu was een levensvorm gecreëerd, die voldoende waarborgen bood voor onaantastbaarheid. Hij was naar overoude maatstaven een Joods dichter geworden, als eens Mozes en David:

Het gewijde, het aan geen Christelijke natie vreemde, voor geenerlei tijd verouderde grondgebied der Schrift leert ons niets anders. Moses gaf aan Israël de Wet, hij was in Israël Richter en Overheid; en wie was immer Dichter meer dan Moses? Ook David! Zijne Staatsconstitutie (den honderd eersten Psalm) geeft hij in Poëzy van den meest praktischen aart. Ja tot in de taal, die de eenige en eeuwige Wetgever in zijne Bergrede bezigde, is in onze dagen de toon en gang eener Oostersch dichterlijke taal erkend en aangewezenen geworden.

Zo groeide de Sefardische bard van weleer tot zanger van Politieke Poëzy. Hier rijst de vraag, wat Da Costa wel verstond onder de term 'politiek'. Lezen wij Busken Huet:

Politieke poëzie: zoo noemde hij een deel zijner liederen. Doch het was eene staatkunde die nimmer het gebied der afgetrokken beschouwing vaarwelzeide. De herinnering der naderende komst van het Godsrijk, waarmee deze bespiegelingen onveranderlijk door hem besloten werden, maakte in niemands oog, de zijne uitgezonderd, aanspraak op de naam eener praktische oplossing van aanhangige vraagstukken. De dichterlijke waarde dezer zangen is groot, omdat hun telkens ten slotte wederkeerend Maranatha, in eene wereld die naar de beginselen van Machiavelli bestuurd wordt, aanstonds op ieder den indruk maakt eener poëtische en alles in zijn geheel latende hersenschim.

'De zijne uitgezonderd.' Isaacs ogen zagen zeker in een andere wereld. Maar is daarmee een laatste woord gezegd? Wij willen nu gaarne doordringen in de diepste geheimen daarvan. Ons intrigeert immers de vraag naar de Joodse signatuur. En daarom gezocht naar een parallel met de Sefardische Disraeli, wiens politiek de realiteit van een Imperium vond. Eén enkele zin van Huet wijst ons ook hier de weg:

Wij bezitten romantische verhalen, die, wat de kunst van in elkander zetten aangaat, de zijne [Disraeli's] overtroffen; doch misschien alleen de politieke zangen van Da Costa, indien het mogelijk ware ze van hunne kerkelijke inkleding te ontdoen, zouden een denkbeeld kunnen geven van hetgeen Disraeli bedoeld heeft.

Zeker, bij alle andere verschillen: Isaac werd geen minister. Voor ons geen reden om hem niet met zijn gedoopte Engelse mede-Jood te vergelijken. Immers, zoals de minister tot in het wezen van zijn politiek de Sefardische romanticus bleef, zo raakte de Calvinistische dichter Da Costa ergens de politiek. Geven de politieke zangen, mede om hun kerkelijke inkleding, niet inderdaad een denkbeeld ook van wat Disraeli bedoelde?

Isaac da Costa confronteert de begrippen staatsman en dichter en komt tot het essentiële punt van vergelijking: de profetische gave. Prachtig is zijn beeld van de buiten adem geraakte poëet, die, in zijn mantel gewikkeld, zich in de hoek van het schip neerwerpt en zijn ogen op de toekomst richt. Welke? Een werkelijke, als die van Lord Beaconsfield. Ook al zou het Isaac nimmer gelukken, zelfs bij benadering, enig tastbaar 'staatkundig' succes te boeken.

Het is de tragiek van Da Costa geweest, dat hij door de algemene constellatie in Nederland reeds in 1823 practisch werd uitgeschakeld. Zeker, hij handhaafde zich; maar als een onmogelijke zonderling. Een man met een al te recht hoofd en twee linkerhanden. Buiten het parlement, buiten de universiteit, buiten alles. Allard Pierson constateert: Isaac was en bleef impopulair. Men sprak nooit van 'onze Da Costa' gelijk men sprak van 'onze Tollens'. Zijn impopulariteit lag in een zekere ongelijksoortigheid. Zijn aard was niet de aard zijns volks.

Doch zou het ontbreken van resultaten, de schorre stem van de schreeuwende Jood minder indringend maken? Vragen wij ooit naar practische successen bij de mannen van Anatot en Tekoa? Hier bereiken we de slotacte. In Da Costa, 'dezen laatsten zoon van Israël herleefden de oude profetieën'; Da Costa was een profeet. Beter. Hij werd het in de laatste fase van zijn leven. Zowel naar vorm als naar inhoud van zijn grote zangen. Zowel verkondiger als voorzegger. Evenals in Benjamin Disraeli was in hem iets herleefd van het klassieke Jodendom. Het was de eeuwigheid van de Joodse mythe, die zich in hem manifesteerde. Mogen wij ons ontslagen achten van de plicht profeten naar Jeruzalem te brengen. Volgen wij slechts Isaac op de wandeling terug, van de Rozengracht via Nieuwe Heerengracht en Cordova naar Babylonië en tenslotte Palestina. Daar stond de wieg van zijn feilloze intuïtie, die zelfs kon voeren tot voorspellen.

Wij komen op een eigenaardig thema, dat juist in onze tijd object werd van wetenschappelijk onderzoek van Joodse zijde. In een boek van Siegmund Kaznelson wordt uitvoerig toegelicht, dat vele Joden in de tijd der Emancipatie min of meer over de gave der profetie hebben beschikt. Genoemd worden de stichter der Zionistische Beweging, Theodor Herzl, Rahel Varnhagen von Ense en... Benjamin Disraeli. Kaznelson constateert, dat slechts schijnbaar in het volk der profeten, de boeren en herders van weleer hebben moeten plaats maken voor het puikje der intellectuelen uit West-Europa. Wat eens voor de schapenfokker Amos de weide was—nl. de plaats van zijn arbeid—dat werd in de negentiende eeuw de schrijftafel voor Rahel. En zoals ook

lang niet alle profeten grote redenaars waren ('ihr erster und grösster sogar ein bekannt schlechter') konden onder hun latere opvolgers dikwijls zeer middelmatige auteurs worden aangetroffen, die in de regel de politiek als hun object kozen, in de plaats van de ethiek der Bijbelse klassieken. Op dit gebied van de staatkunde nu hebben zij—alles volgens Kaznelson—over profetische gaven beschikt. Wat Israël betreft worden wij o.m. getroffen door zijn voorspellingen inzake het contact van Engeland met Amerika en zijn concrete mededelingen na Königgrätz: 'Met Napoleon is het gedaan.' Evenzeer frappeert een ieder het lijstje jaartallen van 1897-1947, dat een merkwaardig licht werpt op ziener-kwaliteiten van de stichter der Zionistische Beweging, Theodor Herzl. In 1897 schreef de Weense journalist in zijn dagboek:

Fasse ich den Baseler Kongress in ein Wort zusammen—dass ich mich hüten werde, öffentlich aus zu sprechen—so ist es dieses: in Basel habe ich den Judenstaat gegründet. —Wenn ich das heute laut sagte, würde mir ein universelles Gelächter antworten. Vielleicht in fünf Jahren, jedenfalls in fünfzig wird es jeder einsehen.

Deze intuïtie stempelt ook Da Costa in zijn nadagen tot een Joods fenomeen van zuiver gehalte, dat ons bovenal treft door die wijsgerige eenheid van denken en dichten, die een noodzakelijke voorwaarde is voor het profeteren over het eind der dingen. Zonder eenheid geen einde. Maar mét de eenheid, van waaruit het einde zichtbaar wordt, ook de fatale eenzaamheid. Nu wel gelouterd door een perspectief, maar nooit meer naar wereldse categorieën bewoonbaar. 'Bij mensen uitgesloten'—nu voor goed!

Het eschatologische, dat geleidelijk in een complete geschiedfilosofie overgaat, heelde al het gespletene in de ziel van de romanticus. Naar buiten bleef dit onopgemerkt. Wat eens de mensen zonderling in hem had geschenen, was immers zonderling gebleven. Wat weten kruideniers van koninkrijken? Dat hier een grandioze evolutie had plaats gevonden, dat diepe wonden van een geschokte jeugd tenslotte waren genezen en dat wateens in oorsprong als weerbarstige jeugdro-mantiek had geklopt, zich thans manifesteerde als vol-Joods profetendom—geen Christen, geen Jood, die er zich nog het hoofd over brak. Maar desondanks was Isaac da Costa fundamenteel veranderd. Hem was niet meer de beperking. Hij klom nu hoger dan het dak van de 'Snoge'. Hem was de wereld zijner dagen én van de toekomst. Einde-lijk was hij bevrijd van zijn lijfelijke omlijsting, die hij zo vaak had willen afschudden. Zijn persoonlijke wereld viel van nu af aan samen met die van de 'tijd'.

Wij worden geconfronteerd met de Joodse historicus bij uitnemendheid. Diegene voor wie niet objectiveren (als bij de Grieken), maar participeren het hoofdmoment vormt. Geen afstand meer. Eénworden als bij de paring van twee individuen. Het 'kennen' in de hogere zin van 'bekennen'. Uit de kosmische autobiograaf der romantiek, die eens als Heer van het Joodse Teisterbant had meegespeeld op het toneel der historie (en die als zodanig mee bleef spelen in zijn vrije uren) was een dichter gegroeid, wiens levensgang als het ware met de tijd was samengegroeid. De tijd als grondcategorie der historie, maar ook als aparte dimensie van het profetendom. Hij hoort 'de stem des Tijds', hij koestert en ondergaat 'de gunst des Tijds', hij luistert naar de 'orakels van den Tijd', hij schrijft 'Poezij des Tijds' en hij aanschouwt 'de eb des Tijds' 'op de zee der Tijden'.

Van nu af aan zijn Gericht en Heilstrijd de polen van een activiteit, die zich aan het normaal-menselijke tracht te ontworstelen en die de daarbij passende uitingvormen zoekt. Als hij nu toornt is het niet meer in de toon der *Bezwaren*, want hij hoeft zich niet te overschreeuwen. Hij is niet meer hier; niet langer de gedoopte Jood en bovendien: hij schreeuwt al lang niet meer tegen de Christenen over de Post-Acta van Dordt. Wat hij aanschouwelijk maakt, dat zijn de tekenen, waarvan zijn eeuw zwanger gaat. Juist in deze tijd leefden innerlijke spanningen in de hoofden en harten van grote mannen, met het oog op de komende wereldcatastrofe. De helft van de eeuw wordt met angst verwacht. Men voorvoelt de komst van het communisme en anarchisme als zeer werkelijke levensaspecten. Men voelt de hand Gods als een dreiging in het sociale vlak. Wat zal er gebeuren? Praten helpt niet meer.

... *De Maatschappij gevoelt*

*Haar evenwicht gestoord. Haar lichaam kwijnt en woelt
Bij beurten; 't is de plaag van kankrend pauperisme,
Onredbaar evenzeer voor breinloos Communisme,
Als voor Bespiegeling, die in sijn geweven taal
Verdooving, sussing, maar geen heeling brengt der kwaal.*

Is de dichter bang voor al dat sombere? Nee, het schijnt of hij er zich in thuis voelt. Wat een ieder opvalt, dat is de opmerkelijk frisse wind, die door Da Costa's politieke denkbeelden waait. In de profetische aarzeling wordt hem—die werktuig is van Gods stem—ook alles onzeker. Welke extreme standpunten zullen botsen, zegevieren, te licht worden bevonden. Geen vaste verworvenheden. Waartoe? Hij, de be-

rooide dichter behoeft ze immers niet. Hij is arm genoeg om door theorieën over rijkdom heen te zien. Conservatisme, liberalisme, anarchisme, communisme, socialisme, wat rijmen ze gemakkelijk in de giftige staarten van zijn hortende verzen.

Het beeld van de eschatoloog, dat uit dit alles te voorschijn treedt verbaast ons niet: het is, als steeds in de geschiedenis, revolutionair gekleurd. De apocalypse, ook voor hem 'het apriori van alle politiek en cultuur', stempelt Da Costa tot een dier figuren, die de Oosterse geest van de vroege romantiek tot diep in het Europese geestesleven hebben doen doordringen. Met alle anti-traditionele consequenties. In hem lag de aanleg van een barricadenstrijder.

Tussen Friedrich Julius Stahl en Karl Marx (eschatoloog en apocalypticus bij uitnemendheid) staat hij als een van die talrijke negentiende-eeuwse Joden, die het maatschappelijke toneel van die tijd hebben beheerst. Die er het ferment van gisting hebben gebracht, dat tot vernieuwing leidt. Fijn gevoel voor deze nuances verschaft Da Costa een brede visie op een algemene historische roeping van het Oude Volk, dat ook in Nederland zijn kinderen uitzond naar de uiterste polen van alle partijschakeringen. Van anti-revolutionair tot anarchist, van dogmatisch marxist tot ultra-liberaal. Van Da Costa tot Alexander Cohen, van David Wijnkoop tot A. C. Wertheim. Extremisten, zuiveraars, puriteinen en ketters. Kinderen allen van dat wonderlijke volk, dat ondanks Emancipatie toch nog steeds bleek te bestaan en zijn zinrijke naam met ere droeg: *Israel*, want gij hebt gestreden met God en mensen en gij hebt overwonnen!

5. Liberalisten en Joden

Het Nederlandse Jodendom van 1850 tot 1900

Een Midden-Eeuwer in onze dagen

Was in de volgende generatie iedereen in Nederland wel gelukkig met die 'eigen-aard'-ige profeet? Was iedere Calvinist met die Portugese onheilsprofeet content? Wij menen het op goede gronden te mogen betwijfelen. Niemand minder dan de geweldige Abraham zou toornen tegen die gedoopte Jood, die dan misschien wel Bilderdijs profetenmantel mocht hebben geleend, maar die de Christenheid op dwaalsporen had gebracht.

Kuypers in het oog springende afwijzing van het Réveil en de figuur van Da Costa schijnt in haar felheid van meer dan toevallige betekenis. In tweeërlei opzicht wijst hij de piëtisten terug. Van hun zendingsoijver moet hij niets hebben; zij is hem te slap, te onwezenlijk, te veel doordrenkt van die grote liefde voor Israël, die hem blijkbaar irriteerde. Die liefde, waarin zich toch bovenal het schuldgevoel moest manifesteren tegenover de zo lang onderdrukten. Meer nog dan antisemiet is de grote Abraham antifilosemiet! Wonderlijk is de volgende exclamatie:

De oude schuld werd ingezien. Het verzuim van vroegere lauwheid wilde men inhalen. En zoo vloede het goud in de offerbus en deed de Hebreuwsche letterkast op de drukkerij haar intocht...

Ook de eschatologische richting van mannen als Da Costa ergerde hem. Hij ziet ze als Joodse dwalingen en noemt niet zonder een gevoel van wrevel de Sefardische dichter, wiens betekenis hij niet onderschat:

En voegt men nu bij dit alles ten slotte nog den onberekenbaren invloed, die een enkel bekeerling als Da Costa door zijn Semitischen gloed op de gezindheid van ons volk jegens de Joden heeft uitgeoefend; bedenkt men, met wat ander oog men den Jood leerde bezien, sinds men aan zulk een Israëliet zijn luisterend oor en de liefde van zijn hart had geschonken; ja, brengt men in rekening, hoe het rechtzinnig belijden hergaf,—metterdaad, dan

houdt het immers op verwondering te baren, hoe het Joodsche element zich zóó krachtig tegen ons kon organiseeren, zonder dat er in de kringen van het Christelijk Europa iets anders dan wat lieflijk is en wel luidt, van den Jood werd vermoed.

Toch is dit onderdeel van Kuypers Jodendoms-ideologie niet essentieel. In zijn 'Liberalisten en Joden', een aantal *Standaard*-artikelen, in 1878 verschenen, kort daarna gebundeld en iets later (1879) nogmaals in *Ons Program* herdrukt, occupeerde de Christelijke staatsman zich speciaal met de verhouding van het liberalisme als ideologie tot de maatschappelijke status der Joodse groep. Zijn these komt hierop neer: het door hem als gevaar gesignaleerd verschijnsel bestaat niet daarin, dat 'de Joden het Liberalisme troetelen, maar veel meer hierin, dat onze Liberalisten door en door verjoodscht zijn'. Om het nader te adstrueren: de Joden misbruiken het liberalisme als politiek stelsel om 'Joodse' macht uit te oefenen. De liberale Jood heeft door zijn staatkundige ideologie sleutelposities in de maatschappij verworven, die hij aanwendt (resp. zou kunnen aanwenden) om de wereld (Kuyper denkt speciaal aan Nederland) te overheersen. Hun invloed is zó belangrijk geworden, dat zij een bedreiging kunnen gaan vormen voor de Christelijke natie. Met welke stelling wij genaderd zijn tot een ongezocht uiterste.

Kuypers beschouwingen zijn te merkwaardig, om ze niet beknopt de revue te laten passeren. Eeuwenlang waren de Joden 'erger dan de pariah's van Europa geweest'. Eerst de Hervorming had hierin een wijziging ten goede gebracht,

... en met name aan onze gastvrije regenten komt de eere toe, van voor het eerst den Jood een plek voor het hol van zijn voet te hebben aangeboden, waarop hij met eere als mensch en, ongehinderd in zijn Joodsche eigenaardigheden, zoo in maatschappijken als kerke-lijken zin, positie kon nemen.

Toch bleven zij ook hier gebonden aan uitzonderingsbepalingen, totdat de Franse Revolutie 'dezen slagboom' deed wegvallen en

...den besnedenen met den gedoopten burger op voet van onvoorwaardelijke gelijkheid bracht ... Diep beschaamd over eigen vroegere ongerechtigheid, heeft toen de Christenheid schier in alle landen deze beteekenisvolle vrucht der revolutie als een harer uitnemendste consequentiën toegejuicht. Ze miste, door de schuld van het verleden, die zedelijke veerkracht tot een onbevangen zelfstandig oordeel, waar alleen een goede consciëntie den man van karakter mede begiftigt. En was daardoor oorzaak dat de algeheele emancipatie der Joden tot stand kwam, niet krachtens de beginselen van het Evangelie, maar op grond van overwegingen die lijnrecht tegen deze beginselen overstaan.

Dit nu dwong natuurlijk tot zóóver meêhollen op het eens ingeslagen pad, als de Liberalisten slechts goedgevonden voort te rennen. Zoo werd, bij wijze van terugslag, een zeker

dweepen met de Joden, in Europa's beschaafder kringen, gangbare gewoonte. En, naar de wet der logica, die uit elk worteldenkbeeld steeds al de kiemen uitdrijft, had dit ons ten laatste in den weêrloozen toestand gebracht, dat elk woord, dat men over de Joden anders dan met lof spreken dorst, aanstonds werd uitgekreten als verraad aan de heilige zaak van beschaving en vooruitgang.

Ongemerkt kwamen zoo boven de wet te staan, die men eertijds buiten de wet had geplaatst; bestond er voor den Jood geen critiek meer, maar slechts praesumtie van uitnemendheid; en kon het Joodsche element zijn woeling even ongestoord als straffeloos voortzetten, veilig achter het ondoordringbaar schild van weleer geleden onrecht.

Alles, wat verder in zijn opstellen naar voren wordt gebracht, is bijzaak. De brochure—allerm minst vrij van affectieve uitingen, hoezeer ook hier en daar omkleed met vage betuigingen van vriendelijkheid—is een tijdverschijnsel, dat in Europees verband reliëf verkrijgt. Abraham Kuypers, die zich ook in andere facetten van zijn politieke ideologie maar al te dikwijls naar Duitsland richtte, had omstreeks 1878 contact met Adolf Stöcker, de antisemitische Duitse 'Hofprediger', wiens eveneens in 1878 gestichte 'Christlich-soziale Arbeiterpartei' oorspronkelijk ten doel had de sociaaldemocratie te bestrijden, doch die zich later in anti-Joodse zin ontwikkelde. Is het niet opmerkelijk, dat ook het woord antisemitisme in deze jaren ontstond? Het werd in 1879 'geprägt' door een zekere Marr, die een geschrift tegen het 'Semitismus' publiceerde, en een 'Antisemiten-Liga' stichtte. Ideologisch is het intussen opmerkelijk, dat Stöcker de nadruk legde op de gevaren die de 'christlichen Prinzipien' van het sociale leven door de 'liberal-democratische Judenschaft aufs schwerste gefährdet seien'. Reeds de titel van Kuypers 'Liberalisten en Joden' legt verband tussen beider opvattingen.

Hier is nu in elk geval eens een kritisch geluid van een man van formaat. En verbaast het iemand, dat de Christen-politicus nog meer gegergd schijnt door de invloed der Joden op die gebieden des levens, waar hun infiltratie moeilijker ideologisch aanwijsbaar is, doch des te 'gevaarlijker' aan de oppervlakte treedt? In het recht, de pers en de beurs! Het Calvinistische Nederland schijnt op weg 'verjudet' te worden. Typerend het grapje, dat de schrijver zich permitteert:

Men herinnert zich nog wel het verhaal, dat voor korte jaren bij ons de ronde deed.

Er was een vreemdeling ten onzent bemoeilijkt, die recht zocht. Hij vroeg naar een advocaat en de hôtelhóuder gaf hem het adres van een Jood. Deze zond hem naar een procureur, en ook de procureur was een Jood. Door tusschenkomst van dezen weêr met den Officier van Justitie in aanraking gebracht, stond hij nogmaals voor een Jood. Bij den president der rechtbank aanschellende, zag hij zich reeds in den corridor door al de kentee-

kenen van een Joodsch gezin omringd. Toen zich tot een der heeren van het Hofwendende, had hij de eer, nogmaals met een Jood te spreken. En eindelijk... in Den Haag... op het ministerieele bureau aankloppend, bracht men hem eerst naar een Joodschen referendaris—en vond hij zich, ter audiëntie toegelaten,—tegenover den Jood Godefroi, den toenmaligen Minister van Justitie.

Was het wonder, dat de verbaasde vreemdeling, na deze justitiële avonturen, den eersten den beste zijner Hollandsche kennissen vroeg: 'of hier geheel de Justitie in de handen van Joden was overgegaan?'

Wij zijn in elk geval naar de kern van ons betoog teruggekeerd. In het liberale Nederland blijkt omstreeks het derde kwart der negentiende eeuw de 'invloed' der Joden op het sociale en culturele leven in de meest wijde zin voor buitenstaanders merkbaar en voelbaar. Het is onze taak van de tegenovergestelde kant dit alles te benaderen, waarbij wij uitgaan van de historisch-gegroeide constellatie der Joodse gemeenschap.

De Emancipatie had gedurende tientallen jaren haar beslag gekregen. Dat betekent echter, dat slechts een kleine geselecteerde groep gegoede burgers van de vrijmaking had kunnen profiteren. Het proletariaat bleef tot de komst van het socialisme hiervan verstoken. Zoals wij vroeger al opmerkten: zij wilden—gebonden als zij waren en bleven aan het oude Jodendom—de geestelijke muren van het ghetto niet neerhalen. Dat is slechts één kant van de zaak. Wij moeten daarnaast niet vergeten, dat het verlicht individualisme, dat wel aanspraak maakte op de emancipatie, dit deed op grond van een in een maatschappelijk welzijn verankerd bezit van geestelijke waarden, dat de proletariërs, gezien van uit het jaar 1796, nog welhaast een eeuw moesten ontberen. Voor deze burgers omvat de evolutie hunner vrijwording twee fasen. Zijn haar belangrijke symptomen in de aanvang messiaans-cosmopolitisch, na 1848 kunnen wij haar gevoelig zien als een object van de practische politiek van het liberalisme, dat—hoezeer zelf stoelend op het wijsgerig stelsel, dat het eind der achttiende eeuw beheerste—nochtans de accenten anders leggen moest. De maatschappij was de weg van een radicale vernieuwing opgegaan. Dit had zijn gevolgen, speciaal voor de Joden, de Joodse liberalen.

De politicus van de snit-Godefroi was niet meer een idealist, die in de emancipatie een stuk theoretisch, West-Europees, kosmopolitisch 'messianisme' kon uitleven. Voor hem als voor alle aanstaande Joodse burgers was de Emancipatie een zaak geworden van practische inschakeling in Nederlandse verhoudingen. Godefroi protesteert als hij—kandidaat voor de Tweede Kamer in 1848—door de Joodse propagan-

dist S. I. Mulder in de Jodenhoek wordt voorgesteld als de man, die de belangen der Joden zal vertegenwoordigen. Zoals overigens tot 1940 met Joodse kandidaten van meerdere politieke partijen (ook de S.D.A.P.) placht te geschieden. 'Kiest mij als Nederlander, anders wil ik het niet', aldus de liberaal.

Dit neemt echter niet weg, dat het voor ons duidelijk is, dat de opgeklommen en opklimmende Joden in het liberale stelsel een ideologie aantroffen, die voor hen perspectieven bood. Voor het eerst konden zij deelnemen aan het leven in de volste zin van het woord! Maar in de consequentie, waarmee zij dit liberale stelsel hanteerden, lagen de 'tsores' (leed, moeilijkheden) voor het grijpen. De problematiek der dubbele loyaliteit diende zich aan.

Zo ontstond het dualisme der politiek-liberale Israëlieten, die in de Synagoge een paar keer per jaar nog als zonen van het Oude Volk figureerden, doch die 'daarbuiten in den vollen, onverdeelden, onsplitsbaren zin van het woord medeburgers zijn'. Een opvatting, die leidde tot een gespleten bewustzijn, dat niet zelden onwaarachtigheid, ja hypocrisie incorporeerde.

De geschiedenis der Joden in het liberale tijdperk was mede daarvoor dikwijls vervuld van een scherpe problematiek en de haar begeleidende tragiek. Vooral de ervaring, dat ondanks Emancipatie een Joods vraagstuk was blijven bestaan, ja, dat dit actueler en scherper kon worden (zo actueel en scherp als in Abraham Kuypers *Standaard*-artikelen bleek), leidde bij velen tot een vlucht uit het eigen volk. De doop—maar nimmer zo principieel als bij Isaac da Costa—scheen een bij uitstek probaat middel om het moeilijke Jodendom kwijt te raken, hoe ondankbaar ook vaak dit middel bleef. Heine verzuchtte reeds: 'Es ist schwer zu fliehen wenn man das Vaterland an seinen Sohlen mit sich trägt...' Hij kon het weten.

Aan ons thans de taak dit Joodse 'vaderland' op te sporen, in de letterlijke zin daar, waar Joodse zolen zich hadden neergezet op de wegen der ballingschap.

'Gerechtigheid, gerechtigheid zult gij najagen'—J. D. Meijer

Het verhaal, waarmee Abraham Kuypers zijn artikelen illustreerde, was niet zonder zin. De vreemdeling, die omstreeks 1860 in Nederland

recht zocht, kwam met veel Joden in aanraking. Hoe gechargeerd ook, de anecdote legt de nadruk op het belangrijke aandeel, dat de geëmancipeerde Joden binnen het bestek van ruim een halve eeuw, konden verwerven op dit speciale gebied, dat het wezen van de maatschappij in theorie en praktijk beheerst.

Gedurende zijn eeuwenlange diaspora-geschiedenis had het Oude Volk de studie van het recht niet vergeten. De autonome structuur der Joodse gemeenschappen bleef ook in Nederland gedurig vragen naar interpretatie en toepassing van de Wet van Mozes. Het wettische karakter van het voor-emancipatorische Jodendom vormde de 'alf' (alfa) en de 'taw' (omega) van het gehele Joodse leven, dat immers gehandhaafd bleef binnen de vier ellen der 'Halacha' (norm der Wet). Het denksysteem van de talmudische bronnen, de voorbeeldeloze scherpsinnigheid der rabbijnse leerscholen, de nimmer aflatende speurzin naar de diepere betekenis van Gods woord, dit alles stemde het denken van de Jood af op een gesloten levenspatroon, dat de praktijk van alledag nooit los kon denken van een begeleidende theorie, wijsgerig en ethisch gebonden door normen, wetsbepalingen, recht.

Het is dan ook niet toevallig, dat de Joden in Nederland terstond na de emancipatie vooral op de voorgrond treden in de praktijk der menselijke verhoudingen, voorzover deze door wet en recht worden bepaald. Het zijn Joodse advocaten, die roemvolle bladzijden gaan schrijven in de geschiedenis der Nederlandse balie. Voorop moge hij staan, wiens naam tot de dag van vandaag verbonden is aan het historische plein, waar de trotse synagogen van het Amsterdamse Jodendom vereenzaamd zijn blijven staan: Jonas Daniël Meijer.

Wij hebben hem alleenmaal ontmoet als de advocaat van het rechtsherstel van de lamme koning. Dat was in Haarlem, in het jaar 1820. Hij was toen nog geen veertig jaar. Op 15 september 1780 zag hij te Arnhem het levenslicht, dezelfde dag, waarop Tollens geboren werd. Een merkwaardige coïncidentie, die er toe leidde, dat zij later als lid van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen moesten loten om de rang. De biografie van Meijer werd intussen wel een gans andere dan die van de in zijn tijd zo gevierde dichter.

Op 12 november 1796—het Emancipatiebesluit was nog 'warm'—doctoreerde de nauwelijks zestienjarige in de beide rechten. Men vergeleek hem met Grotius. Voor de goede orde zij hieraan toegevoegd, dat *deze* overdrijving althans van onverdacht niet-Joodse huize stamt. Jonas Daniël was inderdaad een juridisch wonderkind, die bovendien actief genoeg bleek om drie dagen na zijn promotie, op 15 november

1796, in handen van de president van den Hove van Holland, Mr. Rudolf Baelde, de eed van getrouwheid af te leggen. Een feit van historische betekenis. Hij was de eerste Joodse advocaat in Nederland en een van uitzonderlijk formaat.

Een latere rechtsgeleerde van naam zou hem aldus karakteriseren: 'Het tegendeel van geldzuchtig, waarlijk de raadsman zijner cliënten, als pleiter uiterst nauwgezet, doch nimmer—op één uitzondering (1820) na—van het papier sprekend en in zijn re- of dupliek in den regel kort.' Een judicium van ongewoon gehalte, dat Meijers biografie voortreffelijk karakteriseert en nog nader accent verkrijgt door het gecompliceerd karakter, waarmee het vroege optreden van een Joods advocaat in een niet-Joodse wereld verweven is.

De balie maakte het de voortvarende jongen niet eenvoudig. Dat Mr. Jonas Daniël Meijer identiek was aan de Jood Joune Rintel, zoals zijn Jiddische naam luidde, zal aan de gerezen problemen niet vreemd zijn gebleven. Hoeveel te meer treft het ons daarom, dat hij het was, die met zijn Joodse confrère Carel Asser het in januari 1800 opnam voor een zekere Isaac Cornelis Marcel, die was aangeklaagd wegens godslastering en door het gerecht te Dordrecht hieraan inderdaad schuldig verklaard, veroordeeld werd om vijftig jaar in een tuchthuis te worden opgesloten en vervolgens ten eeuwige dage te worden verbannen. Twee Joodse juristen namen de verdediging van de stakker op zich en zij wendden zich zelfs met een uitvoerig *Addres aan 't vertegenwoordigend lighaam des Bataafschen Volks*. Het boekje werd gedrukt bij de Joodse drukker Joachim van Embden en Zoon op de Joode Breestraat te Amsterdam. Een begeleidend motto was ontleend aan Cicero: 'Deorum ira Diis relinquenda' (de toorn der Goden moet aan de Goden zelf worden overgelaten).

De juridische procedure moge hier slechts zeer summier worden meegedeeld. Het criminele vonnis, dat naar het oordeel der Joodse advocaten strijdig was met 's lands wetten, maakte een beroep op het wetgevend gezag noodzakelijk. Er stond de advocaten geen andere weg open. Inderdaad werd op hun *Addres* goedgunstig beschikt en de zaak naar een hoger rechtscollege verwezen, waar Jonas Daniël mede als verdediger optrad en Marcel vrijpleitte en wel op een wijze 'die zonder publieke ergernis te verwekken zijne snedige gevatheid en regtskunde aan den dag legde...' Men proeft in de waardering de distantie. De publieke opinie moest nog een beetje wennen aan zulke non-conformistische Joden.

Tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon kwam de Emancipatie

der Joden in de fase der eerste werkelijkheid en klom ook Jonas Daniël Meijer naar invloedrijke posten. Hij werd o.m. directeur van de *Koninklijke Courant*. Als juridisch adviseur van Bonaparte groeide zijn betekenis, omdat hij naast zijn drukke advocatenpraktijk gelegenheid vond tot intensieve studie en zich aldus ontwikkelde tot een erudiete persoonlijkheid van een volstrekt aparte stijl. Wij laten zijn geassimileerde denkbeelden hier ter zijde; in dit opzicht was hij een kind van zijn tijd. Ondanks alles echter iemand van karakter, die wel allerminst de neiging vertoonde in het gevlug te komen van een monarch, die hij ook na 1810 en na 1813 niet vergeet. De restauratie der Oranjes bracht in de maatschappelijke evolutie van de Fransgezinde Joden niet zo veel ingrijpende wijzigingen. De 'gelijkstelling der Joden', verworven door en tijdens de Franse Tijd, kreeg meer en meer haar beslag en zelfs zou op een merkwaardig moment Jonas Daniël Meijer secretaris worden van de Grondwet-commissie van 1815. Zij het dat deze keer niet *ondanks* zijn Jood-zijn. Twaalf Hervormde Noord-Nederlanders en twaalf Roomse Belgen stelden de koning voor een netelig probleem, waaruit Willem I werd gered door Anton Reinhard Falck, die hem voorstelde geen der partijen te kwetsen en... een Jood te verkiezen. Hoe de niet-Joodse wereld reageerde?

A. R. FALCK AAN D. J. VAN LENNEP

Brussel 5 Mei 1815

Met Meijers benoeming heb ik het dan wel verkorven. Het zij zoo: ik buig voor uwe autoriteit en die van Elout, v. d. Capellen en anderen; maar redenen ben ik nog wachtende. Staat art. 134 in de Grondwet voor parade? Is Meijer, wiens familie [Cohen] in Holland en Berlijn altijd voor het Huis van Oranje geëverd heeft, een nieuwe Jood, die nu voor 't eerst in scenam protrahitur? Zijn de oogen aan hem ongewend? Is hij, zijn auteurschap en knapheid daargelaten, onbekend als Magistraat, als lid van het eerste geleerde genootschap van het Rijk? Heeft hij, in een huchelijk oogenblik tot redding van Amsterdam opgeroepen, zich aan die roeping onttrokken, zooals andere Heeren; of vervolgens de goede zaak maar flauwelijk voorgestaan? Wordt hem nu een permanent of lucratief ambt opgedragen, waar elke Christen goed voor was? Of is het iets buitengewoons, dat een Regter van Instructie, temporair en misschien op zijne eigene kosten, bij eene Commissie gebruikt worde, waarbij hij nuttiger zijn kan dan duizend anderen? De negatieve beantwoording van al deze vragen is den Koning niet twijfelachtig voorgekomen en heeft het billijken van mijn voorslag ten gevolge gehad. Sed haec hactenus. Ik zal mij zelf alle regt om iemand aan te bevelen ontzeggen, indien M. niet bij uitstek geschikt bevonden wordt voor de werkzaamheid aan welke hij thans geroepen is om deel te nemen en die, hoewel ik het beste hope, zich nog zonderling genoeg kan compliceeren...

En hoe J. D. Meijer zich onder zijn 'begunstiging' moet hebben gevoeld?

J. D. MEIJER AAN A. R. FALCK

24 Sept. 1817

De veelvuldige en onschatbare gunst en vriendschap mij door U.E. betoond, verstouten mij wederom U.E. bijstand in te roepen, terwijl ik het aan U.E. oordeel alleen stelle, of U.E. mijne klage en wensch aan Z.M. wil overbrengen.

Ik ben geheel onverwagt en spoediger dan ik mij voorgesteld had herwaarts teruggekeerd, op de vertrouwelijke waarschuwing van eenige mijner vrienden, waarvan een inliggend, dat men het er voor hield, dat ik mij aan Vorst en Vaderland zoude hebben vergrepen door het aanstoken van ik weet niet welke oproerige geschriften in België, en of op uitdrukkelijken last des Konings het land zoude hebben verlaten of alleen in de vlucht mijne veiligheid zoeken.

Ik ben er wel eenigszins trotsch op, dat men mij schijnt te misgunnen in de gelegenheid te zijn geweest en daarvan te hebben gebruik gemaakt om mijn Koning en Vaderland nuttig te zijn, zoodat men mij misdadig voorstelt om mijn wedervaren te kunnen uitleggen, maar deze onheusche erkenenis van mijne meerdere of mindere waarde is gevaarlijk, en de laster moeilijk te overwinnen, terwijl tot de practijk, waarin ik mijn bestaan ga zoeken, een ongekreukte naam nodig is.

Verdien ik een dergelijk noodlot? Ik, die nimmer ambten heb gezocht, doch reeds lang tot mijn nadeel en thans tot mijn verderf daarin als het ware gesleept ben? Die nooit mijne vaderlandslievende denkwijze een oogenblik heb verzaakt? Die in den Franschen tijd tot behoud, maar tot voorzichtig en beredeneerd behoud van al wat Nederlandsch is, niet zonder vrucht heb gewerkt? Die toen het herstel van het vaderland op til was, mij aan niets heb onttrokken, maar aan alles heb blootgesteld? Die met gelatenheid vele verongelijkingen en nadeelen verdragende steeds dezelfde bereidwilligheid heb aan den dag gelegd? Verdien ik het juist onder eenen Koning voor wiens Huis mijne voorouders zich reeds op eene uitstekende wijze hebben getoond, en ik zelve als kind meer dan eenmaal voor moord en plundering de vlucht heb moeten nemen?

Men kan mij zeggen: stoor u aan geen en laster, en had ik niet bij den aanvang mijne nieuwe loopbaan bijzonder vertrouwen noodig, ik zoude ook dit stilzwijgend laten doorgaan, maar de daden van het Hooge Bestuur geven tot die geruchten aanleiding. Bij deszelfs onverschilligheid winnen zij veld, en welligt zal men mijne terugkomst als eene mij bewezene gunst uitleggen. Kan ik dit uitwisschen? En heb ik geene aanspraak op 's Konings bescherming? Het is Z.M.'s begeerte niet mij in mijn zoo vereerend ontslag met woorden te paaien. Ik heb van Hoogstdezelve steeds het gunstigst onthaal genoten, en schoon dikwijls voorbijgegaan rekene ik daarop steeds. Ik heb om niet in alles mishandeld en welligt onherroepelijk ongelukkig te worden gemaakt een uitstekend bewijs van gunst noodig, die in mijne gesteldheid niet meer dan rechtvaardigheid wordt.

Wanneer ik mijne omstandigheden beschouwe en de middelen, die ik bezitte, om mij tot

bestaan te helpen, mids niet met opzet wordende verdrukt, houde ik het daarvoor, dat ik voor altijd ambten vaarwel heb gezegd. Moeilijk toch zoude men mij eenen post kunnen aanbieden, die mijne eergierigheid zoude voldoen, en die ik met mijnen plicht als vader en echtgenoot zoude kunnen overeen brengen: maar op eenen titel, die mij in het openbaar vertrouwen hersteld, die mij te dien opzichte verheft, mag ik aanspraak maken.

De voetangels en klemmen van het blijvende diaspora-vraagstuk lieten de eerste Joodse advocaat uit Nederland blijkbaar niet onberoerd. Zijn neiging tot originaliteit werd daardoor echter nog gestimuleerd. Gezien het eerder genoemde proces van Lodewijk Napoleon om het Haarlemse Paviljoen weer in zijn bezit te krijgen. Een geding tussen een voormalige koning, die reeds lang historie was geworden, en de heersende Willem I, met als advocaat der eisende partij een Jood, wiens grootvader eenmaal gastheer was geweest van stadhouder Willem V, de vader van deze vorst der Nederlanden. Over problematiek gesproken... En dan nog te bedenken, dat de moeder van de vorst, Prinses Wilhelmina, die in 1787 ten huize van de grootvader van de pleiter maanden lang had verbleven, ten tijde van het proces in ditzelfde paviljoen woonachtig was.

Misschien spreekt in dit alles het zuivere portret van de Joodse advocaat ons het sterkst aan. Wat moet er in zijn psyche zijn omgegaan, toen hij in de meidagen van 1820 zijn pleidooi liet horen, daarbij teruggrijpend op zijn meest persoonlijke traditionele familiebindingen met de Oranjes. Doch evenmin uit het oog verliezend dat hij de belangen behartigde van de Franse vorst, zijn cliënt, in wiens omgeving hij zo vaak had vertoefd in de eerste jaren van de vorige eeuw, misschien wel in het Paviljoen aan de Haarlemmerhout.

Dat de vordering werd afgewezen is voor ons niet van belang. 'Meijer heeft zoo menig proces verloren, en processen te verliezen, èn een eerlijk man te zijn credat Judaeus Apella!' Wij zijn welbewust overgesprongen naar de laag-bij-de-grondse kritiek uit de toenmalige persorganen. Want dat een zo briljante non-conformistische advocaat weerstanden moest oproepen, daaraan twijfelt niemand. Maar evenzeer blijve zonder twijfel, dat Jonas Daniël Meijer een geheel aparte figuur is geweest in de geschiedenis van de Nederlandse advocatuur. Een *Joodse* figuur! Dat gelove ieder...

Een familie van juristen, de Assers

Wij hoeven ze niet allemaal te noemen, de talloze Joodse rechtsgeleerden, die hun naam hebben geschreven in het boek van de geschiedenis der Joodse invloed op de Nederlanden. Maar zelfs in het meest beknopte bestek van een historisch overzicht mag de 'misjpacha' (familie) der Joodse juristen niet ontbreken, want anderhalve eeuw Nederlandse rechtsontwikkeling heeft in haar gestalte gekregen.

De stamvader Mozes Salomon Asser, geboren in 1754, was aanvankelijk koopman, doch werd wegens zijn grote kennis op het gebied van het recht 15 maart 1798 als eerste Jood benoemd tot lid van de rechtbank van Amsterdam, het bloeiende centrum der Nederlandse Joden. Zijn zoon Carel hebben wij ontmoet, toen hij als confrère van Jonas Daniël Meijer de verdediging op zich durfde nemen van de ongelukkige Marcel. Hij was van hetzelfde hout gesneden als Meijer. Eveneens in 1780 geboren, studeerde ook hij rechten. Evenzeer als zijn collega bemoeide ook Asser zich met de vraagstukken rondom de Emancipatie der Joden in Nederland. Een briljant geleerde, veelzijdig geïnteresseerd, ontwikkelde Asser zich als een figuur van formaat, die deelnam aan het gehele maatschappelijke leven van zijn generatie.

Gehuwd met een zuster van de wereldberoemde Rahel Varnhagen, stond hij in contact met belangrijke Duits-romantische kringen. Niemand minder dan Rahel zelf bewonderde Assers spirituele kwaliteiten. Zij stond met hem in correspondentie en nodigde hem uit een geschrift samen te stellen over de geschiedenis der Joden in de Nederlanden. Dit *Précis historique pour l'état des Israélites du Royaume des Pays-Bas* is nooit gepubliceerd.

Jurist dus van professie, was Carel Asser (om misverstanden in de geleerde familie te voorkomen, Carel I genoemd) van 1815 tot zijn dood in 1836 verbonden aan het departement van justitie 'in welke functie hij van de tot stand bringing onzer goeddeels nog heden geldende wetgeving het leeuwenaandeel voor zijn rekening nam. Als auteur is hij vooral bekend om zijn nog heden geregeld geconsulteerde vergelijking van het Nederlandsch Burgelijk Wetboek met de Franse Code Civil.' (Telders).

Dat was dus één zoon van Mozes Salomon. Een andere, Tobias genoemd, werd de stamvader van een tak, die nog glorieuzer vruchten zou dragen. Hij was de grootvader van Tobias Michaël Carel Asser (1838-1913), met welke singuliere figuur de juristen-'misjpacha' zijn

hoogtepunt zou bereiken. Voor een niet-jurist heeft het hier slechts zin met voorbijgaan van alle details het woord te geven aan een groot man als C. van Vollenhoven, die zijn necrologie aldus eindigt:

Zó vooral staat zijn aandenken voor ons, de grote dienaar van een grote zaak. Toen in Juli de tijdning door het land vloog, dat 'Asser' gestorven was, toen was bij velen de eerste vraag: hoe moet dat nu verder gaan, zonder hem? Want zo weinig kon men van rechtsgeleerdheid en wereldhervorming niet afweten, of men beseftte, dat Assers geschiedenis niet enkel met de herleving van onze internationale invloed samentreft, maar dat zij de geschiedenis dier herleving is. Had Asser niet ons land weer in tel gebracht, wij zouden geen privaatrecht- en wisselconferenties, geen opiumconferenties hebben gekregen, en ook onze kans voor de vredesconferenties met haar arbitragehof en haar prijslof zou zeer aanmerkelijk zijn gedaald. Hoeveel minder zouden wij niet op die Haagse samenkomsten hebben bewerkt en betekend, als wij niet voor allerlei werken commissies hem als voorman hadden gehad; de man, tot wie de afgezant van het Carnegie Endowment in volle waarheid zeggen kon: 'als wij voor de volkenrechtsacademie vertrouwen stellen op Nederland, dan is dat om u, mijnheer Asser.' En op welke naam uit het moderne Holland hadden wij deze zomer in vredespaleis en ridderzaal met zo onweerspreekbaar recht kunnen wijzen, zonder Assers roem? In de reeds zo dikwijls providentieel gebleken historie van ons vaderland is de plaats van Asser onverderfelijk, omdat hij niet enkel zijn land tot grote eer is geweest, maar omdat hij de man heeft kunnen zijn, die het herlevend vaderland behoefde,—een man die ons achterlaat als zijn bewonderaars niet alleen, maar het ganse Nederlandse volk als zijn schuldenaren.

In een figuur van wereldformaat als Tobias Asser (in 1912 verwierf hij de Nobelprijs voor de vrede) manifesteert zich het aandeel der Joden aan de Nederlandse cultuur op een geheel aparte wijze. Het moge sociologisch geschoolde juristen voorbehouden zijn dit in de toekomst exact-wetenschappelijk te benaderen. Zelf stond hij—zoals mondeling overgeleverde verhalen het illustreren—ver van een positief Joods levensideaal. Maar het zekere antwoord op de vraag, of dit rijke leven heeft gecreëerd ook uit Joodse bronnen, hoezeer door hemzelf wellicht niet erkend en nog minder herkend, schijnt ons niet twijfelachtig. Niemand minder dan B. M. Telders heeft in zijn bijdrage aan de bekende bundel *Anti-semitisme en Jodendom* (onder redactie van H. J. Pos) dit voor alle Joodse juristen in Nederland 'eo ipso' toegegeven en geadstrueerd. Hoezeer ook uit militant-apologetische motieven, die de bundel deden ontstaan. Een opmerkelijk artikel, deze bijdrage van Telders, waarin aan het slot de befaamde jurist E. M. Meyers met ere wordt genoemd. Zijn persoonlijkheid sloot omstreeks 1940 de grote periode af, die eenmaal met Jonas Daniël Meijer was begonnen. Hoe lang was het toen al geleden, dat de eerste Joodse advocaat zijn eed had af-

gelegd? Hoe kort zou het nog duren, of de Duitse bezetting zou een einde maken aan een ongestoorde ontwikkeling van anderhalve eeuw rechtsbewustzijn, waarin Joden zulk een voortreffelijke rol hadden gespeeld. Voelden de Duitsers als de klassieke Joden-vijanden, dat hun stelsel zich niet verdroeg met dat van het Oude Volk, dat de eeuwen door een stelselmatige scheiding had gemaakt tussen heilig en onheilig, tussen licht en duisternis, tussen Israël en de heidenen?

Zó voelde het de laatste grote rechter uit het Joodse volk in Nederland vóór 1940: de president van de Hoge Raad, Mr. L. E. Visser. Hijzelf, nauwelijks een bewuste Jood in de moderne, nationale zin van het woord, begreep de menselijke waardigheid, die verscholen lag in het bewust aanvaarden van een minderheidspositie tegenover de vijanden van het Joodse volk. Als leider van een kleine groep topfiguren (de Joodse Coördinatie Commissie; fel gekant tegen het beleid van de Joodse Raad van Amsterdam) begreep Visser zijn taak in het moeilijke tijdsgewricht. Waardig was zijn verzet tegen de sluipende discriminatiemaatregelen, die hij karaktervol ter officiële plaatse afwees.

Nimmer behoord hebbende tot de engere groep van synagogale regenten, liet hij zich in 1941 als zodanig benoemen. Op een vrijdagmiddag, toen de Sabbath viel—de antisemitische maatregelen hadden wederom een hoogtepunt bereikt—meldde hij zich in rok, met hoge hoed, bij de Synagoge in de Wagenstraat, die hij gesloten vond. Op zijn vraag, waarom aldus was geschied, luidde het antwoord, dat 'men' het onverantwoordelijk achtte, het bedehuis open te stellen. Op dat moment nam Visser de verantwoordelijkheid op zich en liet de deuren ontsluiten. Een der weinige malen, dat in het Nederlandse Jodendom na 1800 de brede poorten der historie werden geopend, 'waardoor de rechtvaardigen van ons volk mogen opgaan'.

Het vrije woord

In de bijdrage der Joden aan de handhaving der recht-vaardigheid sprak tot ons niet zozeer de theorie als wel de praktijk en daarin weerspiegeld de sociale bewogenheid van het oude Israël, en dan op het hoogste niveau. Bredere lagen werden door eenzelfde Joodse oriëntatie bereikt in de sector van de dagbladpers, die andere belangrijke component uit de geestelijke wereld van het Liberalisme. Ook in dit

opzicht schoot Abraham Kuiper in de roos. Hij overdreef niet eens, toen hij in 1878 opmerkte, dat de drie grote invloedrijke bladen, waarvoor 'hier te lande (de Roomschen uitgezonderd) de dagbladpers werd wat zij is, tot hun tegenwoordigen bloei en beteekenis zijn gebracht door drie Joodsche hoofdredacteurs, t.w. het *Handelsblad* door den heer Keyzer, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* door den heer Mr. Tels, en het *Dagblad* door den heer Is. Lion.' Kuiper ging verder met op te merken, dat het correspondentiebureau van 's-Gravenhage eveneens in Joodse handen was, dat de verslagen der Tweede Kamer goeddeels door Joodse journalisten werden bewerkt en dat het hier te lande werkende 'telegrafische bureau' door Joden werd bediend. Er aan toevoegende, dat hierin voor de 'natie' eerder een 'tableau d'honneur' zou liggen dan een schande, welk compliment wij na zovele jaren gaarne voor lief nemen.

Daarnaast moeten wij constateren, dat ook deze rol in het maatschappelijk leven tot de pas geëmancipeerde zonen van ons volk moest spreken. In de diepere gevoelslagen lag voor hen—via de journalistiek—een unieke kans om de nog altijd discutabele 'gelijkstelling' openlijk of bedekt te propageren. Er kwam daar nog iets bij. Oude opvoedingstendensen van het Bijbelse volk kwamen naar voren, verseculariseerde gedachten over het uitdragen van waarheid en beginselen. Was er één volk, dat zich sedert onheuglijke tijden zoveel moeite had gegeven de mens te confronteren met zichzelf en met zijn verhouding tot de anderen en het andere? Had God zelf niet eenmaal zijn profeten opgeroepen om in het openbaar te getuigen? Als zij weigerden, werden zij gedwongen:

Doch ik zeide: Ach, Here, Here, zie, ik kan niet spreken, want ik ben jong. De Here echter zeide tot mij: Zeg niet, ik ben jong, want tot een ieder, tot wien Ik u zend, zult gij gaan, en alles wat Ik u gebied, zult gij spreken. Vrees niet voor hen, want Ik ben met u om u te bevrijden, luidt het woord des Heren. Toen strekte de Here zijn hand uit en roerde mijn mond aan, en de Here zeide tot mij: Zie, Ik leg mijn woorden in uw mond; merk op, Ik stel u heden over de volken en de koninkrijken om uit te rukken en af te breken, om te verdelen en te verwoesten, om te bouwen en te planten.

De macht van het woord! Zo kon het gebeuren, dat het een Joodse journalist was, Maurits van Lee, die naam zou verwerven als de grote agitator tegen de zegelbelasting op de dagbladen, waardoor de ontwikkeling der dagbladpers in Nederland ten zeerste werd belemmerd.

Hij behoorde tot een liberaal-Joods geslacht, dat zich al vroeg verdienstelijk maakte voor de journalistiek. Zijn vader, Abraham, was lange tijd de Amsterdamse correspondent van de *Nieuwe Rotterdamsche*

Courant. Later redigeerde hij het destijds zeer bekende Amsterdamse *Handels- en Effectenblad*. Abraham van Lee beoefende het krantenvak reeds in een vroege periode, toen de grote dagbladen in het buitenland nog niet over eigen correspondenten beschikten. In 1856 zond de hoofdredactie van de *N.R.C.* deze Jood naar Londen om de Wereldtentoonstelling te verslaan.

Abrahams zoon Maurits vestigde zich als journalist in Brussel, waar hij redacteur werd van de *Indépendance Belge*. Voor het *Vaderland* was hij de correspondent in de Belgische hoofdstad, alwaar hij zijn actie begon voor het afschaffen van het zegel op dagbladen. Beluisteren wij zijn felle agitatie:

Ja, de dagbladpers maakt een deel, en dat nog wel een gewichtig deel van den grondslag onzer Maatschappij uit. Met hare duizend, altijd wakende, naar alle zijden blikkende oogen, vormt zij het tegenwicht voor den altijd rooskleurigen bril der overheid. Zoodoende volmaakt de drukpers niet alleen het toezicht, dat de burger het recht heeft, ja, zelfs verplicht is op de daden der Regeering uit te oefenen, maar bewijst zij deze te gelijker tijd den dienst, tot in de meest afgelegen en engste hoeken van het land door te dringen, tot waar de blikken der volksvertegenwoordigers niet immer reiken. Wilt ge bewijzen, M.H.? Een onder velen: Een jaar geleden verbeeldde men zich te Parijs, dat in de volksplantingen van Algerië de meest 'rustige rust' heerschte. De regeeringscommissaris der kolonie had het immers herhaaldelijk verklaard, bezworen. De dagbladen van Algerië, die het tegenovergestelde beweerden, werden aan gene zijde van de Middellandsche Zee, op zijn bevel, onverbiddelijk terugggehouden. Een enkel blad ontging de aandacht der spieën. In een brief gesloten kwam het te Parijs aan, om daar op nieuw door de dagbladpers te worden vermenigvuldigd. Op die wijze vernam de Fransche regeering dat er een opstand in Algerië was uitgebroken; zoo doende werden leven en have van duizenden Europeanen gered.

Zoo is dan de drukpers de veiligheidsklep der Maatschappij. Zoo doet hij, die hare stem, door welk middel ook, tracht te smoren, hetzelfde als de gebruiker van een stoomwerktuig, die de veiligheidsklep met een zwaar stuk gewicht belast. Wel verkrijgt hij zoo doende grooter kracht, wel wordt het werktuig geldelijk productiever, maar hij stelt zich te gelijk bloot aan het gevaar, met de machine in de lucht te vliegen. Of heeft men niet opgemerkt, dat de storm, die in 1848 tronen als kaf wegbles, juist daar het ergste woedde, waar de drukpers het sterkst gekluisterd was?

Alleen de afschaffing van het zegel kan de Noord-Nederlandsche pers tot den 'vulgarisateur' maken, die al het edele en goede onzer tegenwoordige beschaving en ontwikkeling onder het bereik van allen brengt. Het is niet genoeg in de wetgevende Kamers des lands de wonde te peilen en het gelaat, onder het ophalen der schouders, af te wenden. Wanneer men den klassieken grond der vrijheid van gedachtenwisseling, van handel en nijverheid bewoont, heeft men andere plichten te vervullen. Of heeft men in Noord-Ne-

derland de plaatselijke belastingen laten bestaan, omdat zich de wenschelijkheid harer afschaffing deed gevoelen? Heeft men trekschuit en diligence in stand gehouden, nadat men had ingezien, dat zij niet meer aan het doel beantwoordden? Heeft men de slavernij in de West-Indische volkplantingen gehandhaafd, juist omdat men al te lang aan den eisch der menschelijkheid en der beschaving op dat punt weerstand had geboden? Voorzeker niet. De verdedigers hebben eindelijk over hunne tegenstanders gezegevierd. Men heeft gehandeld, nadat men gepeild had en teruggedeinsd was.

Zoo zal het ook met de Nederlandsche dagbladpers gaan. Eenmaal zullen mijne landgenooten even vrijzinnig als Zuid-Nederland, Spanje, Rusland, Zwitserland, Italië, Engeland, de Noord-Amerikaansche Unie, Portugal, Brazilië, het vroegere Keur-Hessen, het voormalige Hannover, of althans als Pruisen, Zweden, Oostenrijk, Bremen, Hamburg of Frankrijk worden.

Op 16 oktober 1868 kwam het wetsontwerp tot afschaffing van het zegel op de kranten in behandeling bij de Tweede Kamer en het werd kort daarna aangenomen. Aanneming door de Eerste Kamer volgde spoedig daarna. Op 1 juli 1869 trad de wet in werking. Maurits van Lee werd een herinneringsmedaille aangeboden in goud, zilver en brons, waarvoor de kosten bij publieke inschrijving bijeengebracht waren. Zij werd hem aangeboden, vergezeld van een album, dat de namen bevatte van alle huldigende vrienden en bewonderaars.

Een nieuwe periode in de sociale ontwikkeling van Nederland was aangebroken door de inspanning van een zoon van het volk van het boek. Het boek, dat over alle grenzen van alle volkeren het scheppende woord heeft gebracht en zal brengen van waarheid en licht.

6. Beursbouwers en Baanbrekers

Joden en de sociaal-economische opbloei omstreeks 1870

In het oude spoor

De rechtsgeleerden en krantenschrijvers, die uitstekende exponenten van het politieke liberalisme, confronteerden ons met een nieuw type Joden, dat alleen maar bestaanbaar was na de burgerlijke gelijkstelling. Hun Joodse merk zochten wij in vaak vage contouren, die toch niet onduidelijk lieten, dat de 'oude ketting niet verbroken was'. Hoe anders treft ons de oorspronkelijke signatuur bij die Joden, die in het sociaal-economische vlak aansloten bij voorvaderlijke tradities. Die ondanks de vergrote mogelijkheden in de negentiende eeuw hun fortuin letterlijk en figuurlijk zochten in die branches, waarin hun voorouders onder druk van een eeuwenlange diaspora-structuur hun heil wel moesten zoeken.

Wij worden teruggevoerd naar de wereld van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Naar de speculaties, waarover Penso zo boeiend schreef. Naar de huizen van mannen als Boas, die Casanova probeerde duidelijk te maken, hoe snel men wel rijk kon worden. Ook op dit spoor schreden de Joden over de drempel van de verlichte eeuw en maakten zij in de meest letterlijke zin van het woord historie. Het noemen van één naam zij hier voldoende, die van de Rothschilds, wier familiegeschiedenis nagenoeg samenvalt met die van het Europa hunner dagen.

Voor al onder het keizerrijk van Napoleon III, 'le petit', schitterden de Joodse bankiers, die kleur en fleur gaven aan het gehele economische en culturele leven van de Franse hoofdstad. Het was de tijd, waarin de rebbe-zoon Jacques Offenbach excelleerde, toen alle Joden geloofden, dat de gelijkheid der mensen aanstaande was, de tijd, waarin zovelen onzer hun namen zo graag verfransten: Jacques, Maurice, Louis, Henri. Siegfried van Praag heeft de sfeer van deze jaren raak ge-

troffen, toen hij, naar aanleiding van het boek van S. Kracauer over *Jacques Offenbach und das Paris seiner Zeit* schreef:

Jacques Offenbach! O, herinnering aan gelukkiger dagen. Geluk is niet altijd waardig, niet altijd groots, niet altijd traditioneel. Na Offenbach, zijn we door het Zionisme, door ons nationaal réveil, onze catastrophes, door het daadwerkelijk economisch antisemitisme, weer ernstiger, Joodser, krachtiger en waardiger geworden, misschien in uiterste zin gelukkiger.

Maar, o, het negentiende eeuwse decadentieplezier der Joden, gedoopt of ongedoopt; toen het Jodendom niets van ons eiste, ons niets meer kwalijk nam, toen we in Europa de Joodse pot aan het opverteren waren, toen de 'risches' der toenmalige antisemieten ons verouderd leek, toen het goed ging in het diamantvak, toen men, célibataire zijnde, over Schabbes naar Brussel en Parijs ging, en Madame Polak het lichaam wiegde, niet meer wetend of die 'aangename' melodie uit La Belle Hélène van Offenbach stamde, of 'shier-ha-ma'loth' was. Ons geluk van toen was ietwat onwaardig, was décadent door te zelfgenoegzame levensvreugde en onbekommerde weelde, maar het was geluk!

Onder de Joodse bankiers uit het laatste Franse Keizerrijk bevonden zich vele Saint-Simonisten, die in het nieuwe Frankrijk van Napoleon III een mogelijkheid speurden om zich geheel te kunnen ontplooien. Wij denken aan de gebroeders Péreire, wier naam verbonden blijft aan het 'Crédit mobilier'. De oorsprong van hun bank, bestemd voor lang crediet aan de industrie ligt in de school van Saint-Simon, die propaganda maakte voor democratisering van het crediet. Mannen als de Péreires, Sefardiem van oorsprong, betoogden, dat de volkswelvaart zou toenemen door uitbreiding van de industrie, die in haar groei werd belemmerd, omdat de grote particuliere banken als die der Rothschilds zich bijna uitsluitend beperkten tot emissie van staatsleningen.

De Saint-Simonisten, materialistisch van huis uit, bleken als het hun eenmaal naar de vleze ging bereid geld en goederen in dienst te stellen van maatschappelijke idealen. Door hun denkbeelden heen stroomt een levensinstelling, waarvan de bronnen teruggaan op utopistische, sociale uitgangspunten.

Naar Nederland terugkerend, denken wij aan bankiers als de Königswäters en de Bisschoffsheims, die nog vóór 1850 merkwaardige milieus in de Nederlandse hoofdstad hadden gevormd. De later internationaal vermaarde oriëntalist Joseph Dernburg werd naar hier gehaald om de kinderen van de familie Bischoffsheim het alf-beth te leren. In hun huizen werd op hoog niveau gediscussieerd over maatschappelijke vraagstukken. Gerrit de Clercq, de zoon van Willem, deed bij hen de impulsen op voor zijn utopistisch-socialistische studies.

Niet alleen op de geschiedenis van het *wetenschappelijke* socialisme in Nederland zouden Joden hun stempel drukken. Nadat deze families Amsterdam reeds lang hadden verlaten, kwamen andere Joodse bankiers naar Nederland. Wij denken aan Lippmann, Rosenthal (wiens boekerij, de Rosenthaliana, geheel binnen dit kader past), Fuld, Mendel, A. C. Wertheim en anderen. In de activiteiten van hen allen klinkt dit utopistische door, wel het sterkst in A.C. (de *Alexander Collette* van Willem Paap), die men de laatste der Saint-Simonisten zou kunnen noemen. Hun veelsoortige bedrijvigheden zouden voor de ontwikkeling van Nederland bij de overgang naar het modern kapitalisme van de grootste betekenis blijken. Speciaal geldt dit voor Amsterdam, dat bij het voortschrijden van de negentiende eeuw nog twee maal een Joodse impuls zou ondergaan van waarlijk historische betekenis.

Karl Marx over de geld-Joden van Amsterdam

Niemand zou het gesignaleerde aandeel der Joden aan de financiële bedrijvigheden in Amsterdam scherper waarnemen en formuleren dan die ene grote Jood, die zoals zovele burgerlijke liberalen—ondanks zichzelf—meer Jodendom aan zijn voetzolen meedroeg dan hem lief was. Over de oorsprongen van het Marxisme in zijn verhouding tot het Jodendom zal eerst sprake zijn bij de toelichting van het aandeel der Joden aan het Nederlandse socialisme. Hier wordt slechts gewaagd van de Jood Karl Marx, die de verhoudingen hier leerde kennen door nauwe 'misjpacha'-relaties met Nederlandse Joden uit Zalt-Bommel.

In 1826 verscheen aldaar bij Johannes Noman een *Omstandig Verhaal betreffende den overgang van drie Israëlitische huisgezinnen te Zalt-Bommel woonachtig, tot den Hervormden Christelijken Godsdienst; in brieven door R. Macalester Loup, Predikant der Hervormde Gemeente te Zalt-Bommel aan deszelfs voormaligen ambtgenoot S. Crommelin, thans Predikant der Hervormde Gemeente te Leeuwarden.*

Een brochure, die reeds voor 1940 tot de grootste zeldzaamheden van de Nederlands-Joodse boekenmarkt behoorde. Nu is zij niet meer zó zeldzaam. Een antisemitisch georiënteerde historicus, die het onbehagelijke gevoel in zich meedroeg, dat het 'omstandig verhaal' voor hoge prijzen steeds van één bepaalde zijde werd opgekocht, verzorgde in een beperkte oplage een fotostatische heruitgave, die alweer

voor uitzonderlijke prijzen van de hand ging... Een bibliothele detective-roman wordt voelbaar. Wat was er eigenlijk aan de hand?

In dat jaar 1826 vond langs de grote rivieren een zeldzame gebeurtenis plaats. Drie Joodse families, meer dan twintig personen, werden in het Christendom opgenomen. Zelfs voor die tijd een respectabel aantal ineens! Er bevond zich daaronder een familie Van Leeuwen, waaruit later geboren zou worden Mr. Dr. Wilhelmus Frederik van Leeuwen (1860-1930), raadslid, wethouder en burgemeester van Amsterdam commissaris der Koningin in Noord-Holland, vice-president van de Raad van State. Hij had het ver geschopt, deze late afstammeling van Heyman Godschalk, die eens in de tweede helft van de achttiende eeuw te Leeuwen tegenover Tiel woonachtig was en daar zijn geld moeizaam verdiende als uitdrager.

Toch vraagt niet déze familie onze voornaamste aandacht. Wij willen ons liever bezighouden met de 'misjpacha' Philips, die later wereldberoemdheid zou verwerven door gloeilamp, radio en televisie. Want de stamvader van dit huidige wereldconcern werd als Jood geboren en in 1826 gedoopt door Macalester Loup, die als predikant trefzeker zijn tekst in Handelingen 8 vond: 'En PHILIPPUS zeide: Indien gij van ganscher harte gelooft, zoo is het geoorloofd. En hij antwoordde en zeide: Ik geloof, dat Jezus Christus de Zoon Gods is. En hij gebood den wagen stil te houden, en zij daalden beiden af in het water, zoo PHILIPPUS als de kamerling, en hij doopte hem.'

Met deze familie nu was Karl Marx (evenzeer gedoopt) via zijn moeder ten nauwste gelieerd. Aan Henri Polak schreef Eleanor Marx, Karls dochter, eens het volgende:

...As to the question about my grandmother. Her family name was Presburg, and she belonged by descent to an old Hungarian Jewish family. This family, driven by persecution to Holland, settled down in that country, and became known, as I have said by the name of Presburg—really the town from which they came. These Presburgs, of course, intermarried, and my grandmother's family name was afterwards Philips. An uncle of my father was a fairly wealthy merchant, a very charming old man, I believe, whom my father very frequently visited at Amsterdam. This uncle had a large family, (my father's cousins) and there also father remained intimate with till about the time of the Commune. The uncle was then dead, and the cousins became too respectable and too frightened, and so I have now quite lost sight of them. One of these cousins is August Philips, a well-known advocate at Amsterdam; another Karl, was a cigar merchant, and lived I believe, at Aachen. But it was a very large family, and where they now all are I don't know. August (the advocate) at one time came to see us whenever his business brought him to London, and as I have said, my father was a frequent visitor at his uncle's house. To the

day of her death my grandmother I believe (I did not know her, and was almost a baby when she died) spoke very bad German. But father, tho' of course he read and understood Dutch perfectly, did not speak it well...

Karl bezocht zijn Bommelse verwanten dikwijls en tussen hem en de 'misjpoche' moet een hartelijk contact hebben bestaan. Waarom ook niet? Er zijn mondeling verhalen getraideerd, die vertellen van heel gewone avondjes, die de grote socialist in het gezin langs de rivier voortreffelijk kon waarderen. Er werd gesnoept, 'genascht', en na afloop 'een kaartje gelegd'. Bij zulke gelegenheden zou Karl zich wel eens heftig hebben opgewonden en gevloekt op alle pastoors, dominee's en rebbes. Ook de gepubliceerde brieven uit de familiekring laten ons niet in het onzekere over een hartelijke, 'jiddische' sfeer.

KARL MARX AAN LION PHILIPS

London, 20 Febr. 1864

Lieber Onkel,

Ich beginne mit dem Ende. Gestern about noon kam ich hier in einem sehr kühlen Zustand an, for it was devilish cold. Um so wärmer war mein Empfang und so genoss ich die von einem vollkommenen Widerspruch unzertrennlichen Freuden. Gestern und heute—en passant—waren die kältesten Tage in London. Es scheint also, dass ich berufen bin nicht nur nach Bommel, sondern auch nach London den Winter zu bringen. I wish the Prussians in Schleswig-Holstein the full enjoyment of this 'seasonable weather'. If their patriotism or rather 'Unterthanenbegeisterung', is not cooled down by that, then, Sir, we must give it up!

Das kleine Kind was quite enchanted by the really beautiful Dolly, Madame August had chosen for her. I enclose some lines on the part of the child. She did not leave off bothering myself till I had promised her to enclose also for you a letter which she pretends to be written in Chinese characters and which an English friend has sent her.

In Amsterdam fand ich die ganze Familie wohl und heiter. Da August sehr beschäftigt war, sagte ich ihm gar nichts von den Geldaffären. Ich empfing Tausendguldennoten bei der Assurantie cassa, die ich mit Jacques' Hilfe in Rotterdam zum grössten Theil in Wechsel umsetzte, zum 4ten Theil about in banknotes.

August gab mir die 3 Theile der Aardrijkskunde, und Jacques versah mich obendrein noch mit einer politischen Oeconomie (holländisch) von Vissering, Professor zu Leiden, und mit einem Exemplar der camera obscura. So bin ich vollauf mit holländischer Literatur versehen. Friesisch war nicht aufzutreiben in Amsterdam, obgleich in einer Buchhandlung allein Schriften in 88 modernen Sprachen vorhanden waren. Die Neger-sprachen scheinen den Amsterdamern näher zu liegen als das Friesische, but man always contrives to neglect the things that are nearest to him.

My best compliments to the whole family, especially Jettchen, Dr. Anroy and Fritz.

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

Mrs. Marx and the girls send also their compliments. Please to give the enclosed lines to Netchen.

Yours truly CHARLES M.

Intussen wandelde Karl Marx met de ogen wijd open door de wereld en ook door Amsterdam, dat hij dikwijls moet hebben bezocht. De gedoopte Jood, die al in 1844 in zijn *Zur Judenfrage* een liefdeloze visie aan de dag legde op de moderne Joodse bankiers in West-Europa, trof aan Amstel en IJ de werkelijke geldjoden aan, die hij op scherpe wijze analyseert in een brief, 'The Russian Loan', in de *New York Tribune* gepubliceerd ter gelegenheid van de lening, die Rusland in 1855 voor de Krimoorlog sloot, aan de vooravond van de grote militaire successen van Napoleon III. Nadat hij in dit verband heeft gesproken over de betekenis van de Amsterdamse bankiers Hope, gaat hij verder:

Maar de Hope's leenden alleen het prestige van hun naam; het werkelijke werk wordt gedaan door de Joden en kan alleen door hen gedaan worden, aangezien zij het mechanisme van de geldleen-mysterieën gemonopoliseerd hebben door het concentreren van hun energie op de ruilhandel in onderpanden, het wisselen van geld en de grotendeels daaruit ontstane handel in wissels.

Neem bijvoorbeeld Amsterdam, een stad, die de toevluchtshaven was van velen van de ergste afstammelingen van de Joden, die, door Ferdinand en Isabella uit Spanje verdreven, na een poosje in Portugal te hebben vertoeft, ook daarvandaan werden verdreven en tenslotte een veilige toevlucht vonden in Holland. In Amsterdam alleen al tellen zij niet minder dan 35000, waarvan velen gewikkeld zijn in dit dobbelen en speculeren in onderpanden. Deze mensen hebben hun agenten te Rotterdam, Den Haag, Leiden, Haarlem, Nijmegen, Delft, Groningen, Antwerpen, Gent, Brussel en verschillende andere plaatsen in Nederland en de daaraan grenzende Duitse en Franse territoria. Hun taak is het te loeren op gelden, dienstig tot belegging en scherp te observeren, waar deze zich bevinden. Hier en daar en overal waar een kapitaaltje uitlokt tot belegging, is altijd een van de kleine Joden klaar tot het maken van een kleine suggestie of het plaatsen van een klein leninkje. De sluwste struikrover in de Abruzzi is niet beter op de hoogte van de plaats van klinkende munt in de koffer of zak van een reiziger dan deze Joden het zijn van enig los kapitaal in de handen van een handelaar.

Deze kleine Joodse agenten trekken hun toelagen van de grote Joodse huizen, zoals die van Hollander en Lehren, Königswarter, Raphael, Stern, Sichel, Bisschoffsheim van Amsterdam, Ezechiels van Rotterdam. Hollander en Lehren zijn van de Portugees-Joodse secte en cultiveren een grote ostentatieve devotie tot de godsdienst van hun ras. Lehren heeft, evenals de grote Londense Jood, Sir Mozes Montefiore, vele offers gebracht voor hen, die nog steeds in Jeruzalem verblijven. Zijn kantoor, vlak bij de Amstel in Amsterdam, is een van de meest schilderachtige, die men zich kan voorstellen. Grote groepen

van deze Joodse agenten verzamelen zich daar iederen dag, tezamen met talrijke Joodse theologen, en voor zijn deuren bevinden zich allerlei soorten van bedelaars uit Armenië, Jeruzalem, Beieren en Polen, in lange kleren en Oosterse tulbanden. De taal, die gesproken wordt, riekt kwalijk naar Babel, en het parfum, dat anderszins de plaats doordringt, is niet bepaald van aangename aard.

De daarop volgende Joodse geldlenende handelszaak is die van Königswärter, afkomstig uit een Joodse kolonie te Fürth in Beieren, tegenover Neurenberg, waarvan de 10 000 inwoners alle Joden zijn, enkele Rooms-Katholieke uitzonderingen daargelaten. De Königswärter hebben huizen in Frankfort, Parijs, Venetië en Amsterdam, en al deze verspreide vestigingen zullen een bepaald gedeelte van de lening plaatsen.

Dan hebben we de Raphaëls, die eveneens huizen te Londen en Parijs bezitten, en evenals Königswärter behoren tot de laagste klasse van geld-lenende Joden.

De Sterns komen van Frankfort, en hebben huizen te Parijs, Berlijn, Londen en Amsterdam. Een van de Londense Sterns, David, was voor enige tijd gevestigd te Madrid, maar wekte dermate de walging op van de hoffelijke Spanjaarden, dat hij gedwongen werd het land te verlaten. Zij trouwden de dochters van een van de rijke Londense Goldsmids en doen enorme zaken in effecten. De enige bekwame man in de familie is de Parijse Stern.

De Bisschoffsheims zijn naast de Rothschilds en Hopes het meest invloedrijke huis in België en Holland. De Belgische Bisschoffsheim is iemand van grote begaafdheden en een van de meest geëerde bank-directeuren en spoorwegmagnaten. Zij komen uit Mainz en hebben—dank zij het genie van deze Belgische Bisschoffsheim—hun tegenwoordige hoogte bereikt. Zij bezitten huizen te Londen, Amsterdam, Parijs, Brussel, Antwerpen, Frankfort, Keulen en Venetië en hebben pas geleden een klerk of agent naar New York gestuurd. Zij zijn onder elkaar getrouwd met een Frankforter Jood Goldschmidt, die zich echter noch door rijkdom onderscheidde, noch door talent, ofschoon hij aanspraak maakt op beiden. Een van deze Goldschmidts, en wel de meest onbeduidende van de firma, staat aan het hoofd van het Londens concern, terwijl een van de Bisschoffsheims de leiding heeft van het Amsterdamse kantoor en de ander van dat te Brussel en Parijs.

Wat betreft de zeventien miljoen roebels die voor Holland aangewezen zijn, deze zullen—ofschoon in omloop gebracht onder de naam Hope—onmiddellijk in handen van deze Joden over gaan, die door hun verschillende bankhuizen een markt in het buitenland zullen vinden, terwijl de kleine Joodse agenten en makelaars wel zullen zorgen dat er vraag naar is...

Zo komt het, dat deze leningen, die een vloek betekenen voor het lagere volk, een verderf voor de houders en een gevaar voor de regeringen, een zegen worden voor de huizen van de kinderen van Juda. Deze Joodse organisatie van geldleners is even gevaarlijk voor het proletariaat als de aristocratische het is voor de landbezitters... Zij kwam voornamelijk op in Europa, sedert het tijdstip, dat Rothschild Baron gemaakt werd door Oostenrijk, verrijkt door het geld, dat de Hessen verdiend hebben met het bevechten van de Amerikaanse revolutie. De fortuinen, opgestapeld door deze geldleners, zijn enorm maar het

*onrecht en leed, aldus het mindere volk aangedaan en de aanmoediging daarmede ver-
schaft aan hun onderdrukkers, zijn nog steeds daar om verteld te worden.*

Samuel Sarphati

Sarphati—de klemtoon valt op de laatste lettergreep—is een Hebreuws woord, dat 'Fransman' betekent. Als we nu weten, dat de familie, die zo heette, een Portugees-Joodse was, eigenlijk uit Spanje afkomstig, dan is in elk geval met dat ene woord het zwervende volk binnen onze gezichtskring gekomen. En met het zwervende volk de stad, waar de voorouders van Samuel Sarphati eens kwamen aangespoeld en waaraan zijn naam voor alle tijden verbonden zal blijven. In de Sarphatistraat, in het Sarphatipark, in heel die buurt, die op zijn roepstem kon ontstaan en waar boven uit tot het voorjaar van 1929 het Paleis voor Volksvlijt hoog oprees. Op 30 november van het jaar 1961 vermeldten de Amsterdamse dagbladen, dat bij de opruimingswerkzaamheden op het terrein aan het Frederiksplein, waar eerlang het gebouw van de Nederlandse Bank zal verrijzen, een historische vondst werd gedaan. In de kop van één van de meer dan een eeuw oude funderingspalen van het vroegere gebouw, die in verband met heiwerk moest verdwijnen, werd een loden koker gevonden. Daarin bevond zich de oorkonde met de handtekeningen van vorstelijke personen en andere autoriteiten, die op 7 september 1858 ter plaatse aanwezig waren bij het slaan van de eerste paal...

Toen was Samuel Sarphati nog vervuld van al zijn projecten en moet hij zich hebben gevoeld als de visionaire wekker van het slapende Amsterdam. Want Marx mocht dan in zijn beschouwingen alleen de negatieve zijde der Amsterdamse geldjoden hebben belicht, er vonkte door al dat papier en metaal van de Joodse bankiers toch ook een maatschappelijk element, dat dienstbaar werd gemaakt aan de opbloei van Amsterdam, dat omstreeks de helft van de eeuw was afgezakt tot de rang van een geboorneerde provinciestad, 'waar de pantoffelparade langs de Keizersgracht tot de dagelijkse geneugten behoorde...' Thorbecke heeft eens (in 1852) gezegd: 'Als Amsterdam het hart van Nederland moet heten, dan klopt dat hart vrij slauw.'

In staatkundig opzicht was Nederland in de jaren vijftig en lang daarna nog niet tot rijping gekomen. Het liberalisme scheen—na zijn

eclatante begin, na het eerste ministerie van Thorbecke—min of meer uitgebloed. Tot een gesloten partij, zo noodzakelijk voor consolidatie en vormkracht, kon men lange jaren niet komen. Innerlijke tegenstellingen holden de toch al losse groeperingen met hun vaak uiteenlopende ideologieën meer en meer uit. Eerst in 1885 werd uit de nood der verhoudingen de Liberale Unie gesticht door de veelzijdige en schrijfgrage Mr. J. A. Levy—‘als-ie niet sprak, dan schreev’ie’, spotte het Amsterdamse ghetto en het rijmpje ging nog iets verder...

Voordat het zover kwam, was het staatkundige leven van de hoofdstad, als men dit weidse woord tenminste mag gebruiken, kleinburgerlijk van aard. Omstreeks 1860 was dit alles geconcentreerd rondom de beide kiesverenigingen ‘Grondwet’ en ‘Amsterdam’, waarvan de laatste kort na 1860 opgeheven werd. Niet veel jaren daarna, wij schrijven 1866, ontstond ‘Burgerplicht’, de kiesvereniging van de liberale middenstand, die ook een spaarduit in het politieke zakje wilde doen. In haar kringen brak zich het verzet baan tegen de ‘Pelsjassen’ van ‘Grondwet’, met welke uitdagende bijnaam wij langzaam maar zeker verzeild raken in de hokkerige standjes en coterieën van een hoofdstad, die niet beroerd schijnt door de grote gebeurtenissen van de eeuw. Dufheid, geestelijke malaise, zelfgenoegzaamheid, gebrek aan spankracht, horizon, dadendrang—ziedaar het beroemde Amsterdam van weleer. Zo is de achtergrond getekend van het meteorieke optreden van Samuel Sarphati.

Hij werd in 1813 geboren uit een gezin van Portugees-Joodse middenstanders, die hun kind een voortreffelijke opvoeding gaven en het de mogelijkheden van een academische studie te Leiden, in de medicijnen openden. Hij verwierf tijdens zijn studie een gouden medaille op een door hem beantwoorde prijsvraag over jodium. Een nieuwe chemische prijsvraag werd opnieuw met goud bekroond. Toen hij in 1839 promoveerde, was dit nochtans in de medicijnen. Een praktijk in zijn geboortestad werd opgezet en naar het schijnt niet zonder succes. In 1843 huwde hij Abigail Mendes de Leon, een rijk meisje uit een Sefardische patriciërsfamilie, die uiteraard fel gekant was tegen de ‘sjiddoech’ (huwelijk) van hun dochter met een burgerjongen, ook al had deze dan een doctorstitel verworven. Het huwelijk, dat zeer gelukkig werd, bleef kinderloos. Mede hierdoor kan Sarphati’s grote belangstelling voor allerlei vraagstukken worden verklaard.

Allerlei vraagstukken... die ’s mans verbijsterende veelzijdigheid demonstreren en dan als drijvende gedachte door en in dit alles: de gerichtheid op het grote doel, de stad, zijn stad weer te doen meespre-

ken en meespelen in het turbulente Europa, waarvan hij, de Joodse medicus, de hartslag voelde in de toppen van zijn gevoelige doktersvingers.

Reeds voor zijn huwelijk had hij het initiatief genomen tot de oprichting van de Nederlandsche Maatschappij der Pharmacie. Dat was in 1842. Zes jaar later stichtte hij de Maatschappij van Landbouw en Landontginning. Uit zijn grote belangstelling voor de theoretische opleiding van de toekomstige industrieel en handelman was toen reeds een onderwijsinstituut geboren, dat in 1846 te Amsterdam werd geopend, zeventien jaar voor Thorbecke's H.B.S. De inrichting bestond uit drie afdelingen: een 'school voor de koophandel', een 'school voor de nijverheid' en een aparte voor algemeen vormend onderwijs in 'die wetenschappen, welke op den handel en de overige bedrijven van nuttige toepassing zouden zijn...' Het project, dat eigenlijk mislukte, demonstreerde ook in haar kwijnend bestaan hoezeer deze Joodse medicus, die geheel naar de traditie der Amsterdamse Sefardiem in vormend onderwijs de basis zag voor de maatschappij zijner dagen, zijn tijd ver vooruit was.

Hij vond zijn opvoedende taak overigens niet alleen aan de bovenlaag der samenleving. De arts met begrip voor het gecompliceerde samenzijn van zovele honderdduizenden in één stad, maakte zich verdienstelijk op het gebied van de verwijdering van afval en huisvuil. De reputatie van de hoofdstad was ook op dit gebied niet gunstig. Sarphati begreep bovendien, dat het opgehaalde vuil dienstbaar zou kunnen worden gemaakt aan de bemesting van vele terreinen. Juist aan zulk een detail kan worden aangetoond hoe deze uitzonderlijke geest met alle vezels van verstand en gemoed gericht bleef op dat éne integrale doel, dat zijn gehele leven vulde: het gezond maken van Amsterdam 'van de voetzool af tot de schedel'.

Gezond, ook naar het meest primitieve, doch tegelijkertijd het meest essentiële van het menselijke leven: de voeding. In 1856 nam hij het initiatief tot de oprichting van de eerste broodfabriek te Amsterdam, de Maatschappij van Meel- en Broodfabrieken aan de Vijzelgracht. Sociale bewogenheid dreef de dokter naar hulp voor de misdeelden, die door werkloosheid en onbeschrijflijke armoede aan de honger waren overgeleverd. De prijzen van het voornaamste voedsel zouden verlaagd worden door een zo ver mogelijk doorgevoerde machinale bereiding. Pogingen, die zinvol worden als wij de cijfers raadplegen over de armoede in Amsterdam omstreeks het midden van de vorige eeuw.

Dat het brood, voordat het gegeten kon worden, moest worden verdiend, dat begreep de Jood in hem, die bovendien van Mozes had geleerd, dat de mens niet alléén van brood kon leven. In Sarphati begonnen plannen te rijpen om Amsterdam als geheel te heffen uit zijn troosteloze atmosfeer. Wij raken dan het meest boeiende hoofdstuk uit zijn leven: de stichting van het Paleis voor Volksvlijt en de nieuwe uitleg van Amsterdam.

In de zomer van het jaar 1851 vertoefde Samuel Sarphati drie maanden in het buitenland. In Londen bezocht hij de Wereldtentoonstelling; ook Parijs en Brussel werden in zijn reisprogram opgenomen. Een echte studiereis, toen nog ongesubsidieerd. Thorbecke had hem introducties verzorgd en deze werden gretig uitgebuit. Na afloop—wie had het betwijfeld—schreef hij voor de liberale minister een rapport over zijn bevindingen. Hij wijdt niet uit over de tentoonstelling, maar vertelt, dat hij aandacht had besteed aan allerlei objecten van maatschappelijke aard, aan inrichtingen van weldadigheid, was-, bad- en werkhuizen, aan behandeling van gebrekkigen en misdadigers. Het gehele maatschappelijke patroon trekt aan ons oog voorbij:

Ik behoeft Uwe Excellentie wel niet te verzekeren dat mijn doel niet was van zooveel uiteenlopende onderwerpen alles na te gaan en dat ik mij alleen bepaalde bij hetgeen met mijn doel in verband stond en dan was het veld reeds zeer uitgebreid. Immers wil men de maatregelen tot wering van armoede, zedeloosheid en ziekte enz. beoordeelen, dan moet men eerst de hoegrootheid der heerschende kwalen kennen. Welvaart en gezondheid zijn bovendien zedelijk en stoffelijk onafscheidbaar vereenigd. Het een is zonder het andere zelfs ondenkbaar. Evenzeer is er geen nationale welvaart denkbaar zonder gestadige ontwikkeling, geen nationale ontwikkeling zonder kracht en kennis, geen kracht zonder goed voedsel en geen kennis zonder goed onderwijs. In de menschelijke samenleving, waar alles doel en middel tevens is, moet het een het ander, de een den anderen helpen, en dan is de algemeene welvaart, het geluk der menschheid verzekerd.

Vooral de tentoonstelling schijnt Sarphati te hebben geïnspireerd. Een jaar daarna, in 1852, richt hij samen met professor Salomon Bleekrode, hoogleeraar te Delft en Dr. W. C. H. Staring, de Vereeniging voor Volksvlijt op. Beschermheer werd Prins Frederik, de broeder van Willem II, wiens naam in 1870 werd verbonden aan het Amsterdamse plein, waaraan in 1856 het Paleis voor Volksvlijt werd opgericht. Ten tijde van de voordracht tot benaming van het plein werden door een groot aantal Amsterdammers adressen bij de Raad ingediend met het verzoek dit Sarphatipark te noemen. Na langdurige en heftige discussies werden voldoende redenen aanwezig geacht om bij de naam Frederiksplein te persisteren.

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

Zelfs na zijn dood in 1866 was deze vooruitstrevende Jood bij het Gemeentebestuur van Amsterdam blijkbaar een discutabele figuur. Men moest zijn plannen niet altijd. Hij was te exuberant, te springerig, te creatief, te 'Joods'. Toen het moeilijk ging met zijn school en Thorbecke Sarphati steunde met een schrijven, waarin de staatsman suggereerde, dat de gemeenteraad van Amsterdam wel gretig de gelegenheid zou aangrijpen 'om te toonen, dat een school voor handel en nijverheid kan worden staande gehouden, zonder steun van 's Rijks schatkist', tekende het Gemeentebestuur op de brief aan: 'voor informatie aangenomen'. Toen het plan werd opgevat tot oprichting van een Paleis voor Volksvlijt antwoordden Gemeentebestuurders op 13 augustus 1853: 'dat bij de stad voor het gemelde doel geen grond beschikbaar was...'

Maar Sarphati zette ondanks alles door. Op 16 augustus 1864 werd het 'Paleis', een merkwaardig stukje Amsterdam, plechtig geopend. Cornelis Outshoorn was de architect van een gebouw, dat ook naar zijn afmetingen moest imponeren. Misschien stond het met zijn oppervlakte van 6750 vierkante el ver in de schaduw bij het grote Crystal Palace en bij het Parijs Palais de l'Industrie, maar het mocht er toch zijn, met zijn galerij!

Ja, die galerij, waardoor tot in onze dagen de diamantbewerkers op sjabbesmiddag met hun vrouwen en kinderen kuierden en een zeer speciale Mokumse sfeer verleenden aan een Joodse pantoffelparade. De galerij, met zijn 'fijne zaken'. Toen het Paleis in maart 1929 in vlammen opging, scheen het alsof symbolisch een eind was gekomen aan een stukje Joods Amsterdam, dat weliswaar buiten de Jodenhoek lag, maar er toch bijbehoorde. Zoals de Den Texstraat en andere eigenaardige buurten van het perifere ghetto van Amsterdam.

Waarvoor diende het 'Paleis' eigenlijk? Sarphati had veel idealen gekoesterd, die niet in vervulling gingen. Tentoonstellingen moesten de mogelijkheden van de moderne techniek en technologie propagieren. Maar het ging niet zo goed. De exposities bleven schaars. Het belangrijkste was misschien wel de in 1869 gehouden tentoonstelling voor de huishouding en het bedrijf van de ambachtsman. Toen was Samuel Sarphati al ter ziele, maar zijn geest leefde blijkbaar nog. Had hij niet —lang voor de socialisten— geijverd voor het openleggen van nieuwe woonwijken, voor de verbetering van de huisvesting der proletariërs?

Wij raken het laatste grote project van deze profeet: de nieuwe uitleg. Na de grote uitleg van 1658 had Amsterdam zich niet meer uitgebreid. Samuel Sarphati achtte de tijd rijp voor een ingrijpende vergro-

ting van de hoofdstad. Rotterdam was tussen 1850 en 1860 reeds belangrijk uitgelegd. Eind januari 1853 had de rusteloze Portugees in een tot de Raad gerichte Memorie er op aangedrongen Amsterdam 'met een nieuwe en sierlijke wijk te verrijken':

Handel en nijverheid en landbouw zijn voorzeker de eerste bronnen van welvaart en gewin. Daaruit moet het kapitaal komen, dat den grondslag der rijkdommen uitmaakt. Maar de koopman kan met weinig bedienden en eenige werklieden millioenen verdienen; de industrieel met zijn werklieden schatten bijeenbrengen, de landman met zijn gezin alleen zijn bezittingen gestadig uitbreiden, zonder dat de meerderheid der natie daarvan dadelijk of groot voordeel geniet. Het uitbreiden der steden, aanleggen van woonhuizen, openbare gebouwen en wandelingen is onmogelijk zonder dat allen daarbij genieten. Hier helpen geen werktuigen, geen gelukkige combinatiën, geen gunstige seizoenen. Stuk voor stuk moet met handen worden bewerkt, aangevoerd, geplaatst en versierd. Naar mijn plan zullen millioenen schats worden verwerkt en telkens tot meerdere werken aansporen.

Sarphati's plannen voor het nieuwe stadsdeel voorzagen in een royale uitbreiding van honderd bunders. Van de resultaten van de moderne stedenbouw-wetenschap uit het buitenland zou een nuttig en zinvol gebruik moeten worden gemaakt. Parken en plantsoenen zouden het geheel completeren. Er moest geprofiteerd worden van het natuurlijke gegeven der Amsteloevers, zoals ook de grote steden uit het buitenland profijt hadden getrokken van brede stromen. Sarphati dacht aan Hamburg:

Het was daarom mijn doel bij dit plan den aanleg des Alsters zooveel mogelijk te volgen. Ik zeg met nadruk zooveel mogelijk, omdat de Alster niet alleen breeder is, en door het rijzen van den achtergrond een verrukkelijk vergezicht oplevert, maar omdat die rivier bovendien aan haar drie zijden door een hooge, fraaie beplanting en met de schoonste en grootste hôtels van Europa prijken den wal omgeven, een heerlijke omzoomde kom vormt, zooals thans van den door den Buitensingel van de Schans afgesneden Amstel niet kan worden verkregen.

Reeds in 1862 dacht de plannenmaker aan het Amstelhotel, dat vier jaar later inderdaad door hem werd gesticht.

In Sarphati schijnt het aandeel der Joden aan de Nederlandse beschaving zijner periode welhaast belichaamd. In deze zoon van het Sefardische Jodendom van Amsterdam herleefde nog eenmaal de glorie van vroegere eeuwen. Bewuste Jood, die naar de tradities van zijn volk leefde, werd hij daarnaast verteerd door een brandende liefde voor de hoofdstad zijner Nederlandse ballingschap. Het doorbladeren van de catalogus zijner verzameling imponeert; dat doet reeds de waarheidsgetrouwe titelpagina:

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

CATALOGUS

van den zeer uitgebreiden

TOPOGRAPHISCHEN

ATLAS VAN AMSTERDAM,

Nagelaten door wijlen den wel-edelen zeer geleerden Heer

S. SARPHATI.

*In leven Medicinae Doctor, Lid van vele Geleerde Genootschappen, enz.
Ridder der Orde van den Nederl. Leeuw, Officier der Orde van de Eikenkroon.*

— — —

AMSTERDAM,

FREDERIK MULLER.

1866.

Van zijn teleurstellingen werd eerder gewaagd. Zij schijnen een complement van zoveel visionaire expansie. Als A. C. Wertheim op 20 augustus 1874 de Feestrede uitspreekt ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Paleis voor Volksvlucht, typeert hij zijn mede-Jood aldus:

Vooruit moest het, vooruit ging het onder den drang van zijn genie, onder den drang der onverbiddelijke noodzakelijkheid.

O! als zij die een gestreng oordeel over Sarphati hebben geveld in liefdelooze schuldeloosheid; als zij gezien hadden, hoe hij de nachten aan de dagen knoopte om aan zijne denkeelden vorm en leven te geven, om ze weer en nogmaals weer om te werken met onuitputtelijke zelfkritiek: de plannen voor de uitbreiding van Amsterdam, de stichting van het Amstelhotel en voor zoovele industriele en finantieele stichtingen als hem tot ontwerper en oprichter hebben: als zij gezien hadden hoe hij duizenden te woord stond, velen hielp, allen bemoedigde; hoe de armen zijn naam zegenden en tranen stortten op zijn graf; als zij in zijne nalatenschap die onafgewerkte staten en cijfers gezien hadden van Debet en Credit, opgeschreven in angstig zoeken naar herstel van verbroken evenwicht, en die getuigden van de koortsachtige opgewondenheid die hem beheerschte, en daar tusschen telkens weer nieuwe gedachten, stout ontworpen en helder uiteengezet,—de gestrenge rechters zouden dan begrepen hebben, dat de maatstaf der alledaagschheid, hoe eerbiedwaardig op zich zelf, niet gelden kan voor den man, die zelfs zijn vader, zijn liefde, zijn eerbied en zijn fierheid niet sparen kon in de offers die hij bracht ter wille zijner overtuiging.

Men zegt, dat als hij 's nachts vermoeid van het eindeloos werken, met gloeiend hoofd en trillende hand opstond van den arbeid, hij naar het dakvenster achter in zijn huis steeg, dat uitzicht geeft op het Paleis voor Volksvlucht.

Daar, alléén met zijne rustelooze gedachten, zijne liefste schepping vóór zich, ging hij nieuwe krachten putten voor den strijd die hem wachtte, nieuw vertrouwen voor de taak, die hij zich opgelegd had en die hem eerst stervend ontglipte.

Wertheim, zelf Jood, even expansief maar van geheel andere makelij, moet ook hebben aangevoeld, dat in het leven van Samuel Sarphati een stuk Joodse problematiek schuil ging, dat hem, 'ma'jan hamit-gabér' (altijd opborrelende bron), gedurig moet hebben belemmerd. Dat bedoelde ook H. P. G. Quack, toen hij gewaagde van de tragedie, die verborgen lag in het uiteindelijk gebroken leven van een Jood, die als Mozes niet het beloofde land mocht betreden, dat hij aan zijn volk had geprofeteerd:

Niet als overwinnaar stierf hij. Integendeel: diep ongelukkig. Hij had als baanbreker en worstelaar moeten werken, zwoegend onder den last der constructies, die hij op elkander stapelde, en hij had uit den aard der zaak, terwijl hij schatten der toekomst voorspiegelde, in het tegenwoordige geen dadelijk tastbare voordeelen kunnen aanwijzen. Zijn uiterlijk droeg van die gedruktheid de sporen. Zijn gemoedsleven, diep geschokt door het verlies zijner echtgenoot, was meer en meer gebogen onder de overweldigende zorgen van geldelijken aard, die zijn ondernemingsgeest had bezworen. Al te vertrouwende vrienden hadden, onder de invloed van zijn geestdrift en van zijn zelfgenoegzaamheid, zich bij hem aangesloten, zonder met wijze voorzichtigheid hem te temperen, zonder rekening te houden met de eischen, die de weerbarstige werkelijkheid stelt aan de stoutmoedige gedachte. En tegenover dat onbegrensde vertrouwen zijner vrienden stond de stelselmatige tegenstand, die behoudende traagheid en cynieke onwil boden aan zijn krachtige scheppingskracht: een strijd van elken dag, een marteling van striemende slagen straks afgewisseld met een foltering van speldenprikken, die de werkzaamheid bij hem tot hartstocht aanbliezen en van een heilzamen prikkel een koorts van ongedurigheid maakten.

Ach, welk een tragedie werd dáár geleden! Tegenover het frisch verjongend Amsterdam, dat aan den Amstel opgloorde, lag stervend gebroken de man, die den nieuwen geest had ontketend...

Tijdens de droeve jaren der bezetting werd ook Sarphati's naam uit het beeld van Amsterdam verwijderd—het park werd omgedoopt in Professor Bolland-park, een van 'de tekenen des tijds'.

Op dinsdagmiddag 26 juni 1945, de eerste dag van de bevrijdingsfeesten, werd in het Sarphatipark het borstbeeld van de Joodse medicus opnieuw onthuld. De Heer Dumé, die opdracht had gekregen het borstbeeld te vernietigen, had het laten onderduiken in het 'Suasso-Museum'. Vreemde rencontre der beroemde Sefardiem... Na de bevrijding vond er spoedig contact plaats met het gemeentebestuur. Het park, dat dus tijdelijk de naam van een antisemiet had gedragen, werd weer in de eer van de oude naam hersteld. Onder de aanwezigen bij deze plechtigheid bevonden zich behalve vertegenwoordigers van het gemeentebestuur, de Heer Klaringbont van de Maatschappij voor meel- en broodfabrieken en de directeur van het Amstelhotel.

Lodewijk Pincoffs, grondlegger van Rotterdams grootheid

Sarphati was miskend maar niemand twijfelde au fond aan zijn onbaatzuchtigheid. Voor het forum der geschiedenis werd hij tenslotte stilzwijgend geaccepteerd als de grote motor en promotor van het moderne Amsterdam. Moeilijker schijnt het in beschouwingen over het aandeel der Joden aan de opkomst van Nederland in de negentiende eeuw een plaats in te ruimen voor een man, wiens biografie nog niet werd geschreven, doch wiens levenspraktijken inzet werden van veel 'geschrijf'. Wij bedoelen Lodewijk Pincoffs.

Het schijnt ons geoorloofd zijn beeld te tekenen naar een critische analyse van een uitvoerig hoofdstuk, dat Mr. W. C. Mees heeft gewijd aan deze Joodse zakenman in zijn *Man van de daad: Mr. Marten Mees en de opkomst van Rotterdam*. De schrijver belicht het optreden van Pincoffs zó, dat een toetsing van dit beeld naar Joodse maatstaven de omtrekken duidelijk doet worden van een belangwekkende figuur, die in de Maasstad op de voorgrond trad ten tijde dat Amsterdam onder de bezielende impuls van Sarphati een nieuwe fase tegemoet ging.

Lodewijk Pincoffs was de zoon van een uit Markschede Friedland in West-Pruisen afkomstige Duitse Israëliet, die zich in 1800 te Rotterdam gevestigd had en daar een loterijkantoor en tevens een grossierszaak in manufacturen gedreven had. De zaken schijnen goed geprospeereerd te hebben. In 1839 woont hij tenminste aan de Zuidblaak en houdt drie dienstboden. Wellicht hebben de beide jongens—Pincoffs was een jaar ouder dan Marten Mees—die beide aan de Blaak woonden, elkaar daar reeds gekend.

Lodewijk Pincoffs, die een goede opvoeding genoten had en geruime tijd in Londen en Antwerpen de handelspraktijk geleerd had, vestigde zich (wij volgen nog altijd de auteur) in 1849 te Rotterdam, waar hij in het zelfde jaar met zijn neef en schoonbroeder Henri Polak Kerdijk, die zich later alleen Kerdijk noemde, de firma Kerdijk en Pincoffs stichtte, die ten doel had de handel in meekrap, indigo en aanverwante artikelen.

Inmiddels begon Pincoffs zich, behalve voor zaken, ook voor politiek te interesseren. In 1824 was de gewoonte ontstaan, dat in de Rotterdamse gemeenteraad altijd aan één Jood een zetel werd afgestaan. In 1856 werd Pincoffs de gelukkige. Dat men in het algemeen niet zo enthousiast was over een Joods lid van dit illustere gezelschap moge blijken uit een antisemitisch liedje, dat in Rotterdam circuleerde:

*Mozes heeft de wet geschreven,
 Die hij op den berg bekwam
 Mozes is tot raad verheven
 Van de wet van Rotterdam,
 Laat ons maar eerbiedig zwijgen
 Daar het spreken toch niet baat,
 Jesus heeft ook moeten lijden
 Onder eenen Joodschen Raad.*

Ook Pincoffs had enige moeite zich te handhaven. Doch zijn bekwaamheid, handigheid en redenaarsgaven maakten hem spoedig tot een, zij het aarzelend aanvaard lid der vroede vaderen. Uit deze jaren of iets later dateert het contact met Marten Mees, dat omstreeks 1864 tot een soort 'vriendschap' was uitgegroeid. Men begrijpe goed—van een vertrouwelijke omgang met de Joodse zakenman kon uiteraard geen sprake zijn. De schrijver is niet onduidelijk als hij ons verhaalt:

Toch blijft in de vriendschap tussen deze twee mensen, die uit geheel verschillende maatschappelijke kringen voortgesproten waren, veel raadselachtigs. Dat Mees, in wiens correspondentie men meermalen scherpe uitlatingen over Israëlieten aantreft, in dit geval geen hinder had van de typisch Joodse minder prettige eigenschappen van zijn vriend blijft moeilijk verklaarbaar.

Om aan te voelen hoe diep de eigenlijke kloof wel was geven we nog even het woord aan mevrouw Mees. Mevrouw dan koesterde al lang tegen Pincoffs 'een zekere weerzin'. Begrijpelijk, als men bijvoorbeeld maar (met de auteur) kennis wil nemen van de bundel feestgedichten, die in augustus 1876 naar aanleiding van de zilveren bruiloft van Pincoffs en zijn echtgenote Esther Raphaël gedrukt werden; en daarbij van de enigszins grove wijze, waarop de 'grote Pink' en zijn getrouwe Esther gehuldigd werden. Mevrouw Mees schreef eens een hartelijk briefje aan haar vriendin mevrouw Muller-van Rijkevorsel, dat aldus luidde:

Marie lief, het was heusch de bedoeling niet U een avondje alleen met Mevr. P. te vragen. Niemand beter dan ik weet hoe vervelend zij is. Wij hadden juist gedacht talrijk genoeg te zijn om niemand te veel onder haar te doen lijden. En nu trof het heel anders! en die regen! en de heeren, die ons maar lieten zitten! Het spijt mij zoo, beste Marie. Gij weet niet hoe moeyelijk die omgang met Pincoffs is. Deftige diners om hem op te vragen, geven wij niet. Zij weten natuurlijk best hoeveel prettige kennissen wij hebben en voelen dat zij eigenlijk afgestoten worden, overal waar men Pincoffs niet nodig heeft. Den geheelen winter hebben wij hun nooit met anderen gevraagd maar dat hindert hen ook, dat

begrijpt gij wel. Ik heb het erg gewaardeerd, dat gij zoo lief en vriendelijk waart, beste Marie. Neem ons toch niet kwalijk, zooals het geloopt is.

Maar zo lang als Pincoffs van belang was werd hij geaccepteerd. En dat hij een 'mannetjesputter' kon worden genoemd, blijkt o.m. uit de anecdote, dat de in die jaren zeer populaire burgemeester van Rotterdam, Van Vollenhoven 's morgens op weg naar het stadhuis gewoon was eerst even bij Pincoffs aan te gaan, om advies te halen...

Wat dan maakte Pincoffs activiteit uit? Een vluchtige blik op 's mans plannen en projecten doet de vraag terstond anders stellen: waarmee hield hij zich niét bezig?

Zien wij gemakshalve af van zijn omvangrijk filantropisch en cultureel werk. Stippen wij slechts curiositeitshalve aan, dat o.a. de totstandkoming van het tegenwoordige gebouw van de Leidse studentensociëteit aan zijn invloed te danken was. Beperken wij ons nu slechts tot zijn zakelijke objecten. Wij raken hier allereerst de geschiedenis van de groots opgezette Rotterdamse Handels-Vereniging, door Pincoffs opgericht. Hij was toen al (in 1869) door Mees betrokken in de plannen betreffende Feyenoord. Op geniale wijze zette de Joodse expert met behulp van Duits kapitaal de nieuwe maatschappij op poten. Het voor die tijd enorme kapitaal van vijftien miljoen gulden toverde hij in korte tijd bij elkander. Het doel was het drijven van handel en het doen van ondernemingen in de meest uitgebreide zin, voornamelijk met het oog op de bevordering en ontwikkeling van de handel, de scheepvaart en de nijverheid van Nederland in het algemeen en van Rotterdam in het bijzonder.

De verbinding van de beide oevers der rivier; de spoorweg naar de Hoek van Holland; de uitbreiding van de haven; het aanleggen van nieuwe dokken, pakhuizen en andere werken; Pincoffs' organisatievermogen en geniale talenten stonden voor niets. 'De toestand van Rotterdam is niet ongelijk aan dien van den jongeling, die, snel opgeschoten, zich in zijne klederen bekneeld voelt.' Het was een Jood, die het verlossende woord sprak en de opkomende stad de weg wees naar haar toekomst. 'Hij speelde de rol van de voorzienigheid van Rotterdam uitstekend.' Vaardig spreker, handig en geslepen politicus, bovenal een man van visie en spirit, bleek hij over de capaciteiten te beschikken alle obstakels weg te werken. Het zou te ver voeren hier in details te treden. Doch de boeiende bladzijden uit Mees' boek laten ons niet in twijfel. Tegen de zin van de auteur rijst Pincoffs figuur in alle grootheid op boven de kleinburgerlijke volzinnen van een moraliserende scribent:

Ook al moge het ons, vooral in het licht, dat de later gevolgde gebeurtenissen op de persoonlijkheid van Pincoffs geworpen hebben, voorkomen, dat de spreker zijn argumenten en zijn betuigingen van correctheid er wel wat heel dik oplegde—op zijn gehoor had de welsprekendheid van Pincoffs het gewenste effect en het is dan ook niet te verwonderen, dat de verslaggever van de N.R.C. zijn in het nummer van 24 december 1874 opgenomen bericht, na geconstateerd te hebben, dat alle sprekers ter vergadering van verschillende zijden blijken van instemming ontvingen, eindigde met de woorden: 'Zeker is het intussen, dat de heer Pincoffs zelf tenslotte aanhoudende en levendige toejuichingen in ontvangst had te nemen.'

Inderdaad is de naam van Pincoffs in de historie niet zozeer bewaard als de grote initiatiefnemer van het opkomende Rotterdam in het tijdperk van het moderne kapitalisme. 'Pincoffs' is bewaard gebleven in het geheugen van Nederland als de man van een der grootste financiële schandalen van zijn tijd. Ook daaraan besteedt het boek de nodige aandacht. Op 10 mei 1879 bracht hij zelf de malversaties aan het daglicht. Om ze te begrijpen is een uitstapje wederom onvermijdelijk.

Tot de talrijke projecten, waarmede Pincoffs zich onledig hield, behoorde sedert 1857 een firma, die zich ten doel stelde handel te drijven op de Congo. Daar de handel in meekrap, indigo en aanverwante artikelen te lijden had van de grote concurrentie van de vooral in Duitsland vervaardigde aniline-kleuren, kwam de Joodse zakenman ertoe—in combinatie met zijn medefirmant Kerdijk—zich rechtstreeks op Afrika te concentreren. In 1862 werd ook Marten Mees hierin geïnteresseerd. In 1869 kwam uit deze zaak de N.V. De Afrikaanse Handelsvereniging voort, die met groot kapitaal werkte en zich in tien jaar tot een belangrijke onderneming ontwikkelde. Het was deze 'Afrikaanse', waarmede in 1873 de grote catastrofe werd ingeluid. Pincoffs—te veel bezig gehouden met grootse projecten—was sedert enige jaren in moeilijkheden gekomen. Op de tiende mei van dat jaar deelde hij mede, dat het kapitaal van de A.H.V. verloren was en dat dit gedekt was door valse boekingen en balansen:

In den treurigen toestand, waarin wij ons bevinden, waag ik het nog een poging te doen ten einde een ramp te voorkomen, die natuurlijk nog meer de wroeging van ons gehele leven zou zijn. Ik wil niet beproeven ons te verontschuldigen, alleen dit: in alles wat geschied is, hebben wij ons laten leiden door valse verwachtingen; wij hebben ieder jaar, hopende dat er verbetering zoude komen, krampachtig iedere hoop aangevat, wij hebben iedere poging gewaagd om de zaak te redden en te rekken, wij zijn verder en verder gegaan.

Pincoffs vroeg nog tot 1 juli uitstel. Op 14 mei echter—toen hem de grond onder de voeten te heet werd—verdween hij met zijn gezin. Op het laatste moment arriveerde hij aan het Beursstation:

De stationschef die van niets wist, hield de trein, die op het punt stond te vertrekken, even op, groette de grote zakenman en Eerste Kamerlid (als zodanig was hij in 1872 eveneens werkzaam) en Pincoffs had de plaat gepoetst.

Dat hij ongestoord heeft kunnen vluchten wordt wel eens geweten aan handelingen van de Rotterdamse advocaat Mr. H. H. Tels, die de officier van Justitie gedurende twaalf jaar belet zou hebben te handelen. Tels, die zulks weersprak, werd niettemin als deken van de Orde van Advocaten ontslagen. De antisemitische rel, die toen ontketend werd, heeft nauwelijks haar weerga. Vooral de Katholieken lieten zich niet onbetuigd. Een hunner—de hekeldichter Mr. B. Oldenkott—die in die jaren aan de *Maasbode* medewerkte heeft onbarmhartig ingehakt op de Rotterdamse Jood. Reeds in 1868 heeft hij van Pincoffs een 'portret' vervaardigd, waaraan onze auteur het predicaat 'meesterlijk' niet onthoudt. In later jaren te fel voor de *Maasbode* werd Oldenkott medewerker aan de *Gelderlander* en andere Katholieke bladen. Een onderzoek van het antisemitisme in de Katholieke pers zou over het algemeen de moeite lonen. Helaas ontbreekt ons hier de ruimte in te gaan op de vele spotschriften, die betrekking hebben op de affaire-Pincoffs.

In 1911 is Pincoffs op hoge leeftijd in Amerika overleden. Reeds jaren daarvoor, toen de haven tot grote ontwikkeling was gekomen, is, aldus onze schrijver,

... te Rotterdam voor zijn persoon een soort van sentimentele verering ontstaan. Hij was—meende men—de man, die Rotterdam tot grootheid gebracht had, de grote idealist, die, toen hij door het noodlot vervolgd werd, ten einde zijn plannen in het belang van Rotterdam te doen slagen, tot onregelmatigheden zijn toevlucht had genomen. Het was hem niet meegelopen; had hij wat meer veine gehad, dan zou alles heel anders gegaan zijn en zou hij in plaats van de weggelopen bankroetier, in de geschiedenis van Rotterdam de grote weldoener gebleven zijn.

Velen uit de Maasstad bleven hem in de levensavond zoeken. Zelfs schijnt er sprake te zijn geweest van een standbeeld. De oude man voelde er niet voor; er was te veel gebeurd. Ook heeft hij Rotterdam nimmer weergezien. Hij behoorde tot die zeldzamen, die afstand kunnen nemen. Toen hij de laatste adem uitblies was het einde gekomen aan een bewogen leven, dat waard is niet te worden vergeten in de geschiedenis van het aandeel der Joden aan de beschaving van Nederland.

7. 'Sochrem'

'Mit dem Handel geht es ziemlich...'

Hak, pak, zak

'Een rare soucher...' (een rare schutter), hoort men soms in bredere kringen van het Nederlandse volk, in de onderwereld, in de studentenwereld en nog elders. Met dit woord, dat zuiver Hebreeuws is, raken wij een facet dat even oud schijnt als het Oude Volk en dat vooral gedurende de Joodse Middeleeuwen (500-ca. 1750) met het wezen daarvan volkomen schijnt vergroeid. Een historische analyse van de achtergronden valt buiten ons bestek. We hebben deze 'soucher' trouwens al veel eerder ontmoet. Hij overleefde als type de Emancipatie en in de negentiende eeuw staat hij, wiens mogelijkheden door de gelijkstelling onevenredig schijnen vergroot, zo duidelijk voor ons, dat de naam Jood identiek kon worden aan die van koopman. Hoort men niet spreken van een 'Christen voddenjood'?

Dat de volksnaam identiek werd aan 'handelsman', is binnen het raam der Joodse geschiedenis niet eens singulier. In het Bijbelse Israël bestond al het begrip 'kenaäni' (eigenlijk: 'kena'aniet'), dat samenvalt met ons marskramer, de handelsman met koopwaar, zwervende van het ene land naar het andere, van stad naar stad en van vlek naar vlek. Ditzelfde rondgaan ligt verborgen in het woord 'soucher', afgeleid van een werkwoord 'heen en weer trekken'. De 'souchér' ('soucher' in de Asjkenazische uitspraak en aldus in het Jiddisch overgegaan) was de 'emporos', de reizende, soms ook zeevarende handelaar. Het werkwoord s-ch-r drukt eveneens het—soms heftig—in-beweging-zijn uit.

Zo bewogen zich de 'sochrem' door de diaspora, ook in Nederland. Zij kwamen vaak moe-gezworven door een bittere ballingschap, alvorens zij de grenzen van Nederland hadden bereikt. Zingt niet treffend het Jiddische liedje:

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

*Viel traurige Jöhren, mit Wandern verbracht,
Ich hob nit gehobt kein Tog un kein Nacht.
Mit Tsore's un Wehtag, mit Charpe un Schand
Hot man mich getrieben von Land zu Land.*

Maar zelfs als ze eenmaal hier waren, vonden ze niet altijd rust. Menig gewest van de Zeven Verenigde Nederlanden vaardigde Reglementen uit, die moesten dienen om de bewoners van het platteland te beschermen tegen deze rondleurende 'landlopers'. Het heeft alle zin hier te citeren uit zo'n 'document in-humain' van vroegere dagen:

Dat voorts alle de reeds opwoonende Jooden ten platten Lande, of die in 't vervolg nog daar toe invoegen voorschr. zouden mogen worden geadmitteert, onderworpen zullen moeten zyn aan de navolgende conditien en bepalingen.

Voor eerst, dat dezelve niet zullen vermogen eenige vreemde van hunne Natie, zelfs niet Aanverwanten, te huysvesten, of logeeren, nog ook eenige Joodsche Knechts, Compagnons, of andere van die Natie, onder wat benaminge zulx ook zoude moge zyn, in hunnen dienst aan te neemen, of te engageeren, zonder speciale permissie van den Officier van de Plaats, aan welke het ook zal vrystaan om, wanneer die permissie aan d'een of d'ander mogt hebben verleend, dezelve wederom te mogen intrekken, wanneer zig aan hem genoegzame reedenen of suspicien van het quaad gedrag van zodane Knecht, Compagnon, of andere diergelyke, mogten voordoen.

... Ten vierden, dat geene Jooden ten platten Lande zullen vermogen Lombard te houden, nog eenigerlye Panden, van wat aart, of natuur die ook mogten zyn, te beleenen, of daar op geld te schieten, nog ook met eenige Lotery-briefjes langs het Land te loopen.

Ten vyfden, dat geene Jooden in 't vervolg ten platten Lande zullen mogen woonen op afgezonderde plaatsen, maar alleen in of kort by de Dorpen, alwaar zy permissie van inwooning zouden mogen verkregen hebben.

Ten zesden, dat alle Jooden ten platten Lande woonagtig jaarlyks aan den Officier van het District zullen moeten verzoeken een Certificaat van hun goed gedrag, waar in hun naam, ouderdom, woonplaats en bedryf zal worden gespecificeert, en welk Certificaat aan dezelve zonder eenige ontgeltensse zal moeten uytgereykt worden; En dat dezelve dusdanig Certificaat, wanneer zy zig bevinden buiten het District van hunne wooninge, ten allen tyde zullen moeten by zig draagen, om het op requisitie te kunnen vertoonen, en het zelve ook aan geen ander zullen mogen leenen, of overlaaten, maar jaarlyks, wanneer zy een nieuw Certificaat bekomen, het oude wederom aan den Officier zullen moeten restitueeren.

Cultuurhistorisch heeft de Joodse koopman een functie vervuld van niet te miskennen betekenis. Hij heeft zijn volk een apart karakter gegeven. Hij heeft de Joodse mens behoed voor een al te groot isolement. Leefde het volk binnen de vier ellen van de wet zijn geheel apart

bestaan, de ‘soucher’ was gedwongen contact te zoeken met anderen. Hij kwam buiten het ghetto, ver verwijderd van synagoge en leerhuis. Hij zag het land buiten de steden, sprak met mensen van allerlei schakering naar geest en materie, en behoeft aldus zijn volk voor het al te strak ingekapseld blijven binnen een afgesloten levenssfeer. Zeker, ook hij beleefde de geestelijke structuur van het Joodse volk, dat prat ging op zijn uitverkiezing en dat met de goddelijke Majesteit bovenmenselijke wegen bewandelde. Maar daarnaast hield de ‘soucher’ zijn blik gericht op de brede werkelijkheid. Door hem bleef de realiteitszin vaardig over een volk, dat anders zo gemakkelijk zijn dagen en nachten had kunnen verdromen over ongetelde folianten, vervuld van heimwee en ongestild verlangen.

Van uit zijn eigen volk gezien de sleuteldrager van een beperkt maatschappelijk bewustzijn, scheen hij naar buiten vóór alles de Jood, geëxposeerd om zijn *anders zijn*, dat in de taal der Joodse problematiek bijna altijd *minder zijn* betekende... en in de taal van een nog scherpere analyse: slimmer, sluwder, onbetrouwbaar. Maar dan zijn de grenzen van onze opzet al lang overschreden want wij wensen immers geen apologetica en zo mogelijk nog minder geromantiseerde verheerlijking, ook al blijft hij ons dierbaar, omdat alle echte Joden zich diep verbonden voelen juist met hem en de ‘Tsores’, waarmee hij worstelde—in geheel de wereld. Want: ‘E jiddische soucher un e taatsche te-meie findt men in der ganzen welt...’

Hij is aanwezig in bijkans iedere Joodse genealogie—dikwijls ‘misj-pochologisch’ ontmaskerd, ver achter professoren en grote mannen der wetenschap. Maar als de ‘soucher’ zich op het succes van zijn verwanten laat voorstaan, spot de Jiddische zegswijze: ‘Weit von hier liegt maan schore.’

Gevoelig is het beeld, dat Stefan Zweig oproept van de ‘sochrem’, die ook *zijn* voorvaders waren. In *Die Welt von gestern* vertelt hij van zijn vaders en zijn moeders ‘misjpoche’, die groot werden in de ‘Welt der Sicherheit’, die de negentiende eeuw voor Joodse kooplieden is geweest. De familie van de vader stamde uit Moravië, waar de Joodse bevolking—zoals hier in Nederland in de ‘mediene’ (provincie)—in kleine ‘killetjes’ (gemeenten) leefde tussen boeren en kleinburgers:

So fehlten ihnen völlig die Gedrücktheit und anderseits die geschmeidig vordrängende Ungeduld der galizischen, der östlichen Juden. Stark und kräftig durch das Leben auf dem Lande, schritten sie sicher und ruhig ihren Weg wie die Bauern ihrer Heimat über das Feld.

In gedachten zien wij Joden in Friesland, Groningen, Overijssel, Gel-

derland en Brabant voor ons, vaak in de kledij, die ook voor niet-Joden typerend was. Psychologisch is daarbij interessant de grote mate van innerlijke vrijheid, die de 'soucher' kenmerkte, omdat hij economisch onafhankelijk was en niemand naar de ogen behoefde te zien. 'Besser ein kleiner soucher als ein grosser knescht', formuleert ook hier de taal der diaspora.

Waar handelden zij in? 'Jiddische parnoosse: hak, pak, sak.' Vertaald in goed Nederlands: Joodse middelen van bestaan: hak, pak, zak. Maar met deze vertaling zijn wij er voor Nederlandse lezers nog niet. Dus diene als toelichting, dat de Joodse kooplieden in Nederland, gelijk in de gehele diaspora, hun bestaan zochten en vonden in de slagderij (hak), in de kramerij (pak) en in de ongekwalficeerde handel, dikwijls bestaande uit lompen en afval (zak). Een wel eenzijdige 'beroepsverdeling', maar de Joodse koopman vond er dikwijls een eclatante 'parnoosse' in. Want de kleine 'sochrem', die 's morgens vroeg voor dag en dauw op weg gingen om een eerlijk stuk brood voor hun gezin te verdienen, waren dikwijls succesvolle handelslieden. In de geschiedenis ook van de Joden in Nederland ligt menige roman verborgen, die op het thema 'van krantenjongen tot miljonair' zou kunnen worden gecomponeerd. Terecht is (door H. Beem in *De Verdwenen Mediene*) geformuleerd, dat

... de venter, die zelf nog langs de deur gevent had, zich opwerkte tot een groot textiel-fabrikant. Leib Hees, het kleine slagertje, die met zijn bak vlees op de schouder langs de klanten ging, beleefde het, dat zijn zonen een wereldomspannend exportbedrijf stichtten. Het eenvoudig vetmeltertje uit een afgelegen nest in de provincie, die zijn 'leising' [ontvangst] in stuivers telde, wordt in het volgende geslacht opgevolgd door grote margarine-fabrikanten, die in miljoenen rekenen. De man, die met een karretje door de straten rijdend, voden en oud ijzer voor enkele centen bijeengaarde, heeft als kleinzonen de leiders van een groothandel in metalen en machines.

In margarine

Ze zijn er nog op enkele plaatsen in Nederland, die eenvoudige naam-borden van Joodse 'sochrem', daarop alleen de naam, liefst voorafgegaan door een voornaam voluit, en daaronder: in... textiel, tabak, oude metalen, allerlei varianten op het oude thema van hak, pak, zak. Daarin volgden nieuwe generaties Joden de tradities hunner vaderen.

Maar zij zouden hun vaderen ontrouw zijn geworden, als zij ook niet een apart zintuig zouden hebben gehad voor nieuwe variaties op het oude thema. Zo ook begon een roman ‘in margarine’.

De grote groei der arbeidersbevolking in West-Europa deed meer en meer behoefte ontstaan aan gevarieerd voedsel. Wel had de stijging van lonen hier en daar ook arbeidersgezinnen meer geld in het laadje gebracht, maar arbeidersvrouwen konden zich toch zeer moeilijk de luxe van boter permitteren en de hoeveelheid braadvet, door slaggers afgeleverd, bleef uiterst beperkt. Vaak was stroop de enige luxe, waarmee eentonige broodvoeding kon worden afgewisseld. Gevaren bedreigden de voeding der arbeiders, die een bedenkelijk tekort aan vetgehalte ging vertonen.

Dit gold voor Engeland, doch niet minder voor andere landen. Zo werd in 1869 op initiatief van Napoleon III een prijsvraag uitgeschreven met het doel een goedkoop vervangingsmiddel te construeren voor boter. Of de Franse keizer allereerst gedacht heeft aan een poging tot verbetering in de levensomstandigheden der arbeiders, ofwel aan bezuinigingen in de voedselvoorziening van het leger, blijve hier onbeslist. Voor ons is belangrijk, dat een Frans chemicus, Mège Mouriès, de oplossing van het probleem in principe vond. Maar zijn idee kwam nauwelijks tot de buitendeur van het laboratorium. Na de Frans-Duitse oorlog van het volgende jaar werd de scheikundige aan zijn lot overgelaten. Eerst lateren zouden de ongeëvenaarde aspecten van dit procédé inzien er een commercieel gebruik van maken.

Het is niet zo eenvoudig te verklaren, waarom de margarine-industrie zich later vooral in Nederland zou ontwikkelen. Er is opgemerkt, dat de geografische positie van ons land gunstig was en nog gunstiger zou worden al naarmate in het nabij gelegen Duitsland zich een nieuwe margarinemarkt ging ontwikkelen. Doch de belangrijkste factor schijnt historici de continuïteit van boter en margarine. De Nederlandse koopman kende het artikel, zijn markten en handelswegen. En in elk geval staat het vast, dat de nieuwe industrie naar Nederland werd gelokt. Zij vormde één aspect van de grote sociaal-economische expansie na 1870 en in breder verband speelde ook daarin het Duitse achterland een rol van betekenis. Dat de Joden in deze evolutie vooraan stonden, bleek ons eerder in de grote centra van het Westen. Dat in de provincie, in de ‘mediene’, eveneens belangrijke bladzijden zouden worden geschreven in het boek van de geschiedenis der Joden in Nederland, zal het vervolg demonstreren.

Het verhaal, dat Samuel van den Bergh heeft geschreven over het

leven van Simon van den Bergh en Elisabeth van der Wielen begint als een sprookje:

Daar waar de Maas de heuvels van Limburg verlaat, de lage landen binnenstroomt en in kronkelende bochten de Noord-Oosthoek van de provincie Noord-Brabant omsluit... daar ligt de plek, waar Vader en Moeder, hun ouders en bloedverwanten zijn geboren en getogen, waar zij leefden en werkten.

Geïnspireerd uit een combinatie van liefde en eerbied voor ouders, werd dit boek van een Joodse industrieel een authentieke kroniek over de wordingsgeschiedenis van een wereldbedrijf, dat eens—hoe lang, hoe kort eigenlijk geleden—op zo primitieve wijze in het noorden van Brabant begon. Zadok van den Bergh was te Geffen, dicht bij Oss geboren op 25 april 1765. In zijn tijd was zijn naam wijd en zijd bekend, aldus de auteur, 'en bij hem begint onze eigenlijke familie-historie.' Veel is van de vroegere geschiedenis van dit geslacht niet bekend. Hoe zou het ook mogelijk zijn? Eenvoudige Joden, 'medienc-sjampers', brave 'Jehoediem' (Joden), die 's morgens hun gebeden deden, dan de deur uitgingen, 's middags ergens op het veld naar Jeruzalem gekeerd 'minche dawwenden' (het middaggebed uitspraken), tegen de avond doodmoe thuiskwamen, nog wat 'lernden', 'sjoele-gingen' en dan gingen slapen, om de volgende morgen dit alles te herhalen tot vrijdagmiddag... Dan werden ze onrustig en gingen ze zich haasten, want de 'schoure sol kaan lecho doudie heeren', de koopwaar mocht niet het mystieke gedicht van Salomo Alkabetz horen, het 'lecha dodie', waarmee sinds onheugelijke tijden de sjabbath werd begroet, die naar het woord van de dichter 'van de armsten onzer rijke koningen maakt, waar wij ballingen zijn, van streek tot streek'.

Van zijn vader hoorde de schrijver dan ook zeer weinig over diens grootvader, een zekere Daniël, wiens facta en gesta verloren zijn gegaan als zovele concrete herinneringen aan duizenden en tienduizenden van ons volk. Archieven kenden kleine 'killes' als Geffen nauwelijks. Wat 'mohel-boekjes' (besnijdenisboekjes) bleven soms over, waarin een accuraat 'mohel' (kerkelijk besnijder) de namen nauwkeurig opschreef van alle Joodse jongetjes, die hij had opgenomen in het Verbond van Abraham. Geboortedata en sterfdata werden in de regel bijgehouden op schutbladen van oude gebedenboeken. Eerst als de Franse Tijd aanbreekt, treden vele provinciale Joden uit de burgerlijke anonimiteit, en onder hun genoemde Zadok van den Bergh:

Par devant Nous Maire de la Commune de Geffen Canton d'Oss, Arrondissement de Bois le Duc, Département des Bouches du Rhin, s'est présenté Zadok Daniël domicilié à Geffen lequel a déclaré qu'il adopte le nom de Van den Bergh, pour nom de famille,

et pour prénom celui de Zaadok, qu'il à trois fils, et cinq filles, savoir: Daniël dix sept ans auquel il donne le prénom de Daniel, Moses âgé de quatorze ans auquel il donne prénom de Moses, Judic âgé de douze ans à laquelle il donne le prénom de Judic, Jeanne âgée de dix ans à laquelle il donne le prénom de Jeanne, Antoinette âgée de huit ans, à laquelle il donne le prénom de Antoinette, Abraham âgé de cinq ans auquel il donne le prénom de Abraham, Henriette âgée de trois ans, à laquelle il donne le prénom de Henriette, Helène âgée de un an à laquelle il donne le prénom de Helène, domiciliés à Geffen et signé avec nous le deux décembre Mille huit cent onze.

De Joden kregen achternamen; dat was iets geheel nieuws. In de kleine gehuchten van Brabant werden zij in de regel genoemd naar de plaats van herkomst. Zadok heette: Rebbe Tsodek Geffen. De drie Van Zwanenbergs te Heesch woonachtig, werden respectievelijk genoemd: Rebbe Leib, Sjimme en Itsek Heesch. Wij horen van Rebbe Mousje Nistelrooi, die in het gehucht van die naam woonachtig was en, zoals S. van den Bergh mededeelt, later zijn tenten opsloeg te Oss, waar hij behalve 'soucher' ook 'sjammesj' van de kleine Joodse gemeente was, een ambt, dat misschien moet worden weergegeven met koster, doch een geheel andere gevoelssfeer vertegenwoordigt. Een 'sjammesj' is een 'sjammesj' en voor verdere informatie verwijzen wij naar de Joodse cultuurgeschiedenis.

Bloemrijke 'petite histoire' verschaft ons deze familie-historie over de tijd vóór, omstreeks en na de Emancipatie. Wij leren de namen kennen van Bram Bergen, Mousje Megen, Sjimmesje Alem en Mortjen Herpen. Zij allen vrienden en medejoden van Zadok... van den Bergh. Waar kwam zijn nieuwe naam vandaan? Een familietraditie vindt de oorsprong in een 'berg', waarop de stamvader der familie te Geffen zou hebben gewoond. De verklaring schijnt te 'hoog' gegrepen. Anderen geloven, dat ook deze 'misjpoche' zich heeft genoemd naar haar oorspronkelijke woonplaats en wel 's-Heerenberg, waar de familie, als zovele Nederlandse Joden uit Duitsland afkomstig, later woonachtig was, alvorens zij naar Brabant moet zijn verhuisd.

Voor de Askenazische oorsprong spreekt ook het gebruik van Jid-disj, dat in de familie blijkbaar tot zeer lang algemeen gebruikelijk was. Een brief van de tante van de schrijver, Antje, aan een andere tante, Hanna, geschreven op 6 september 1839, bewijst het. Daarin treffen we ook de gereserveerde woorden aan uit de oud-Joodse contacten: 'Mit dem Handel geht es ziemlich...' Een befaamde stoplap uit gesprekken en correspondenties tussen Joodse kooplieden, die naar de oude overlevering altijd 'klaagden', omdat overoud bijgeloof hen verbood te 'beschrieën', te 'beschreien', door te veel goeds te zeggen

de boze geesten op te roepen. Uit welk bijgeloof het onvertaalbare woordje 'unbeschrieën' tevoorschijn kwam, dat in zoveel Joodse verhalen een rol speelt.

Om welke handel ging het? Zadok van den Bergh dreef te Geffen een zaak, een winkel, in kruideniers- en grutterswaren, die hij ruilde tegen boter, die door de boeren uit de omstreken werd geleverd. De boter werd weer verkocht in Amsterdam en Rotterdam, soms in Brussel of Antwerpen. Toen Simon van den Bergh veertig jaar oud was verhuisde het gezin naar Oss, dat niet alleen een groter centrum was dan Geffen, maar dat bovendien een naar verhouding vrij omvangrijke Joodse gemeente bezat, met een 'sjoel'; een echte 'kille'. Hij was te Geffen in 1819 geboren, was klein van gestalte en liep vrij slecht. Mocht hij lichamelijk niet sterk zijn, hij was een knappe jongen met zwart krulhaar. Een echte Joodse jongen, die zijn leven lang het oude Jodendom trouw zou blijven.

Simon van den Bergh—de eigenlijke stichter van het wereldconcern—moet inderdaad naar de structuur van zijn persoonlijkheid als Jood worden benaderd. De beschouwing van zijn zoon liegt er niet om. Sabbath en Joodse feestdagen werden in ere gehouden. De arbeid rustte naar het oude woord van Mozes:

Als dan de zon in het Westen daalde en de sterren aan den hemel kwamen, zeide Vader, ten derden male uit de kerk gekomen, de gebeden op, waarbij den Sabbath werd uitgeleide gedaan ('Hawdala'). Weder nam hij den kelk wijn, de veelkleurige kaars werd aangestoken, om uitgedoofd te worden met den wijn, waarover de zegen weder werd uitgesproken.

Wij zongen het 'Hammawdiel bein koudesj legoul', op de aloude wijs, wenschten elkan-der 'een mazzelige week' en dan was het uit met de heerlijkheid. Vlug werden de werk-keeren aangetrokken, de deuren van den winkel geopend, waar soms tientallen menschen stonden te wachten; de Katholieken, geloovig als zij zelf waren, eerbiedigden de vroomheid onzer Ouders, en stoorden hun Sabbathrust nooit. De brieven, die gedurende den Sabbath waren gekomen, werden geopend en de daarin staande orders uitgevoerd. Op den Zondag werd slechts binnenshuis werk verricht, om de gevoelens van de andersdenkenden niet te kwetsen. De winkel was wel geopend, doch de gordijnen bleven neergelaten.

Waren de weken altijd 'mazzeldik'? Met de komst naar Oss begon de uitbreiding van de zaken naar Engeland. Zoals de familie Jurgens had ook Simon een open oog voor de nieuwe mogelijkheden, maar hij schijnt zich aanvankelijk de problemen, die er verbonden waren aan het zaken doen in en met een vreemd land niet te hebben gerealiseerd. De boterhandel was op zichzelf reeds een bijzonder speculatief bedrijf. In het jaar 1868 kon een crisis niet meer worden voorkomen en

waren de Van den Berghs genoodzaakt hun betalingen te staken. Het was op dat moment, zoals zo vaak in het Joodse zakenleven, dat de vrouw ingreep.

Elisabeth van der Wielen moet een bijzondere vrouw zijn geweest. Ook zij het produkt van een Joodse opvoeding in oude klassieke stijl. In het huis van haar ouders werd nog 'gemore' (de Babylonische Talmud) 'gelernt'. Zij zelf leerde de belevenissen van ons volk uit de oeroude 'Senne-Renne' (vrouwenbijbel), met welk Jiddisj boek wij ons wel in de kern der Joodse cultuurhistorie weten! Zij was een vrouw van een ongekeerde energie, die behalve over een helder verstand ook beschikte over het doorzettingsvermogen, dat de familie over de dreigende catastrofe moest heenhelpen. Zij wist de crediteuren te overreden een schikking van tien percent te aanvaarden, totdat betere tijden zouden aanbreken. Het beproefde Joodse optimisme bedroog ook deze keer niet. Zij begon terstond met de reorganisatie. Haar belangrijkste daad was het besluit de twee oudste jongens, Jacob en Henry naar Londen te sturen om het Engelse zakenleven van nabij te leren kennen. Van af dat moment kwam er een keer in de zaken en wel op een wijze, die in de moderne geschiedenis van West-Europa niet onopgemerkt zou blijven. Uit een onbekende 'mediene-misjpoche', ergens uit een onbekend Brabants gehucht, zou een geslacht van zakenlieden opstaan, dat zou meetellen in de geschiedenis, zelfs van dit werelddeel. En—naar de normen der Joodse ethiek wel het belangrijkste—de crediteuren van weleer kregen hun volledige betaling. Simon van den Bergh ademde op en de ideële beloning liet niet op zich wachten. Opperrabbijn Dr. Jacob Fränkel schonk hem de 'Choweir'-titel (kerkelijke eretitel), die gedateerd is Zwolle, Dinsdag 6 Kislev 5641 (1881).

VERTALING CHOEWEIR-BRIEF

Vele jaren geleden, toen ik nog als Inspecteur der Godsd. scholen Oss bezocht, om de vorderingen der scholieren na te gaan, bemerkte ik daar tot mijne onuitsprekelijke vreugde bereidvaardige mannen, met liefde voor onze Heilige Leer beziel.

Onder hen was ook deze man, Simon genaamd, die—luisterende naar de stem zijns Hemelschen Vaders—de Thorastudie wenschte te bevorderen en aan te kweeken. Daarna werd ik door de bewoners van het Ressort [Noord-Brabant] benoemd, den heiligen dienst tijdelijk waar te nemen, totdat een definitief Rabbijn zou zijn gekozen. Dientengevolge reisde ik jaarlijks van plaats tot plaats, om mijne broeders door verkondiging van het woord Gods in leer en geloof te sterken en te bemoedigen. Bij mijne komst te Oss vernam ik, dat daar tusschen de leden oneenigheid was ontstaan, en wel zoodanig, dat elke band verbro-

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

ken was en men bijna in twee Gemeenten was verdeeld. Krachtadig stond deze man [S.v.d.B.] mij ter zijde, om den vrede te herstellen en weder eensgezindheid te brengen tusschen den een en den ander; want naar zijne woorden werd door ieder geluisterd. Tevens vernam ik, dat hij den naam van Onzen God in het openbaar had geheiligd, de vijanden van onzen Godsdienst tot kalmte had gebracht; den mond had gesloten van hen, die Israël belasteren, bespotten en voortdurend beweren: 'De Joden hebben bedrieglijke plannen, zij stellen iemand teleur en worden op onrechtvaardige wijze rijk op aarde.' Hij evenwel bewees het tegendeel daar zijne woorden oprechtheid ademen, en ook zijne daden eerlijk en rechtvaardig zijn. Als een man, rein in handeling en edel van harte betaalde hij al zijne schulden aan de rechthebbenden, zoodat andersdenkenden hem moesten prijzen, niet-Joden hem moesten roemen. Dit alles is mij door middel mijner vrienden bekend geworden. Daarom zeg ik, verzoek ik en beveel ik, dat voortaan, indien hij voor de H. Leer worde opgeroepen, indien iemand hem een [Hebreeuwschen] briefschrijft, of bij elke Godsdienstige verrichting, men hem eer verschaffe en zijn naam in Israël genoemd worde: HEGOWER RABBI SIMON, zoon van HEGOWER RABBI ZADOK.

J. A. FRÄNKEL, Opperrabbijn a.i.

In zulk een echt-Joods milieu paste tenslotte de 'tsawa'a' (vulgo: tswo'e), door de beide ouders hun kinderen nagelaten, als laatste wilsbeschikking van uitsluitend ethische inhoud. Volgens het Bijbelwoord van Genesis 18:19, '...opdat hij zonen kinderen en zijnen huize na hem zou bevelen [tsawa'a] en zij den weg des Heeren houden om te doen gerechtigheid en gericht.'

Beide ouders gaven als hun innigen wensch te kennen, dat de zonen hun dochters niet zouden geven aan kinderen van andersdenkenden, dat zij hun dochters met Joodsche mannen zouden laten huwen. Moeder drukte den wensch uit, dat haar kinderen eenmaal per jaar haar graf zouden bezoeken, op haar sterfslag, en dat, indien, wat God verhoede, er oneenigheid mocht zijn ontstaan tusschen de broeders, zij haar graf niet zouden verlaten, zonder elkander de broederhand te hebben gereikt. Dat was weer de stem van onze energieke, krachtige Moeder, die van de overzijde van het graf tot ons sprak, zooals ze bij haar leven had gesproken: 'In onze eenheid ligt onze kracht.'

In manufacturen

Maar niet meer met het 'pak'. Want wat ons in de margarine interesseerde, dat wekt onze belangstelling 'in manufacturen'. Het nieuwe na-

melijk, dat door Joden werd gebracht in het sociaal-economische leven van Nederland in het laatste kwart van de vorige eeuw. Weer treedt het Parijs van Napoleon III binnen onze gezichtskring. Het was dezelfde tijd, dat vele Joden uit de 'mediene' de grote wereld gingen opzoeken zoals de jongens Van den Bergh. Onder hen bevond zich een zakenman, wiens naam weinigen onbekend zal zijn gebleven. In 1880 stapte Eduard Gerzon als jong handelsreiziger af in het Amsterdamse hotel 'Stadt Elberfeld'. Hij kwam daar als vertegenwoordiger van een Keulse firma in gebreide en geweven goederen. Hij had—zoals zijn dochter vertelt in het boek, dat ook zij toch in eerste instantie heeft bedoeld als een 'kowed' (eerbewijs) voor haar vader—zijn eerste 'tour' naar zijn geboortestad Groningen achter de rug, zonder veel succes overigens. Ook een tweede poging bleef zonder resultaten. Maar—zijn dochter formuleert het terecht—men wordt nu eenmaal geen zakenman zonder routine en men moet de markt, waar men zaken wil doen, terdege leren kennen. Een echte 'soucher' kan van teleurstellingen alleen maar beter worden. Naar de oude betekenis van het woord blijft hij 'in beweging'.

En bovendien voelde een man van dit kaliber, dat ook de wereld van zijn dagen in beweging was gekomen. Vooral de jonge, pas geëmancipeerde groepen uit het Nederlandse volk zouden dit aanvoelen: Katholieken en Joden. In tweeërlei opzicht lagen zij vóór. Zij waren niet belemmerd door een eeuwenlange gilden-traditie, die al voor de Franse Tijd was vastgeroest en daarna had geleid tot een slaapmutsen-mentaliteit. Bovendien had de burgerlijke gelijkstelling ongekende perspectieven laten zien. De dialectiek van de achteruitzetting werd aan hen gedemonstreerd en de voorsprong, die de achterstand hun had bezorgd, zou niet licht meer worden prijsgegeven.

Gerzon en andere Joden begonnen in te zien, dat ook op het gebied van de kleding nieuwe wegen in Nederland zouden moeten worden ingeslagen. In 1869 trok een zekere familie Goudsmit uit Oud-Beijerland naar Amsterdam en begon een grossierderij in fournituren en damesmode-artikelen aan de St.-Antoniebreestraat. Tezelfder tijd openden zij een kleine détailhandel in wol, sajet, garen en band aan de Nieuwendijk 132, genaamd 'De Bijenkorf'. Toen na de liquidatie van de grossierderij alle aandacht werd gevestigd op de détailonderneming en in 1889 de Heer Arthur Isaac deelgenoot was geworden in de zaak, begon deze zich over verschillende panden aan de Nieuwendijk uit te breiden. Niet lang daarna begon de verkoop van damesconfectie in een ander pand. Nog later werd 'De glazen Stolp' geopend, de eer-

ste showroom. Het warenhuis was verrezen, een schepping mede en vooral van Joden.

'Kleerejoden', 'kleerekoopers' duiken op in het stadsbeeld en schijnen plotseling gemetamorfoseerd in diverse gedaanten. De Amsterdamse Jood trekt over de Blauwbrug en door de Hoogstraten. Joodse winkeliers uit het ghetto bereiken de Dam en zijn omgeving. Er zit vaart in en door dit alles. Er moet als het ware ingehaald worden en er wordt ingehaald.

Niet alleen in de sector van het warenhuis zijn de Joden pioniers geweest, ook op het gebied der confectie. De overgang naar het moderne kapitalistische stadium stelde de maatschappij ook voor een dilemma op het gebied van de kleding. Reeds in 1775 had een zekere J. J. Biet (een Jood?) in de *Amsterdamsche Courant* geadverteerd, dat hij 'allerhande soorten van kleederen na de nieuwste mode maakt: fluweele, satijne en zijde broeken en overrokken, zo naar maat als gemaakt te bekomen'. Voor Nederland begon deze industrie kort na 1870. Groningen (de stad der Gerzons) ging voor, Amsterdam en Rotterdam volgden. Mevrouw Wolff-Gerzon schrijft:

De firma Kattenburg, die zich met Cahen als een der eersten in Nederland op de herenconfectie toelegde, was opgericht door afstammelingen van een familie, die ongeveer 1750 uit de Elzas naar Nederland kwam en zich in Amsterdam vestigde. Zij oefenden het beroep uit van handelaars in tweedehands kleren.

Omstreeks 1850 zetten twee broers een kleermakerij op in Haarlem; zij begonnen op kleine schaal met de fabricage van confectie. De tegenzin tegen dit moderne goedkope product was echter bij het kopend publiek zo groot, dat in het begin een confectiepak als 'gedragen' verkocht werd.

Ondanks deze aversie groeide de vraag naar het nieuwe product. De Nederlandse textielindustrie in Tilburg was niet in staat aan de vraag naar de grondstoffen voor de opkomende confectie-industrie te voldoen. Twee broers Kattenburg reisden daarom naar Yorkshire, om persoonlijk contact met de Engelse stoffenindustrie op te nemen. Daar de Engelse industriëlen slechts aan grossiers wensten te verkopen, gingen de Kattenburgs in Nederland optreden als grossiers in Engelse stoffen.

Tegelijkertijd ontwikkelde de kleermakerij zich tot een winkelbedrijf. In Amsterdam begon men op de Zeedijk, waar de clientèle voor een groot deel uit zeelieden bestond.

In 1882 werd de zaak verplaatst naar de Nieuwmarkt, waar ook de diamantbewerkers, die flink verdienden en ook gemakkelijk geld uitgaven, tot de klanten gingen behoren. In 1886 opende Kattenburg het magazijn 'Insulinde' aan de Kalverstraat, later het magazijn 'Nederland' op de Dam. Onder die naam stichtte Kattenburg tal van filialen over het gehele land, die een combinatie waren van confectie- en maatmaken.

Uit deze winkelzaken is door stijgende behoefte aan confectiekleding een industrie van

grote omvang gegroeid, die ook in het vervaardigen van uniformen een reputatie kreeg. Een zeer energiek lid van de familie Kattenburg legde tegen 1900 de grondslag voor de Hollandia regenkleding industrie door het vestigen van het kinder-regenkledingbedrijf in de Warmoesstraat te Amsterdam, waarvoor hij Engelse vaklieden naar Nederland haalde. Aanvankelijk met kleine ateliers en veel thuiswerkers begonnen, heeft dit bedrijf zich vooral in de twintigste eeuw tot een zeer moderne industrie ontwikkeld.

Ook in de ‘haute couture’ hebben Joden hun sporen verdiend. Hirsch en Cie vestigden in 1883 hun befaamde zaak aan het Leidseplein. De eigenaren (Berg en Kahn) waren opgeleid bij het Hirsch-concern in Brussel en hadden daar mede door contact met Parijs een typisch Franse smaak ontwikkeld. Toen het bedrijf te Amsterdam werd ingericht, waren parterre en eerste etage de verkooppuimten. Daarboven werd ruimte gevonden voor ateliers, de woningen voor de eigenaars en voor het interne personeel. Er was daar zelfs een soort internaat aan verbonden, waar één van de directeursvrouwen de scepter zwaai-de ‘over een table d’hôte met twee services voor vijftig personen...’ Wij krijgen een levendige kijk op de frisse organisatie van dit jonge zakenleven.

Hirsch was niet het enige Joodse voorbeeld. Ongeveer 1890 begon ‘De Bonneterie’ een zaak in de toen opkomende Kalverstraat en de gebroeders Gerzon vestigden zich daar in 1893 op de hoek van de St.-Luciënsteeg.

Zouden de figuren, die achter zoveel zaken schuil gingen, zich dit eigenaardige Joodse karakter van hun existentie wel eens bewust zijn geweest? Zouden ook hun gedachten wel eens zijn afgedwaald naar de historie van het volk van zwervende en dervende ‘sochrem’ en ‘Kenaänien’, waarvan ook zij rechtstreeks afstamden? Wij weten het niet. Wij horen alleen de stem van Chaim Weizmann, die ons Joden karakteriseerde als zonen van handelaren in oude kleren, maar als kleinzonen van profeten.

In Mast

Kleinzonen van profeten... hadden zij gelijk hun grote voorgangers nog tijd voor abstracte bespiegeling? Wij denken weer aan Stefan Zweig, die bij zijn typering van de Joodse koopman niet vergat er op te wijzen, hoe de ‘sochrem’ van weleer allerminst eenvormig zouden

kunnen worden ondergebracht onder de noemer van materialistische cententellers:

Im allgemeinen wird angenommen, reich zu werden sei das eigentliche und typische Lebensziel des jüdischen Menschen. Nichts ist falscher. Reich zu werden bedeutet für ihn nur eine Zwischenstufe, ein Mittel zum wahren Zweck und keineswegs das innere Ziel. Der eigentliche Wille des Juden, sein immanentes Ideal ist der Aufstieg ins Geistige, in eine höhere kulturelle Schicht. Schon im östlichen orthodoxen Judentum, wo sich die Schwächen ebenso wie die Vorzüge der ganzen Rasse intensiver abzeichnen, findet diese Suprematie des Willens zum Geistigen über das bloss Materielle plastischen Ausdruck: der Fromme, der Bibelgelehrte gilt tausendmal mehr innerhalb der Gemeinde als der Reiche; selbst der Vermögendste wird seine Tochter lieber einem bettelarmen Geistmenschen zur Gattin geben als einem Kaufmann. Diese Überordnung des Geistigen geht bei den Juden einheitlich durch alle Stände: auch der ärmste Hausierer, der seinen Packen durch Wind und Wetter schleppt, wird versuchen, wenigstens einen Sohn unter den schwersten Opfern studieren zu lassen, und es wird als Ehrentitel für die ganze Familie betrachtet, jemanden in ihrer Mitte zu haben, der sichtbar im Geistigen gilt, einen Professor, einen Gelehrten, einen Musiker, als ob er durch seine Leistung sie alle adelte. Unbewusst sucht etwas in dem jüdischen Menschen dem moralisch Dubiosen, dem Widrigen, Kleinlichen und Ungeistigen, das allem Handel, allem bloss Geschäftlichen anhaftet, zu entrinnen und sich in die reinere, die geldlose Sphäre des Geistigen zu erheben, als wollte er—wagnerisch gesprochen—sich und seine ganze Rasse vom Fluch des Geldes erlösen. Darum ist auch fast immer im Judentum der Drang nach Reichtum in zwei, höchstens drei Generationen innerhalb einer Familie erschöpft, und gerade die mächtigsten Dynastien finden ihre Söhne unwillig, die Banken, die Fabriken, die ausgebauten und warmen Geschäften ihrer Väter zu übernehmen. Es ist kein Zufall, dass ein Lord Rothschild Ornithologe, ein Warburg Kunsthistoriker, ein Cassirer Philosoph, ein Sassoon Dichter wurde; sie alle gehorchten dem gleichen unbewussten Trieb, sich von dem freizumachen, was das Judentum eng gemacht, vom blossen kalten Geldverdienen, und vielleicht drückt sich darin sogar die geheime Sehnsucht aus, durch Flucht ins Geistige sich aus dem bloss Jüdischen ins allgemein Menschliche aufzulösen. Eine 'gute' Familie meint also mehr als das bloss Gesellschaftliche, das sie selbst mit dieser Bezeichnung sich zubilligt; sie meint ein Judentum, das sich von allen Defekten und Enghelten und Kleinlichkeiten, die das Ghetto ihm aufgezwungen, durch Anpassung an eine andere Kultur und womöglich eine universale Kultur befreit hat oder zu befreien beginnt. Dass die Flucht ins Geistige durch eine unproportionierte Überfüllung der intellektuellen Berufe dem Judentum dann ebenso verhängnisvoll geworden ist wie vordem seine Einschränkung ins Materielle, gehört freilich zu den ewigen Paradoxien des jüdischen Schicksals.

Dat de milieus der Joodse bankiers van Amsterdam opeen cultureel hoog niveau stonden, hebben wij eerder aangetoond. Ook de koop-

lieden van later leefden in een zeer merkwaardige kring. Is het niet opmerkelijk, dat bij de kopers van obligaties van de *Nieuwe Gids* (toch werkelijk geen winstgevend object) ongeveer vijftig procent Joden worden aangetroffen. Wij vinden namen als van Calisch, Gomperts, A. S. van Wezel, Loopuyt, Granaat en Batavier. Van de laatste, diamantair van beroep, maakte Jacobus van Looy een mooi portret, dat ons de zwierige Jood in alle opperste menselijke aanvaarding laat zien.

Met Romijn behoorde Batavier tot dat slag Joden, dat gaarne café's bezocht met een artistieke inslag. Zij waren stamgasten van de zogeheten 'Eierclub' van Mast, waar nog zoveel rekening werd gehouden met de Joodse traditie, dat er alleen lacto-vegetarisch werd gegeten, om de moeilijke spijswetten met betrekking tot vleesgerechten te ontlopen. Beide diamantairs onderhielden vertrouwelijke betrekkingen met actrices als Theo Mann-Bouwmeester. Tot 1940 circuleerden daarover anecdotes in de Amsterdamse Jodenhoek. 'De actrice moest in die dagen reeds zeer oud zijn vanwege haar relaties met de Batavieren en de Romijnen...'

In de kring der Tachtigers bleven de Joodse contacten niet onbecritiseerd. Frederik van Eeden schreef eenmaal aan Willem Kloos, dat Frank van der Goes zich verschrikkelijk met diamantslijpers encanaillerde. Het briefje is gedateerd 12 december 1889:

Ik ken die lui ook—ze zijn onder mijn patiënten. Verguld zijn ze door dien omgang met Van der Goes. Iederen Zaterdag eet hij hij een,—bij den rijksten natuurlijk. Hoe iemand zich zoo tot Jodenluis vernederen kan, begrijp ik niet.

Ook Jac. van Looy uit zich een enkele maal in deze geest. Naar aanleiding van een donderdagavond bij Mast schrijft hij:

Nu heb ik m'n halve biefstuk hier verorberd en mijn narcotische drank koffie, en nu had ik in eens behoefte je te gaan schrijven. 't Is hier zoo'n mooi café. Weet je nog wel, dat we hier voor 't allereerst samen hebben zitten praten, over de 'extase van de kwast'. De rook van jaren heeft 't goud hier zoo mooi oud gemaakt, en 't rood als in moskeeën die 'k heb gezien, en 't zit hier altijd vol met dat drukke volk, de Jodenmenschen, die je maar hun staande hoorden hebt af te doen, en hun bizarre moderne pakjes uit te trekken, om ze dadelijk weer te zien gaan trekken 'naar het beloofde land'. Zoo als een Jood zijn ooren aan zijn kop staan, he!

Uiteraard dachten ze niet allemaal zo. Van der Goes at rustig bij Joden. Albert Verwey deed mee aan een debatingclub 'Eloquentia' op de H.B.S., waarvan het bestuur blijkbaar uitsluitend door Joden werd uitgeoefend. Lodewijk van Deyssel werd zijn leven lang omgeven door Joodse vrienden, van wie hij enkelen nog lovend typeert in de *Nieuwe Gids* van mei 1941:

Het is wel eens aardig om, wanneer men een in lang niet bezochte stadswijk weêr terugziet, zich op te houden bij de herinneringen, die men aan die buurt heeft. Zoo ging het mij met de buurt van het Amstel-Hôtel te Amsterdam.

De Sarphatistraat,—zoo genoemd naar Dr. Sarphati, die de geheele wijk, het Amstel-Hôtel daarbij inbegrepen, ontwierp—begint aan het Frederiksplein. In het rijtje groote rijke huizen, tusschen het Frederiksplein en de brug, de Hooge Sluis van het plein af gerekend links, woonden drie vermogende Israëlieten, Dr. Mendes de Leon, stichter der Boerhaave-Kliniek, de heer Mr. van Nierop, stichter en langen tijd directeur van de Amsterdamsche Bank en lid van de Eerste Kamer, en de heer van Wezel, diamanthandelaar. Omstreeks 1900 gaf de familie Mendes de Leon partijen, waar de jongelingschap van alle gezindten uit Amsterdam zoo wel als uit Gooi- en Kennemerland heen toog. De heer van Nierop, die ook te Baarn een villa voor 's zomers hield, was er voor bekend, dat zelfs de balken op den zolder in zijn Amsterdamsch huis gebeeldhouwd waren. Hij was gehuwd met een jufvrouw Gompertz uit de bekende bankiersfamilie (Wertheim & Gompertz), eene der, niet zoo bijzonder talrijke, Amsterdamsche dames, die men 'elegant' kon noemen.

De derde der drie zoo even genoemde, was de diamanthandelaar van Wezel, die, even als zijn buurman van Nierop, een zomerhuis te Baarn had. Het karakter van van Wezel's aard was bijzonder opmerkelijk. Zijn zeer groot fortuin had hij zelf gemaakt en hij was zêr kostbaar uitgerust en ingericht. Voor kleine snoeperijen tusschen de maaltijden had zijn vrouw, bij voorbeeld, een antieke kom ter grootte van een waschkom, waarin zich eenige kilo's internationale bonbons bevonden. Wel eens bij hem lunchend in de Sarphatistraat, vond ik een servies van met gouden en zilveren beeldhouwwerkjes versierde voorwerpen, waarin voeding van de hoogste en zeer zelden voorkomende hoedanigheid werd aangeboden. Hij zelf was een kleine man, keurig gekleed en gekapt. Maar nu was het bijzonder opmerkelijk, dat een uitdrukking van weemoed als het hoofdzakelijk kenmerk van zijn geestesaard permanent in zijn gelaatstreken lag gespreid. Tegenover de zoo mild door het leven gegeven verwezenlyking van zijn jeugdwensch naar rijkdom stelde hij een edele deernis met het onbeteekenende en onvoldoende van al dit rijke stoffelijke.

Sterker spreekt het 'Joodse' element—hoe oneigenlijk ook—in het maatschappelijk bepaalde diamantmilieu dan in de creativiteit van die enkele burgerlijke artisten, die uit Joodse families stamden en wier habitus een totale invloed van het niet-Joodse milieu vertoont. Wij denken aan A. Aletrino.

Aletrino, in de gemeente Aàron, Arnold genoemd door zijn familie die zich voor de Joodse naam schaamde, en door zijn vrienden Sam (wat wellicht beter bij zijn uiterlijk paste), werd 1 april 1858 te Amsterdam uit Portugees-Joodse ouders geboren. Hoezeer hij ondanks alles 'Portugees' bleef, kan een ieder gemakkelijk afleiden uit de vele opdrachten boven zijn novellen. Hoe kan het anders: Sam Aletrino, gehuwd met Rachel (zeg: 'Resjel') Mendes da Costa, een zuster van de

beeldhouwer en de dermatoloog, die na in Parijs te zijn geweest, blijft nasoezen over de droom van een week en dan schrijft:

Zeven dagen, een awil, zeven treurdagen bij mijn volk, het uitverkorene van Elohim. Juist zeven treurdagen, om te betreuren, dat ik geen geboren Franschman ben, geen inwoner van Parijs ben en nog liever dat ik geen gele Apach ben of een cowboy...

Vreemde figuur, wiens doodsproblematiek wel zonderling wordt misverstaan, als men haar in tegenspraak zou brengen met zijn ‘uitermate vrolijk zijn’ of zijn ‘buitengemene goedlachsheid’. Aletrino is fin-de-siècle en zijn geestelijke habitus, passend in de periode 1880-1900, toen ‘the idea of decadence was the turning-point round which the literary world revolved’, vertoont bovendien eigenaardige Sefardische trekken van vermoeidheid, die een figuur uit zijn omgeving als de classicus Dr. M. B. Mendes da Costa gedurende diens gehele leven hebben geremd. Zijn romantische nostalgie openbaart zich het sterkst in de hypochondrische motivering, waarmee hij, in woorden althans, zich afwendt van alle schoonheidsgenieting. Aldus begrijpt men, dat hij Van Eeden het denkbeeld ingaf van de gruwelijke tocht door de graven met Pluizer. Angst voor het leven, moeheid, troosteloosheid en weemoedigheid, zie daar, wat men zelfs kan aflezen van de titels van de novellen, die hij naliet.

Joods? Dit oeuvre is zonder *enig* positief accent. Te willen suggereren, dat hij Christelijke sympathieën koesterde, is dwaas. Een Sefardische, ontnationaliseerde heiden—meer niet. Interessant is hoogstens nog zijn activiteit voor de maatschappelijke gelijkstelling (de emancipatie) der homoseksuelen, waarin wij misschien een Joods element kunnen zien voor zover deze Sefardie begrip aan de dag kon leggen voor het ‘anders’ zijn dezer mensen, dat affectief door de homoseksuelen ‘op vrijwel dezelfde wijze schijnt te worden verwerkt als het “anders” zijn van andere biologisch-, sociologisch- of ethnologisch-onassimileerbare minoriteitsgroepen’, aldus de psychiater Dr. C. van Emde-Boas. In de internationale wereld was het de Jood Magnus Hirschfeld, die de handschoen opnam voor de homoseksueel. De pioniersarbeid van Aletrino op dit terrein in Nederland kan niet hoog genoeg worden aangeslagen.

Maar met het constateren hiervan (hoezeer ook passend in het kader van Joodse invloeden) zijn we wel afgedwaald van het eigenlijke Joodse milieu, met of zonder zijn waskom vol internationale bonbons. Welk een overeenkomst overigens tussen de karakteristiek van Zweig en de laatste regels van zijn Nederlandse generatiegenoot Van Deyssel. En welk een opmerkelijke coïncidentie voor ons deze Joden

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

aan te treffen in en rondom het nieuwe Amsterdam van Sarphati, de man zonder wie de hoofdstad des lands in de negentiende en twintigste eeuw nooit dat aparte karakter had gekregen, dat zó sterk bleek te harmoniëren met Joden, dat hun verdwijnen na de Tweede Wereldoorlog beslissend bleek voor de gehele sfeer. Amsterdam, dat voor Jood en niet-Jood het Jeruzalem van het Noorden was geworden en gebleven en dat door de dichter Jacob Israël de Haan met de oude hoofdstad werd vergeleken:

*Amsterdam... Jeruzalem... wat is schooner,
De Heilige Tempelplaats, de drukke Dam.
Vraag niet: van Jeruzalem een bewoner
Schrif ik verheugd de Roem van Amsterdam.*

8. Rode Bloesems

Het aandeel der Joden aan de Nederlandse arbeidersbeweging

Tussen Götterdämmerung en Morgenrood

De decadente verfijning van Aletrino doet ons niet licht denken aan een vuist met een dolk, die gestoken zal worden in het gezicht van een magistraat, zoals dit bloederige beeld voorkomt op het anarchistische blaadje *Paradox*, dat in 1897 en 1898 werd uitgegeven door de te Leeuwarden geboren Alexander Cohen. Ook al evolueerde diens gedachtenwereld zich later in een geheel andere richting, voor ons blijft de individualistische trek van deze vrijbuiters van betekenis, omdat zij een reactie schijnt op een Joodse jeugd, die in benepen 'mediene'-omstandigheden werd doorleefd.

Hij was niet de enige Joodse anarchist uit het laatste deel der negentiende eeuw. Wij denken aan de beruchte Sam Coltof, aan wiens gevaarlijke en onguere optreden J. Saks het werkwoord ontleende, dat op zich zelf misschien meer zegt dan een gehele biografie: 'coltoffen'. Hoeveel parlementaire socialisten werden niet 'gecoltofd'? Naast deze beruchte figuur treden mannen op als Samson, A. M. Reens en nog anderen. Bij een enquête over de behandeling van politieke misdadigers in Nederlandse gevangenissen, voorkomende in de eerste jaargang van de *Jonge Gids* vinden wij dertien namen vermeld, waarvan drie Joodse; een respectabel aantal van ruim 22%.

En toch ligt in *dit* uitgangspunt niet een begin van het aandeel der Joden aan de geschiedenis der Nederlandse arbeidersbeweging. Want —en dit is voor *onze* beschouwingen essentieel—de theoretische grondslagen van het anarchisme verdroegen zich moeilijk met de structuur van het Joodse karakter en het systeem van de Joodse traditie. Te lang had ons volk opgesloten geleefd binnen hoge geestelijke muren. Het Joodse leven, geconcentreerd rondom Wet en Synagoge, had zó strenge postulaten gesteld, dat volledige afstand doen hier-

van na zoveel eeuwen onmogelijk was geworden. De voortdurende verdrukking van de groep vanwege de buitenwereld ondervonden, had daarnaast voor interne verhoudingen een ethisch bewustzijn gecreëerd, dat 'heel Israël zich verantwoordelijk beschouwde tegenover heel Israël'.

Voor al dit laatste had ertoe geleid, dat bij Joden het verlangen naar de meest persoonlijke vrijheid werd onderdrukt door een eeuwenlange praktijk van een collectieve strijd tegen collectieve gevaren. Een gemeenschap, die noodzakelijkerwijze hecht en dicht moest zijn, kon kwalijk een stelsel gedogen, waarin het individu een in zichzelf afgesloten geheel moest zijn, dat niet gedwongen zou kunnen worden zich te schikken naar haar bindende normen. Zó is het ook niet opmerkelijk, dat onder de leidende anarchisten van de klassieke school geen Joden worden aangetroffen. Hetgeen zeker wél het geval was in de wereld van het stelsel, waaraan de naam van Karl Marx verbonden zal blijven.

Wij naderen het vraagstuk van de verhouding Marxisme-Jodendom, dat ons te heviger interesseert, omdat wij de neef van de familie Philips eerder in dit boek hebben leren kennen als een fervent vijand der Joodse bankiers van Amsterdam. Reeds in 1844 had de theoreticus in zijn *Zur Judenfrage* zich uitermate scherp uitgelaten over het volk, waaruit hij zelf stamde. Het is hier niet de plaats deze netelige kwestie opnieuw in de discussie te betrekken. Volstaan wij met het woord van de Joodse historicus Simon Dubnov:

Dem an den Schattenseiten der geschilderten Epoche nicht achtlos vorübergehenden Geschichtsschreiber drängt sich unwillkürlich das traurige Bild eines jungen Adlers auf, der, in Begriffe die Flügel zu entfalten, um sich über sein Zeitalter emporzuzwingen, seine scharfen Krallen der Mutter ins Fleisch bohrt.

Toch is daarmee niet het laatste woord gezegd over de relatie van Marx' denkbeelden tot het Jodendom. Zonder enige twijfel ligt in de opvattingen van de wetenschappelijke socialist een element verborgen, dat religieus is bepaald en als zodanig terug kan gaan op de oerbron van geloof en recht, Tenach, de Joodse Bijbel. Misschien zou Karl Marx de eerste zijn om zulks te ontkennen; het neemt intussen niet weg, dat door heel zijn apocalyptische maatschappijleer de 'sjo-far' (bazuin)-toon klinkt, die de mensheid oproept zich te bezinnen op de dagen van verlossing die zullen komen. Ook Marx was naar het wezen van zijn idealen ondanks zichzelf een Jood.

De socialistische dichter Herman Gorter noemt vier Joden als zijn leermeesters:

*Christus, die 't absolute van de liefde leerde,
Spinoza, 't absolute van 't heelal,
Marx, die het relatieve van 't gevoel en van den geest
der menschen leerde,—Einstein van het heelal...
Welk een ras, welk een stam!*

Hij, de historisch-materialist 'par excellence', geeft daarbij blijk van een verrassende kijk op de invloed van de abstracte Joodse geest, die gunstig afsteekt bij het oordeel van zo menig geassimileerde Jood uit Gorters onmiddellijke socialistische omgeving, wiens blik op dit verschijnsel vertroebeld moest zijn door problematiek. In het Marxisme lag evenzeer een stuk Joods geloof verborgen als in het Christendom en Spinozisme.

De omstandigheid, dat de visie der latere marxisten te rationalistisch was beperkt om dit religieuze (Joodse) element te herkennen, leidde tot een uitbouw van het stelsel, die geen recht deed wedervaren aan de legitieme oorsprongen van Marx' achtergronden. Naast rationalistische tendensen immers vertoont de gedachtenwereld van Marx een romantische trek, die in de diepste roerselen verweven bleef met oud-Joodse waarden, hoe onherkenbaar vervormd deze naar de buitenkant ook mochten schijnen.

Binnen de Joodse groep leidde juist dit verschijnsel van het verschaalde Marxisme tot tragische consequenties. Dat de these kapitalist = Jood de burgerlijke traditie van de woekerjood tot nieuw leven wist te wekken, deed een kloof ontstaan tussen de Joodse bourgeois en de Joodse proletariër. In het Amsterdamse ghetto leidde dit tot een catastrofe, die het Nederlandse Jodendom een schok gaf, waaruit het zich nimmer geheel heeft kunnen oprichten. Wanbegrip aan *beide* zijden richtte Joods gezien onherstelbare verliezen aan, waarvan het diepere wezen tot 1940 nauwelijks werd begrepen! Niet door de liberalen en evenmin door de socialisten. Hoe diep de identificatie van burger en woekerjood door kon vreten, blijkt uit een anecdote uit de begintijd van de A.N.D.B. toen tijdens een discussie tussen een delegatie van de Bond onder Henri Polak en de voorzitter der Juweliersvereniging, een niet-Joods lid van de A.N.D.B. plotseling tegen zijn Joodse kameraden uitviel: 'Ach mannen, die juwelier is en blijft Jood.' Men weet niet, waarover men zich hier meer moet verwonderen, over de natuurlijke identificatie Jood = juwelier of over de in het brein van de klassenstrijder blijkbaar ondenkbare identificatie medeproletariër = Jood.

Alleen het socialisme zou een eind maken aan het vraagstuk der Joden, zo voelden het de Joodse socialisten omstreeks het begin van deze eeuw. De derde emancipatie der Joden had een aanvang genomen! In 1796 waren de cosmopolitische grootburgers voorgegaan, in 1848 waren de liberale kleinburgers gevolgd, nu zouden onder het vaandel van Marx de proletariërs zich vrijmaken van de knellende Joodse banden. Konden zij, de 'plebejers' van het ghetto deze bevrijding anders zien dan in alle affectieve haat tegen het officiële, kerkgenootschappelijke Jodendom, waarin zij de belichaming zagen van hun knechtschapen verdrukking?

En toch, ook juist hier bleven Joodse krachten gloeien als kolen onder as. Tot het eind der negentiende eeuw was het ghetto onberoerd gebleven door de assimilatie. Historisch beschouwd kan men zelfs volhouden, dat het gehele Joodse proletariaat van Amsterdam de negentiende eeuw nationaal-Joods gezien ongeschonden had doorstaan. Zo voelde het de beroemde Duitse rabbijn Samson Raphael Hirsch, die in 1854 Amsterdam bezocht. Zijn opmerkelijke analyse van het Amsterdamse Jodendom is het lezen nog steeds overwaard. Hirsch leerde de 'höheren Schichten' kennen:

... sie sind fast überall zum grössten Theile dem Judenthum abgewand, sie sind gleichgiltig für das Judenthum, sie kennen das Judenthum nicht—aber sie sind doch nicht dem Judenthum feindlich, fanatisch feindlich wie in so vielen andern Kreisen...

Maar ook met het proletariaat maakt hij kennis. De massa:

Ich habe die grosse Masse ihrer jüdischen Bevölkerung beobachtet, diese grosse Zahl jüdischer Armen ... Welche Pflanzschule des Judenthums diese unverdorbenen, gesunden jüdischen Gemüther und Köpfe.

Wel was nu, in de bewogen jaren na 1880, ook over hen een felle emancipatiegeest vaardig geworden, maar tegelijkertijd tintelde door dit alles iets van een hogere vorm van verlossing dan die welke uitsluitend in maatschappelijke categorieën kan worden uitgemeten.

Onder de Nederlandse socialisten zou een dichter opstaan, die dit gevoelen gestalte zou geven. Het was Abraham Eleazar van Collem, de eerste voorzitter der Nederlandse Zionisten Bond, die later door de Joodse renaissance heen de grenzen speurde van een veel groter Jeruzalem, dat de gehele wereld zou vervullen van Gods woord, zoals waternen de zee bedekken:

*De maatschappij, doorsidderd van geluid
Der kameraadschap, hoort den sophartoon,
Der Joden, eertijds op den Sinai.*

Voor nog anderen leidde de Sinaitische affiniteit tot het aanvaarden van het Marxisme als gesloten, wettisch denksysteem, dat de plaats moest innemen van het oude geloof van Mozes, door Miskotte ergens getypeerd als eigenzinnig begrensd en fanatisch onbegrensd. 'Es wechselten die Inhalte, die Orthodoxie blieb.'

Henri Polak, rebbe der diamantbewerker

In Henri Polak was een basis van Joods weten en daardoor een Joods aanvoelingsvermogen aanwezig, die ons de weg wijzen naar zijn uitzonderlijk contact met de mensen van het ghetto, in hun gevoelsleven nog zozeer vervuld van Joodse imponderabele bindingen. Tot hen, die bijna allen in de eigen taal, het (verbasterde doch toen nog springlevende) Jiddisj waren opgevoed, sprak nog een Joods gebaar, een oud-Joods woord, een symbool, waarvoor de bourgeois allengs geleerd had zich te generen. De oude jiddisjkat was niet vergeten, en evenmin zijn 'Mosjjeach' (Messias), zijn 'Eilje-nowe' (Elijahoe de Profet), die eenmaal op de bazuin zou blazen als het Joodse volk zou worden verlost. Over de laatste, de derde fase van de Emancipatie der Joden in Nederland lag eenzelfde glans als over de eerste, die ook door de achttiende eeuwse cosmopolieten werd gezien als een messiaans aspect der wereldgebeurtenissen. Bij beide 'vrijwordingen' was het ideaal echter te geseculariseerd om naar binnen regenererend te werken. Toen het socialisme in dit land zijn Tempel bouwde, stierf de echte Joodse 'Mosjjeach'. Vreemde liederen en symbolen vergezelden hem bij zijn laatste gang. En dat uiteindelijk de Emancipatie der arbeiders niet, zoals bij de burgers tot volledige apostasie heeft geleid, althans niet in de eerste fase, zou men willen verklaren uit de collectieve inslag van het socialisme. Tegenover het individualisme der liberalen poneerde het socialisme een groepsbewustzijn, dat sociologisch aansloot bij de structuur van het Joodse proletariaat.

Het karakter van het ghetto, en wel speciaal van het Amsterdamse, leidde van meet af aan tot een sterke aancensluiting der Amsterdamse Joodse socialisten en vele van de kenmerken, die deze ook later vertonen, moeten gevoegelijk als zodanig worden gezien. Vooral in de A.N.D.B.—deze oneigenlijke 'chewre' (vereniging)—komen eigenaardige tendensen voor. Hun leider, Henri Polak is dan ook veel meer

als Joods-Amsterdamse ghettofiguur te benaderen dan dat wij zouden pogen hem te schikken in een of ander Joods historisch schema, waartoe noch hij, noch een van zijn medefiguren reikt. Doch juist daarom is een man als Henri Polak, Joods gezien, al is dat dan ook in de beperkte Amsterdamse zin, voor de Joodse massa een veel aantrekkelijker symbool geweest dan de ver en verder van haar afstaande Joodse of niet-Joodse ideologen. Hij wees haar naar Joodse wijze en zelfs met Joodse tongval de weg, die van de 'Götterdämmerung' van het uitgebluste liberalisme voerde naar een wereld, waarin ook deze moe getobde arbeiders het 'Morgenrood' konden zingen, de psalm van Otto de Nobel bij het ochtendgloren van een nieuwe dag.

Henri Polak blijft het klassieke voorbeeld. Hij voelt zich een zoon van het oude volk, dat hij ook in zijn nationale strijd wenst te steunen (curator van het 'Keren Hajesod', Opbouwfonds voor Palestina). Liefde voor zijn broeders is bij hem van nature verweven met de neiging tot apologetica, wat dan meteen de beperkte grens aangeeft van zijn Joodse gezichtseinder. Want hij blijft een *Amsterdamse* Jood.

Zelf kind van het ghetto, heeft hij in enige artikelen (in de eerste jaargang van *De Vrijdagavond*) zijn aanhankelijkheid beleden aan de—voor altijd geschonden—Jodenhoek. Merkwaardig is het slot: 'Het is anders en in vele opzichten beter geworden. En toch, en toch...' Wat vertelde hij trots over het Jiddisj, waarvan hij zich bediende in contact met de Antwerpse diamantairs en dat hij geleerd had in het 'cheider' (de Joodse lagere school) bij rebbe Beer Halberstadt, naast het oude Seminarium. Het was zo'n wonderlijk taaltje. Hij zelf heeft erover gepubliceerd. Deze taal assimileerde de niet-Joden in Joodse richting. Zoals tenslotte het hele vak 'verjoodst' werd. Aan de toppen van hun geestelijk leven hervond men zelfs het contact met de oude Joodse cultuur, waarvan hun beeldspraak de onmiskenbare invloed onderging. Bij een der vele stakingen werd Henri toegevoegd door A. S. de Levita: 'Gij zijt onze Mozes, die het water slaat uit de rots.'

In dit laatste komt een mystiek Joodse neiging naar voren om op de leidende figuur een bovenmenselijke kracht te transponeren. Meerdere symptomen herkent men in dit opzicht bij Henri Polak, zoals hij leefde in de verbeeldingskracht der Joodse massa. Zijn gezag was ongekend, zijn beslissing werd zonder meer geaccepteerd. Er is hierbij wel eens gedacht aan elementen, inherent aan het moderne dictatorschap. Niemand minder dan Bongor heeft dit weerlegd, tijdens de promotie van Dr. Henri Heertje over *De diamantbewerker van Amsterdam* (1936).

Geen 'leider' was Henri, hij was 'rebbe', zoals Domela apostel was. 'Rebbe'—geen Rabbijn. Belichaming van de intieme geest van het ghetto, is deze niet slechts religieus, doch meer nog sociaal-economisch de vraagbaak der massa. Hij kent zijn blijvende schuld tegenover al de mensen en delgt die door zichzelf immer te beproeven. Zijn woord brengt bij uitstek verlossing, als alle harde wetten de belelaars om rechtvaardigheid het zwijgen hebben opgelegd. Harmonische synthese van allerbeste menselijke eigenschappen, smaakt hij gedurig de vreugde der opoffering en die der innerlijke bevrijding. Zo accentueerde het Oost-Joodse Chassidisme (de mystiek-Joodse beweging in Oost-Europa aan het einde der achttiende eeuw) de ideaal-verhouding van leider tot massa in het spreekwoordelijk geworden: 'Rebbe en zijn Chassiediem'. Ook hier in het uiterste Westen kwamen zulke 'rebbe's' voor, waarvan Polak wel gewaagde.

Zoals Domela's Christuskop nog tot de verbeelding spreekt van de mensen uit het oude Amsterdam-West, zo ook sprak de gemoedelijke vakbondsvoorzitter tot het Joodse proletariaat, dat zich (geheel in oude trant) aan hem verwant voelde:

*Henri Polak dat is mijn neef.
En als Henri Polak mijn neef niet was
Dan kreeg ik geen geld uit de weerstandskas.*

Leven blijft Henri Polak in de historie der geknechten, die hij ophief naar het niveau van menselijkheid. Hij stimuleerde—geheel in Joodse zin—tot weten als basis van macht. Onvergelijkelijk was zijn invloed op de intelligente, jonge vakgenoten. Michel H. van Campen en Andries Sternheim hebben daar zo dikwijls van verteld. Doch van veel dichterbij (ik vermeld het in weemoed) heb ik er de weldadige vruchten van genoten.

Daar was iets in de A.N.D.B., dat ver uitging boven de sfeer der arbeidersbeweging in het algemeen. De kern daarvan lag in de persoonlijkheid van Polak, wiens gehele wezen, denkwijze, problematiek en ethiek door en door Joods waren. Groot is de betekenis van de Bond voor de moderne arbeidersbeweging. Diep besef van dankbaarheid daarvoor leefde in de harten der Amsterdamse arbeiders. Dit kwam ook tot uitdrukking bij het eerste verzet in de februaridagen van 1941, toen Kattenburg kwam assisteren tegen de fascistische provocaties in de Jodenhoek. Enige dagen later het hoogtepunt: de staking; o.a. het gevolg van een Duitse aanval op het Joodse proletariaat.

Naar binnen is het bgrip helaas nier hiervoet zo groot geweest. Reeds in de periode der werkkampen (januari tot oktober 1942) hebben vele arbeiders (bij gebrek aan 'relatie') Amsterdam, hun Mokum, moeten verlaten. Ook bij de deportaties (waartegen zij zich metterdaad wilden verzetten, hetgeen achterwege bleef bij gebrek aan leiding) gingen zij veelal het eerst. Fier zijn ze weggegaan. De eerste groep, die in een vroege ochtend de stad verliet, zag boven de oude Jodenhoek de zon opkomen. Toen hebben zij het 'Morgenrood' gezongen. De laatste diamantbewerkers heb ik zelf zien vertrekken uit Bergen-Belsen naar het Vernichtungslager (4-12-1944). Zij zongen niet meer. Voor hen was de zon voor altijd ondergegaan. Want Rebbe en Chassiediem zijn voorgoed verdwenen.

David Jozef Wijnkoop, zoon van een rabbijn

Mocht Henri Polak in zekere zin dus kunnen bogen op Joodse vorming, zijn jeugd kan in dit opzicht niet worden vergeleken met die van de stichter van de communistische partij in Nederland. David Wijnkoop immers was de zoon van een Amsterdams rabbijn, internationaal beroemd als hebraïcus en kenner van 'Tenach'. Bij zijn dood heeft Dr. Meijer de Hond een necrologie geschreven, die in alle affectieve geladenheid en bewogenheid tot ons spreekt.

Jozef Wijnkoop, 1842-1910, had als docent aan het Nederlands Israëlitisch Seminarium aan de Rapenburgerstraat 177 te Amsterdam grote invloed geoeffend op zijn vaak intelligente leerlingen. Ook aan de universiteit van Amsterdam, waaraan hij sedert 1901 als privaat-docent voor het Hebreeuws verbonden was (de eerste Joodse academische docent in het Hebreeuws in Nederland; Menasseh had het zover niet gebracht) bleef zijn optreden niet onopgemerkt. In het buitenland dachten studenten er over bij 'Wienkoop' college te volgen. Oud-testamentici van naam als Goldziher en Nöldeke erkenden het meesterschap van een geleerde, wiens bewerking van Hosea, Joël, Obadja en Micha nog in 1930 (!) verscheen in A. Kahana's Bijbelverklaring.

Maar degene, die De Hond's 'Nachruf' critisch leest, zal aan het einde tevens hebben begrepen, dat deze erudiet, deze kenner-bij-uitstek van de Profeten, in zijn eigen 'kille' niet gewaardeerd werd. 'Binnen minimale tijd lag hij in het graf der begravers. Hij had eervoller kun-

nen liggen...' Wat De Hond hier tot uitdrukking bracht, was 'insiders' uit die tijd niet onbekend. Het leven van rabbijn Wijnkoop was sedert tientallen jaren vergald door een pijnlijke controverse tussen hem, de bespiegelende filoloog, en de autoritaire opperrabbijn Dr. Joseph Hirsch Dünner, een talmudist van betekenis. De oorsprong van de kloof is niet meer te achterhalen. Uit mondelinge traditie hierover kan geconcludeerd worden, dat Wijnkoop aanvankelijk gedroomd had van een Amsterdams opperrabbinaat, dat in 1874 werd toevertrouwd aan Dünner, sedert 1862 reeds rector van het Seminarium en als zodanig ook opleider van J. D. Wijnkoop, die in september 1870 als eerste student van de door Dünner gereorganiseerde rabbijnschool zijn Moré-diploma verwierf.

Het staat vast, dat Wijnkoop zijn aanhang omstreeks 1870 vooral dacht te vinden onder het ongeorganiseerde ghetto-proletariaat, terwijl Dünner met meer succes speculeerde op de steun van bovenliggende groepen. Doordat Wijnkoop van meet af aan was aangewezen op een rabbijnenfunctie in de hoofdstad, was zijn leed niet te overzien. Op allerlei wijze wist de strenge en stroeve Dünner zijn oud-leerling te laten gevoelen, dat deze een subalterne positie innam en gehoorzaamheid was verschuldigd aan zijn baas. De 'chief', zoals hij honend bij Wijnkoop aan tafel werd genoemd in gesprekken tussen de rabbijn en diens felle vrouw, die van Engelse afkomst was. Het is vrijwel onmogelijk ons te verplaatsen in Davids jeugd zonder de nadruk te leggen op dit conflict van de vader, dat in David tot een afschuwelijk jeugdtrauma werd. Hier ligt de verklaring van zijn onverzettelijk fanatisme, het kenmerk bij uitstek van de latere communistenleider.

Van een conflict met thuis is nimmer sprake geweest. David placht zich zijn leven lang *David Jozef* Wijnkoop te noemen. 'Hij wilde altijd zóó zijn naam geschreven hebben, als ik me niet vergis uit liefde en eerbied voor zijn vaders gedachtenis—ongetwijfeld een Joodsch element', aldus W. van Ravesteijn in een brief aan mij. Nooit is hij te kort geschoten in eerbied voor de vader, die intussen de opvoeding van zijn intelligente jongen niet in de richting van het rabbijnenambt zocht. Eigenaardig is de passage in het boekje dat P. H. Ritter aan de communistenleider wijdde.

Mijn vader was Opperrabbijn en ik heb te Amsterdam gestudeerd, eerst op het Gymnasium, later aan de Universiteit. Het vak van mijn keuze, dat waren de Nederlandse Letteren. Er is een legende, dat ik voor rabbijn zou hebben gestudeerd, maar die legende kan bij deze gelegenheid voorgoed de kop in worden gedrukt. Het verschil tussen mijn Vader en mij ging hierover, dat mijn vader de klassieke letteren voor mij bestemd had,

maar ik de Nederlandse letteren verkoos.—Ik kan overigens nimmer de grote, waarachtige liberaliteit van mijn Vader vergeten. Mijn Vader was een overtuigd man in de liberale beweging zijner dagen, maar het echte, vrijheid gevende liberalisme was bij hem meer dan theorie, het was in zijn wezen overgegaan. Wij waren het vaak hevig oneens, maar hij respecteerde altijd mijn afwijkende inzichten. Het enige, dat hem diep geschokt heeft, was mijn belijdenis aan hem, dat ik niet aan God kon geloven. Dat heeft hem pijn gedaan, maar het atheïsme was en is mijn overtuiging.

Wij hebben David—naar Ritters formuleringen—maar even aan het woord gelaten, hoezeer hij ons hier hindert door een matte conventionele stylering. De feitelijke evolutie van de rabbijnenzoon was heel wat gecompliceerder. Aanvankelijk zionist, zond hij een adhesiebetuiging naar het tweede Zionistencongres (1899). In die jaren was hij zeer bewust Jood, met belangstelling voor Joodse cultuur en speciaal voor 'Tenach'. Schreef hij niet in op de Nieuwe Leidse Vertaling? Hij bezocht tot vrij laat de synagoge. Als Dünner dan toevallig preekte, verliet hij kort tevoren demonstratief het Godsgebouw. Zo plachten ook Dünners zonen te doen in het omgekeerde geval! In hoeverre de breuk met het Jodendom in verband heeft gestaan met de socialistische levenskeuze of (anders geformuleerd) in hoeverre de socialistische keuze direct of indirect een gevolg kan zijn geweest van de complexe structuur rondom het conflict van zijn vader, zal wel nimmer opgehelderd worden.

Maar dat de rabbijn a priori afwijzend zou hebben gestaan tegenover de geprononceerde denkbeelden van zijn opgroeiende kind of zich later zou hebben gedistantieerd van diens, vooral politieke, vrienden, moet ten stelligste worden ontkend. Een liefdevolle band bleef de verhouding vader-zoon beheersen. Jozef Wijnkoop was het kind van een arme familie, die om het midden van de vorige eeuw aan de St.-Antoniebreestraat woonde; zijn cultuur was hoogstens die van één generatie. Zijn persoonlijke moeilijkheden dreven de ge-deukte man, door zijn zoon terecht als ruimdenkend voorgesteld, misschien zelfs wel eens naar links. 'Rabbijn Wijnkoop stemt rood', beweerde men somtijds in het ghetto. Vrij van vooroordelen, mengde hij zich dikwijls in de discussies met Davids vrienden, ook de niet-Joodse, en hij demonstreerde dan een vrijzinnigheid, die hen imponeerde. Tot Sam de Wolff moet hij eens met alle distantie ten aanzien van het eigen-ik hebben gezegd: 'Jij had rabbijn moeten worden.' Dan, zichzelf in de rede vallend: 'Nee, nee, nee...'

Dat David in zijn eerste socialistische jaren nog Joods-bewust was, blijkt uit zijn jaarlijkse 'seeder'-avond- (paasavond-)viering, in elk ge-

val tot 1907. Ook reisde hij in die jaren nog niet op Sjabbath. Deed hij dit een enkele maal, dan kwam hij (na bij vrienden te hebben gegeten) eerst met 'nacht' bij zijn vader. Niet uit angst, doch uit eerbied.

Zijn vrienden uit de Partij kwam hij toendertijd allereerst voor als Jood. In *De reuken der liefde, of de roode roede; onder redactie van een lange goi* (Seton) en *een kleine Jehoe* (Sam de Wolff) verscheen in 1907 of 1908 een spotprent, waarop Wijnkoop en Sam de Wolff elkander omhelzen. Daarboven staat in Hebreeuwse letters KOSHER. Eronder:

*Wij zorgen met zijn bei
Voor het kasjroeth der Partij.*

Een zekere Joodse gemeenzaamheid bleef vele socialisten lang eigen.

Eerst na zijn overgang tot het communisme leidde onnatuurlijke levensverbittering tot 'jüdischer Selbsthass'. Langzaam doch zeker drong hij zijn Joods bewustzijn terug.

In 1932 heb ik hem éénmaal gehoord in debat met Abel Herzberg over 'Het communisme of het zionisme als oplossing voor het Joodse vraagstuk'. Verbeten was zijn wijze van reageren, toen hij in de discussie al te abrupt werd herinnerd aan zijn Jood-zijn en hem werd toegevoegd, dat het Jood-zijn van zijn leider, die ten overmate nog zoon van een rabbijn was en er zelf als rebbe uitzag, het gehele Nederlandse communisme exposeerde naar de richting der Joodse problematiek. Wij leefden al in de periode van de nationaal-socialistische propaganda, die van 'Joods communisme' sprak. Met welke laatste karakteristiek wij ongemerkt teruggewezen zijn naar ons uitgangspunt. Maar deze keer toch voornamelijk in *negatieve* zin! Want bij deze man, die krachtens zijn opvoeding het oorspronkelijk-Joodse element het sterkst zou kunnen gerealiseerd hebben in zijn maatschappelijke idealen, hebben wij het zwaartepunt moeten laten vallen op het problematische van een geheel aparte persoonlijkheid, zoon van een geheel aparte rabbijn. Nochtans zal dit het uitgangspunt van zijn toekomstige biografie moeten blijven.

David Wijnkoop bleef in het ghetto wonen. Om hem te ontmoeten, aldus Ritter, moeten wij de weg weten te vinden 'naar een der ontzaglijke huurkazernes in Amsterdam-Oost, aan het Pretoriusplein...' De auteur moet dit deel van Amsterdam wel zeer slecht geobserveerd hebben. Wijnkoop woonde daar inderdaad, maar welk een intieme sfeer heerste op 'het pleintje', met zijn socialistische onderwijzers van het type Theo Thijssen, die er zelf een tijdlang zijn woning had. Aan

de kant van Wijnkoop woonden Joodse families, die socialistische symbolen verbonden met de laatste resten van een Joodse levenssfeer. Vrijdagavond lag er over de tafel een wit tafellaken; dan was de gehele familie verenigd voor de Sjabbesmaaltijd, die niet meer met 'bensjen' (het gebed na de maaltijd) werd afgesloten. De 'mezoelah' (Joodse bijbeltekst) aan de deurpost was verdwenen. In de kamers had Berlage zijn intrede gedaan; op gezag van Henri Polak was het bebloemd behang vervangen door een rustiger soort. Aan de wand hing op de plaats waar vroeger een 'mizrach' (symbool om het Oosten aan te geven) had geprikt, een reproductie naar Vincent van Gogh. En ondanks alles bleef er iets Joods hangen, iets eigens, dat zich onbewust mededeelde aan allen, Joden en niet-Joden.

Daar voelde David Wijnkoop zich op zijn gemak en leefde hij zijn laatste, moeilijke jaren. Voordat de Duitsers gelegenheid hadden hem, hun aartsvijand, te grijpen, werd hij opgeroepen tot zijn Vaders. De tijdsomstandigheden maakten het wel moeilijk enige aandacht te besteden aan zijn heengaan. Het had alles—gelijk bij Jozef David—wat 'eervoller', wat ostentatiever kunnen zijn. Maar misschien verlangde hij in deze allerlaatste fase van zijn rumoerig leven wel één moment naar de rust van zijn allervroegste Joodse jeugd. Hij, de communistische rabbijnzoon van Amsterdam, die hier eenmaal mag worden genoemd naar de Joodse naam, door hemzelf geschreven in het Pentateuch-exemplaar, dat hij bij zijn 'barmitswa' (kerkelijke meerderjarigheid) van zijn vader ontving en dat bewaard bleef: David ben Morenoe Raw Jitschak Jozef Bentsion Wijnkoop, 5649 (1889)...

Maurits Mendels, Joods senator der Nederlandse arbeiders

Na de rabbijnzoon een zoon van een 'koster'; want alle schakeringen van de Joodse groep zijn in het Nederlandse socialisme vertegenwoordigd; zelfs godsdienstonderwijzers en oud-seminaristen (A. S. de Levita, de dichter van de 'Socialistenmars'!).

Maurits Mendels werd 25 december 1868 te 's-Gravenhage geboren als zoon van Izak Mendels en Judica Goedkind. Zijn moeder, die met J. J. Cremer op de banken der Franse school zat, was van betere familie. De vader, 'sjammes' der 'kabronem-chewre' (begrafenisgenootschap),

was kind van een behoeftig milieu. Het gezin telde vier kinderen, waarvan de oudste Isidore Mendels in 1890 promoveerde op een imponerende dissertatie over Herman Willem Daendels, waarna hij zich bijna geheel wijdde aan de geschiedenis der Joden in Nederland. In de brievenverzameling van wijlen opperrabbin J. Tal vond ik een interessante correspondentie van deze Isidore met Tobias Tal, inzicht gevend in de Joodse problematiek van deze laat-negentiende-eeuwse generatie. Ook Maurits is in zijn vroege jeugd hiermede geconfronteerd. Of het contact met zijn broeder steeds van intieme aard is geweest, doet hier niet ter zake. Beiden leefden in een goed-Joods gezin en hadden (ondanks het leeftijdsverschil) ook gemeenschappelijke interesses. Aandoenlijk is het in dit verband, dat Maurits als gymnasiast voor de dissertatie van zijn oudere broer documenten copieerde op het Rijksarchief voor een dubbeltje per stuk...

Tijdens de jaren negentig studeerde hij te Leiden in de rechten aanvankelijk onder Buys, later Oppenheim. Hij was een getapt student, die als redacteur meewerkte aan menig almanak. In 1894 promoveerde hij, na een tijdlang als repetitor te hebben gewerkt. Zijn examens behoorden niet tot de glanspunten van zijn leven. Parate-kennis-stampen lag hem niet, terwijl hem bovendien de rust ontbrak voor langdurig blokken. 'De molen maalt goed, maar er is niet genoeg koren', zou Oppenheim hem op het doctoraal hebben toegevoegd.

In deze jaren ontstaat Mendels' conflict met het Jodendom. Aanvankelijk houdt hij zich stipt aan de traditie. Eerst omstreeks zijn promotie schijnt hierin kentering te komen. Zijn eerste niet-rituele maaltijd op een diner bij Prof. Van der Vlucht (wie onzer doorvoelt hiervan niet de diepe tragiek) was hem een probleem. Plaats en tijd ervan bewaarde hij het leven door. Uit die jaren dateert het volgende gedicht:

BELIJDENIS

*Mijn hart hangt innig aan dit wondre volk.
Verstard staan d'oude eeuwen in ontzetten
Van zooveel bloedig dulden,—maar verpletten
Liet God U niet. Hij dekte U met zijn wolk.*

*God mijner vaad'ren—zie, ik wil hier zetten
Mijn jonge hart oprecht in waarheid:—rol 'k
als zondaar door dit leven, 'k hoor den tolk
Niet van Uw wil en duister zijn m'Uw wetten.*

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

*Ik, laatgeborene, zie de narrenkluchten
Van 't ijdele nageslacht, dat lacht tevreë
In leege weelde—en droevig lach ik mee.*

*Maar smeekend meegeweën steunt door de luchten,
En doodsgesnik van vromen—weerloos vee—
Zwelt door der tijden gang tot eindloos zuchten.—*

Een jaar later reeds gevolgd door felle zelfhaat van een ander sonnet, 'Grote Verzoendag', waar het luidt:

*Nu zoodje, dat nog Joden wordt geheten
Met beurzen vol en harten voos en leeg*

Inmiddels was Mendels benoemd tot redacteur der *Zwolsche Courant*, als hoedanig hij zich van 1896-99 verdiepte in de Boerenoorlog en de Dreyfus-affaire. Vooral deze laatste nam hem in beslag en nog bevin-den zich in zijn archief, door hem zelf getekende portretten van de onschuldig veroordeelde, benevens huldetelegrammen, die nimmer werden beantwoord. Zijn Joodse intuïtie voor het onrecht wijst hem feilloos de levensrichting. En omstreeks 1900 vindt hij tenslotte het socialisme, dat hij op velerlei manieren heeft gediend en waarvoor hij een grote carrière als advocaat volgaarne offerde.

Van 1901 tot 1906 veroverde hij onder enorme moeilijkheden de Zaanstreek voor de S.D.A.P. In 1903 liet hij zich gelden bij de Spoorwegstakingen. In die jaren valt het conflict met Troelstra, dat jaren duurt. Op het Deventer congres behoorde hij met Wijnkoop tot de uittredende marxisten en hoewel hij vrij spoedig in de schoot der partij terugkeerde, bleef hij een orthodox marxist. 'Maupie meent het zo goed met de klassenstrijd', luidde Herman Gorters onsterfelijk woord. Na een korte periode als Tweede Kamerlid, werd hij uiteindelijk lid der Eerste Kamer en als zodanig een der invloedrijkste, die de partij ooit heeft bezeten. Zijn kwaliteiten als redenaar waren spreekwoordelijk. Als propagandist van grote allure, kende men hier te lande zijn weerga niet. Een Joodse inslag was hierbij onmiskenbaar. Fenomenaal waren zijn redevoeringen, fel van stijl, zakelijk van inhoud, scherpzinnig van betoogtrant en daarenboven tintelend van Joodse humor. Een nationaal-socialist, die hem in de Kamer bijviel, beet hij hooghartig het rabbijnse woord toe: 'Niet van uw angelen, niet van uw honing'...

Gehandicapt door zijn doofheid kon hij niet onderduiken. Hij volgde de weg naar Westerbork. Daar heb ik hem vaak gesproken. Hij voelde zich er min of meer vertrouwd. Tussen al die Joden scheen hem het schuldgevoel van zijn Joodse jeugd gedelgd. Hij sprak veel over zijn leven en openbaarde meerderen het geheim van zijn Joodse levenshouding. In latere jaren Zionist geworden (hetgeen hij verheimelijkte zelfs voor zijn intieme verwanten) erkende hij de lotsverbondenheid van alle Joden. Zijn reüsseren-in-de-maatschappij bezag hij dan graag met een zekere resignatie, terwijl hij bij het analyseren van zijn conflicten de diepere Joodse problematiek niet onbesproken liet. Zijn besliste weigering tot het schrijven van memoires gaat hierop terug.

Zo ook—bewust-Joods—is Maurits Mendels naar Theresienstadt gegaan, waar hij (het zij in bitterheid vastgesteld) vrijwel vergeten is gestorven op 3 juni 1944. Enkele dagen vóór zijn dood dichtte hij een oud-Joodse 'pioet' (feestgebed), die, in alle literaire zwakte, zijn goedmoedsgesteldheid weergeeft op de grens van leven en dood. Een leven als strijdende, een sterven als belijdende Jood:

MELANCOLIA

*Het vlaklig-schoone, triest onwijze leven:
Geen doel bereikt, hoe ijverig het streven,
Een knellend kled dat schots en scheef geweest,
Een bloem door ruwe vingers fijngewreven
Een fladdervogel die op lijn is blijven kleven.
Een wolkje stoom den wereldketel uitgedreven
Een tempel waar niet wordt gebeden, maar gekeven.
Twee wanhoopshanden, biddend opgeheven
Die bij het zondigen nog smeeken om vergeven
Een sprookje, dat een moeder 's nachts heel even
Aan 't schreiend kind tot troosting heeft gegeven
Wat zemelen die schamel overbleven na het zeven
Een aanvang vol van moed, een eind van angstig beven.
Mijn vaart spoedt naar het eind. De schipper wendt den steven
En bij een donkre haven laat hij zeilen reven...*

Tegenover de grote 'Schipper' zal Maurits Mendels, de zoon van de Haagse 'sjammes' der 'kabronem-chewre' weer hebben gestaan als vroeger en boven eigen woorden zullen overoude formuleringen hun

rechten hebben opgeëist: SCH'MA JISRAEL (Hoor Israel; centrale formulering in het gebed).

A. B. Kleerekoper, 'darsjan' der arbeidersbeweging

Asser Benjamin Kleerekoper, geboren 22 september 1880 in Tiel (hij schreef een enkele maal onder het pseudoniem Adam van Tiel) was niettemin een kind van een oud-Amsterdamse familie, die kon bogen op een eeuwenlange familietraditie. De naam Kleerekoper is een Nederlandse versie van het jiddische 'K[a]s', dat een afkorting inhield van 'Kleere-soucher'. Zulke namen hadden zich in het Amsterdamse Jodendom na de emancipatie nog wel gehandhaafd. Bekende voorbeelden zijn: Tas = 'Tilliem-soger' (Psalm-zegger), volgens sommigen ook 'Toure-soger' (Tora-zegger; voorlezer van de Tora, de Wet); Katz = 'Kohen tsedek' (rechtvaardige priester); en Schatz = 'Schelie-ach tsibboer' (voorganger in de synagoge; eigenlijk: de gezondene der gemeente).

Asser Benjamin was een kleinzoon van de in het Amsterdamse Jodendom beroemde Rebbe Jesaja Kleerekoper, die door zijn kleinzoon nog wel eens getekend zou worden. Want ook de latere A.B.K. was trots op zijn grootvader en terecht. Van enige distantie ten opzichte van zijn familie of zijn volk was in het bewogen en wisselend leven van deze eigenaardige figuur dan ook geen sprake. Men kan hier volmondig spreken van het tegendeel! Ook al speelde juist de typische Joden naam Kleerekoper hem wel eens parten in de antisemitische propaganda. Zelf vertelde hij in dit verband een anecdote van Nolens. Toen eenmaal in de Tweede Kamer stalen werden gedemonstreerd van nieuwe uniformen voor het leger, had A.B.K. een stukje donker laken op Nolens' ambtskledij gelegd met de opmerking: 'Het lijkt wel wat op elkander, vindt U niet, Monseigneur?' Waarop het gevatte antwoord van de geestelijke: 'Dat kan ik moeilijk beoordelen, ik ben immers geen Kleerekoper.'

Zijn vroegste opleiding ontving A.B.K. van zijn vader, Samuel Chanaja, in de Jodenhoek omstreeks 1930 beter bekend als rebbe Schmoel Chananje. Ik heb deze man nog dikwijls gesproken en had het voorrecht van tijd tot tijd met hem te mogen 'leren', toen hij nog woonde in de zogenaamde 'eerste' Weesperstraat 20, die thans nagenoeg ge-

heel is verdwenen: het stuk nl. tussen Meijerplein en Nieuwe Keizersgracht. Hij woonde er ten huize van de Portugese dames Mendes da Costa. Bij voorkeur leerde reb Schmoel met jonge Joodse jongens 'misjna' (mondeling leer). Hij deed dit voortreffelijk want hij was een helder didacticus en een goed pedagoog. In godsdienstig opzicht was de vader van A.B.K. een man van verlichte opvattingen. Buitenstaanders kan dit vreemd schijnen, maar deze geleerde Jood, die de overleveringen van zijn volk nauwgezet navolgde, die dagelijks enkele keren de synagoge bezocht, was in wezen niet vrij van ketterse opvattingen. Hij was, naar de maatstaven der Joodse geschiedenis, een typische 'maskiel' ('Aufklärer'), die zijn opinies ook niet onder stoelen of banken placht te steken. De biografie van Asser Benjamin moet van dit punt uit worden bezien.

De vader stuurde de bekwame jongen niet naar het Seminarium doch zorgde zelf, naar eeuwenoude traditie, voor een degelijk-Joods onderricht, dat vooral was geörienteerd op 'Tenach' en de structuur van de Hebreeuwse taal, die A.B.K. zeker machtig was. Degelijke rabbijnse kennis verwierf hij slechts in geringe mate, ook al etaleerde hij later gaarne met het beetje, dat in zijn geheugen was blijven hangen. Slechts één aspect van het Joodse weten kon hij werkelijk het zijne noemen. Maar dan zijn wij aangeland aan de periferie der zuiver-Joodse wetenschappen.

A.B.K. was een kenner-bij-uitstek van de Joodse liturgie en haar geschiedenis. Typierend deze trek voor een 'maskiel' van zijn generatie; wij mogen zelfs toevoegen: van zijn familie! Daarover, over de historie der Joodse gebeden en gebruiken kon hij tot in het allerlaatst hartstochtelijk vertellen. Een hoogtepunt uit zijn leven vormde het bezoek dat de grote kenner op dit gebied, professor Ismar Elbogen, hem—naar ik meen in 1938—bracht, in gezelschap van de vriend zijner jeugdijaren, de bibliograaf-historicus Sigmund Seeligmann.

Aan de Amsterdamse universiteit studeerde hij rechten, zonder ooit tot het doctoraal te geraken. Hij bleek ongeschikt voor degelijke studie. Een poging van een Joodse jurist uit zijn omgeving om hem toch nog tot het eindpunt te brengen, resulteerde in het aantrekken van niemand minder dan de grote Meyers. Toen de ongewone repetitor na drie maanden werd gevraagd naar de stand van zaken, antwoordde hij: 'Ik ben nog niet aan het woord geweest.'

In zijn studiejaren behoorde A.B.K. tot een groep jongeren, die zich hadden gegroepeerd om de ons reeds bekende Amsterdamse opperrabbijn Dünner. Het was deze groep, die de tweede fase inluidde van

het Nederlandse Zionisme. De eerste jaren na het optreden van Theodor Herzl had de Zionistische gedachte hier moeilijk wortel geschoten. Het waren voornamelijk Oostjoden geweest, na de pogroms van de tachtiger jaren naar hier geïmmigreerd, die de stoot hadden gegeven tot een bescheiden Zionistenbond. Nationale figuren als de Haagse bankier J. H. Kann en de dichter A. van Collem stonden min of meer apart van de brede groeperingen der Nederlandse Joden.

Het waren jongeren rondom Dünner, die de tweede beslissende periode van het Nederlandse Zionisme bepaalden. Tot hen behoorde A.B.K., die al spoedig een van de leidende propagandisten werd en een der vruchtbaarste redacteurs van de *Joodsche Wachter*, die 6 januari 1905 haar geschiedenis begon.

Door zijn kennis van het Hebreeuws (hij was de eerste Nederlandse Jood, die zich in openbare vergaderingen in deze taal uitsprak) gold hij voor de perifere Joden, die in aanmerking kwamen voor de Zionistische propaganda, als een onbetwiste autoriteit in Jodendomsaangelegenheden. In het eerste *Zionistisch Studenten Jaarboekje* debuteerde hij met een Hebreeuwse bijdrage. Hij was in deze jaren ook Hebreeuws dichter, doch in dit opzicht onttrekt hij zich niet aan de vroeg-negentiende eeuwse invloeden van het mozaïek-Hebreeuws, die hij door de opleiding van zijn vader had ondergaan.

Eigenaardig is het in dit opzicht, dat hij zich later schamper uitsprak over het modern-Hebreeuws, dat hij niet beheerste. In die jaren (wij spreken nu van de tijd na 1930) bleek het maar al te duidelijk, dat A.B.K. een ontwikkeling had gevolgd, die hem had afgesloten van de verdere evolutie der Joodse renaissance. Want—en dit is voor ons thans noodzakelijk—wij moeten ons realiseren dat omstreeks 1910 Asser Kleerekoper brak met zijn Joodse omgeving en de weg vond naar de S.D.A.P.

Aangezien wij niet de beschikking hebben over archivalia, brieven, dagboeken, enz. valt het moeilijk vast te stellen, hoe deze overgang in zijn werk is gegaan. Uit menig artikel van zijn hand in de *Joodsche Wachter* blijkt zijn aanvankelijke kritiek op socialistische Joden, die niet de nationaliteit van hun eigen volk willen erkennen. Het was in deze jaren, dat Nederland nog geen eigen 'Poale Zion' (socialistische zionisten) bezat; de ontwikkeling van een groepering nationaal-Joodse socialisten binnen de Nederlandse Zionistenbond begint relatief laat!

Kleerekoper is dan de propagandist van een Zionisme, dat hij prachtig heeft beschreven in zijn *Telegraaf*-artikelen, die verschenen naar aanleiding van het Haagse Zionisten Congres (1907) en die later werden

gebundeld tot het *Zionistisch schetsboek*. Hij had toen in Nederland al enige naam door een vertaling van *Het Hooglied; zangen van liefde*, een boekje, dat in 1903 reeds te Amsterdam was verschenen bij W. Versluys. Mij vertelde hij eens, hoe zijn vader achter hem had gestaan, toen hij deze vertaling uit de oertekst bewerkte en hoe de oude 'Schmoel' Chananje zich had verheugd over het pasklaar-maken van de oude Joodse cultuur voor de nieuwe tijd.

Nog vóór de Eerste Wereldoorlog botst A.B.K. echter met de Zionisten en wij bemerken ongeveer tezelfdertijd zijn optreden ten gunste van het proletariaat. Wij doen er wellicht niet goed aan hier al te veel te interpreteren. A.B.K. was een extroverte persoonlijkheid met een sterk romantische inslag. Beide elementen bleven kenmerkend voor hem, toen hij als propagandist voor de zaak der arbeiders het land doortrok.

Niet, zoals wij dit bij andere Joodse arbeidersleiders constateerden, ontwikkelde zich bij hem het socialisme tot een gesloten systeem, met al de innerlijke geladenheid van de oude Joodse cultuur. Bij hem evenmin al te zware ressentimenten tegen de Joodse kring, die hem had uitgewezen. Hij was er de man niet naar om door levensbeschouwingen heen te worstelen. Van af het moment, dat hij het socialisme ging verdedigen, overwoog bij Asser Kleerekoper het medegevoel met de onderdrukten, dat hem als Jood toch al eigen was en dat hem aanvankelijk naar het Zionisme had gedreven. Sociale bewogenheid, geënt op de basis van het oude 'rachamanoet', 'rachmones' (medelijden, liefde voor de medemens).

In de partij heeft hij daarom ook nooit een vooraanstaande plaats ingenomen. Nam men hem in de theoretische of practische vraagstukken van politiek of partijleiding eigenlijk wel au sérieux? Maar zijn begaafdheden bleven niemand verborgen. Men kon ze gebruiken aan de uiterste zijde van het werk, in de propaganda van het gesproken en het geschreven woord. Als zodanig heeft A.B.K. een carrière van betekenis gemaakt, een carrière, die ook nimmer het Joodse kenmerk ontbeerde.

Zijn redevoeringen waren in de regel van onvervalst-Joodse aard. Raschte homiletica overheerste. Het waren in feite echte 'droosjes' (homiletica). Asser Benjamin Kleerekoper was de 'darsjan', de man, die op gevatte wijze gebruik wist te maken van een bijbelwoord, een parabel, ja, zelfs een sententie uit de 'Talmoed' of uit 'Midrasj'. Soms was de plotselinge wending nog wel voor het grote publiek te vatten. Wij denken aan zijn reactie in een debat over het socialisme of het Jo-

dendom als oplossing van het Joodse vraagstuk. Hij eindigde: 'De verlossing der Joden zal komen', wachtte even en zei toen tot de in spanning verkerende zaal vol Joden: 'maar door de *Rode Zee*!'

Maar wat moet het socialistische publiek hebben gedacht over een van zijn laatste redevoeringen voor de radio, toen hij mocht spreken over het partijconflict met de O.S.P. anno 1934? Hij noemde zijn speech 'De mannen van Saron' en vertelde het oorspronkelijke talmoedische verhaal van de Hogepriester, die op de Grote Verzoendag het gebed uitsprak voor de mannen van Saron. Zij woonden op een gebied, dat door regen gevaarlijk wankel was geworden. Hij zei: 'Mogen Uw huizen niet Uw graven worden...' De toespeling was duidelijk, maar het waren vooral Joden, groot geworden in de tradities van hun volk, die ontroerd waren. Want deze socialistische 'darsjan' verbond de kennis van het Jodendom aan een levende overtuiging, die hij bovendien nog op esthetisch verantwoorde wijze uitdroeg. Weinigen is dit vergund.

Daarnaast gebruikte hij echte Joodse gijn, iets geheel anders dan wat aangegeven zou kunnen worden met ons woord 'humor'. Vooral deze gijn maakte hem tot een vaardig en gevreesd debater. Legio zijn de anecdotes, waarvan er na de oorlog nog een in de Tweede Kamer werd gereleveerd. De geijkte formulering 'het onderwijs is de regering een voortdurende zorg', amendeerde het Kamerlid Kleerekoper in 'het onderwijs is de regering voortdurend een zorg.'

Zo ook, geestig en gevat, waren zijn *Oproerige krabbels*, dat deel van zijn oeuvre, dat hem in feite onsterfelijk heeft gemaakt. De frisheid, waarmee deze journalist iedere avond zijn *Krabbel* afleverde (die hij—naar herhaalde mededelingen—zeer stroef en moeilijk schreef), dwingt op zichzelf reeds tot eerbied. Soms innig, dan weer bijtend van sarcasme; zelfspot, afgewisseld door statig-Bijbelse fragmenten, maar altijd pakkend. Vaak treedt alles terug voor de uitbeelding van een zuiver-Joods cultuurfragment ('Ouwe Rebbe'), dat voor niet-Joodse lezers vreemd moet zijn geweest. De *Oproerige krabbels* vormen het hoogtepunt in het leven van deze merkwaardige Jood, die zichzelf het liefst (niet geheel bescheiden) met Heine vergeleek. Eerlijkheid gebiedt ons nochtans vast te stellen, dat er wel iets gemeenschappelijks is in het leven van beide Joden en dan denken we nog eens niet aan de tragische coïncidentie van beider levenseinde.

Ook de romanticus A.B.K. bleef met het Jodendom 'liebäugeln', nadat hij zich van de groep zelf had vrijgemaakt. Wat sprak deze Asser Benjamin graag en bij voorkeur en uitvoerig over alles wat maar te

maken had met de vraagstukken van het Jodendom, met het ghetto en alles, wat zich rondom het Meijerplein afspeelde. Hoe gretig schreef hij niet Hebreeuwse briefjes, altijd—volgens de traditie, waarin hij was grootgebracht—met een kunstje versierd. Vroeg hij mij om drie uur bij hem te komen, dan schreef hij bij voorkeur: 'Kom in de negende ure', met een woordspeling op Mattheus 27: 40. Kwam ik dan binnen, dan werd er terstond geëxamineerd op die merkwaardige ge-affecteerde toon: 'Heb je me begrepen?'

Hij blééf geaffecteerd spreken, tot het allerlaatst. In de Joodse Invalide heb ik hem voor het laatst bezocht, kort voordat de Duitsers hun afschuwelijke evacuatie waarmaakten. Volgens verhalen zou de bijna gehele verlamde A.B.K. uren beneden hebben gelegen, alvorens hij, bij wijze van gunst, naar het C.I.Z. in de Jacob Obrechtstraat werd getransporteerd. Daar is hij woensdagavond 14 april 1943 om kwart voor tien kalm en in volle bewustzijn gestorven. De zondag tevoren had partijgenoot Willem Drees hem nog bezocht. Op diens vraag of hij iets voor hem mocht doen had de zoon van het Oude Volk alleen gevraagd... om een paar gebakken scholletjes. Ze werden inderdaad bezorgd, maar ze werden niet meer genuttigd. Op maandag 19 april werd Asser Kleerekoper op Muiderberg begraven.

Uit *Oproerige krabbels* volgt hier:

ONTMASKERD

Ik heb altijd de illusie gehad, dat mijn gezicht den smaad van m'n Joodsche afkomst niet al te duidelijk verried. Ik heb altijd op m'n tellen gepast om het bittere geheim, dat m'n vader een Rabbi en m'n grootvader de Rabbi der Rabbi's was, tot in het tiende geslacht naar 't verleden, zorgvuldig te bedekken. Onechte kinderen zullen me begrijpen. Het geheim eener besmeurde afstamming bewaar je met saamgeknepen lippen.

En ik nam mijn voorzorgsmaatregelen, met nimmer-falende werkzaamheid.

Van twee geestigheden, die dansten door m'n kop, slikte ik er één in, en ik debiteerde de slechtste.

Als ik sprak, hield ik krampachtig m'n handen op den rug, in doodsangst voor 't onvergeeflijk gebáár, dat reeds zoovelen verried.

Ik droeg een mes, een pistool, een boksijzer, een degenstok... de zichtbare emblemén der Arische beschaving.

Ik dronk thee zonder suiker en bedankte voor koekjes, waarvan me 't water in den mond kwam. Ook dronk ik bitter, en ik at rústig afgekookte blomkool met varkensrib en zelfs macaroni met ham.

En als ik een Russischen Jood zag, zoo'n wèggeworpen afval van Judea's mestvaalt,

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

van huis en hof gejaagd omdat-ie bitter nòch pistolen savoueerde en gebroken He-breeuwsch stamelde, wat een taal is voor landloopers—omdat ze loopen, sedert eeuwen, door àlle landen heen—dan week ik snel ter zijde, en ging een kerk in, en prevelde een 'Onze Vader', ofschoon ook dáárvan de herkomst niet zuiver is.

En wat heeft dat àlles gebaat?

Dat ik in 'Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch Indië' een smous genoemd word.

Israëliet zegt de verdraagzame. Jood de vertrouwelijke. Smous de oprechte.

Ik ben een smous! God zij geprezen, dat de waarheid aan het licht kwam. Nu kan ik weer mezèlf zijn! Vanavond eet ik gestoofde snoek en matses en vijgen en roomtaart—àlles door elkaar—ik neem een kop vol suiker met een scheutje thee, en het pistool en de bitter-flesch zet ik in het veiligste hoekje van de vliering.

Het verlossende woord is gesproken. Ik ben een smous geboren, en die zal ik sterven.

Kameraden, veracht mij, maar verstoot mij niet! Ik smeek om uw zachtmoedige genade.

9. Volk van het Boek

'Toire ist die beste Schoire'

'Seforem'

De geschiedenis der Joden in de negentiende eeuw heeft ons laten zien, dat oude krachten de Emancipatie hadden getrotseerd. Overerfde vormen dekten weliswaar vaak nieuwe inhouden, maar het Joodse volk bestond nog en zijn culturele erfenis was in zekere zin bewaard gebleven. Socialistische rebbes lagen gebogen over andere boeken, dan hun voorouders. Maar het waren *boeken*, die hen geboeid hielden. 'Am Hasefer' (volk van het Boek). Geslachten waren verdwenen, generaties waren vermoord, maar: 'Schterbt der rebbe, lebt es seifer...'

Het boek *leefde*, tot diep in de oorlog, tot diep in de kampen, in het geheim gekoesterd en bestudeerd. Het werd bewaard, bewaakt, verborgen. Het dagboek van een volstrekt geassimileerde Jood—professor Leo Polak—vermeldt na München 1938: 'Preciosa verzonden naar Engeland'... Zijn biograaf formuleert:

De kostbaarste stukken van zijn bibliotheek, de verboden en aan de brandstapel onttrokken monumenten van de ontwikkeling der vrije gedachte, die hij met zoveel liefde heeft verzameld en aan geestverwanten pleegt te laten zien, wenst hij te sparen voor de naderende storm.

Aan de brandstapel onttrokken! De Joodse geschiedenis heeft ook onze generatie niet voor onbekende vraagstukken gesteld. Hoe dikwijls werden Joodse boeken aan de vlammen prijs gegeven. Opperrabbin Tobias Tal heeft eens een oude 'Gemore-Beroches' (Talmoe tractaat, dat zeer populair was) zijn herinneringen laten vertellen; een aangrijpend relaas van de geschiedenis van een Joods boek, dat door Joodse jongens aan het begin van hun Talmoe studie wordt bestudeerd. De teneur van het verhaal van de opperrabbin doet veronderstellen, dat zoiets in 'onze' tijd (omstreeks 1900) niet meer denk-

baar was. Maar hoevele eenvoudige 'tefillot' (gebedenboeken) en 'choemasjiem' (vijf Boeken Mozes) hebben in de Tweede Wereldoorlog gezworven door Europa en zijn onteerd! Veel erger dan bij verbranding mogelijk was. In Bergen Belsen werd een der latere collega's van Tobias Tal gedwongen met een gewijd Joods boek handelingen te verrichten, die niet aan het papier kunnen worden toevertrouwd! Wrede, eindeloze historie van 'Seforem'. De losse vellen van het 'chommesj van Onderwijzer' werden in Amsterdam als pakpapier voor haringen gebruikt. Ergens in Amsterdam lag de 'Hagode', die Heinrich Heine inspireerde tot zijn *Belsazar*. Habent sua fata Sefariem.

De liefde voor het boek werd niet geschonden. Als uitgevers, als boekverkopers hielden de Joden hun oude traditie in stand. En niet het minst ook als schrijvers, al wisten reeds zij: 'Koswe seforem wern nit betoech' (boekschrijvers worden niet rijk).

Wij hebben de neiging bij beschouwingen over het Joodse boek in Nederland in eerste instantie te denken aan de gouden bladzijden van Menasseh ben Israël, Joseph Athias en andere coryfeeën. Deze cultus zou tekort doen aan de veel algemener, veel eenvoudiger liefde voor het gewone Joodse boek, dat werd stuk gelezen alvorens het in de 'scheimesbak' verdween. Bij elke 'sjoel' bevond zich zo een vergaarbak, waar de niet meer bruikbare cultische voorwerpen werden verzameld, alvorens zij werden begraven. Eerbied voor het boek, als voor de mens, die in het boek naar de geest aanwezig is. Het 'seifer' werd gekust als het werd opgenomen, als het werd neergelegd. Stond het verkeerd in de kast dan gebood de Codex het recht te zetten. Allerheiligst was en is het echte 'Sefer Tora', het boek bij uitnemendheid, dat nog meer het Joodse volk in stand hield, dan het volk de Tora. Men heeft slechts één maal in een ongebroken Joods milieu de 'Simchat Tora' (Vreugde der Wet) te hebben meegemaakt om de innige betrekkingen tussen volk en boek te kunnen begrijpen. 'Sochrem' mochten dan met groot succes hun 'schoure' aan de man hebben gebracht, 'Toire ist die beste schoire', want (Spreuken van Salomo 3:14-18):

haar koophandel is beter dan de koophandel van zilver, en hare inkomst dan het uitgegraven goud;

zij is kostelijker dan robijnen, en al wat u lusten mag, is met haar niet te vergelijken;

lengte der dagen is in hare rechterhand, in hare linkerhand rijkdom en eer;

hare wegen zijn wegen der liefelijkheid, en al hare paden vrede; zij is een boom des levens dengenen, die haar aangrijpen, en elk een, die haar vasthoudt, wordt welgelukzalig.

Reeds in overoude tijden werd het schrijven van de Tora aan minu-

tieuze regelen onderworpen. Het valt daarbij op, dat het schrijven bij de Joden reeds in de klassieke tijd tot het onderwijs behoorde. Zulks in tegenstelling tot Grieken en Romeinen bij welke volkeren het gereedmaken van schrifturen het werk van slaven was. Bij Joden was er dan ook weinig sprake van analfabetisme. Cultuur, het schrijven, lezen en bestuderen van de Wet gold als heilige plicht.

Opmerkelijk is het verhaal van de Amsterdamse drukker Moses ben Abraham, die als proseliet in het Jodendom werd opgenomen en zich daarom Moses ben Awraham Awinoe (onze aartsvader Abraham) noemde. Geboren in Nikolsburg kwam hij via Praag naar hier, waar hij aanvankelijk werk vond als zetter bij Uri ha Levi. Zijn moeilijke loopbaan als boekdrukker ook buiten de Nederlanden kan hier buiten beschouwing worden gelaten. Voor ons is interessant, dat deze man, in Amsterdam Joods gehuwd, zelfs zijn jonge *dochters* geheel blijkt te hebben ingewijd in de geheimen van 'het heilig werk', zoals het drukken van Joodse boeken wel wordt genoemd. Als Moses in 1694 als drukker in Dessau is gevestigd, houdt zijn negenjarig dochttertje Ella zich reeds bezig met het zetten van de Joods-Duitse vertaling, behorende bij het gebedenboek volgens de Poolse ritus. Zij dicht:

*Die teitsche Ausiaus [typen] hab ich gesetzt mit meiner Hand,
Ella bas Mausche aus Hulland;
Meine Jahr sind nit mehr as nein,
Zwischen sechs Kindern bin ich ein Bas Jechiedoh allein.
Drum wenn ihr ein Toës [fout] gefint,
So gedenkt, dass es hot neiert gesetzt ein Kind.*

Later treffen we de kleine Ella in Frankfurt aan de Oder waar zij haar broer Israël helpt bij het zetten van de Talmoeud-uitgave, welke aldaar het licht zag (1697-99). Ook de gebedencyclus volgens de Poolse en Duitse ritus, die een jaar later uitkwam, is door haar in vereniging met haar broer gezet. Behalve Israël en Ella werkt later ook een twaalfjarige dochter Gella mee o.a. in 1709 aan de 'selichoth' (smeekebeden), uitgave der Chewra Kadiesja in Halberstadt en in 1710 aan de nieuwe editie der *Tefilla le Mousje*.

Van het Hebrceeuwse slot luidt de vertaling:

En dit is het deel van al ons tobben. Moge de machtige God van Israël ons gebied uitbreiden. Hij schenke ons spijs en kleding naar onze behoefte om een groot gezin, waarbij nog kleine kinderen, in het leven te kunnen houden. Hij geve ons vrede met geheel Israël!

Van dit vroeg-achttiende eeuwse colofon naar onze eigen eeuw is

niet eens zo ver. Het boek blijft Joden begeleiden en het zijn Joodse pioniers, die ook op dit speciale terrein Nederland de weg wijzen. In 1902 reeds begon de A.N.D.B. met zijn bibliotheek:

In de eerste jaren van de 'romantische periode' wordt aan ontwikkelingsarbeid, buiten het opvoedende werk van het 'Weekblad' en de uitgave van het boek der Webbs, weinig gedaan. Slechts de briljantslijpers-afdeling heeft een bibliotheek bezeten, die in 1902 de grondslag vormt voor de 'Bondsboekery', die gratis aan leden boeken uitleent. Een speciale Commissie voor het Maatschappelijk Werk (1902), die zich met al het ontwikkelingswerk bezighoudt, beheert de bibliotheek, waaraan in 1905 een jeugdafdeling wordt toegevoegd.

De boekery wordt samengesteld met de steun en de hulp van deskundigen van naam. R. N. Roland Holst verzorgt de omslag van de beredeneerde catalogus van 275 bladzijden. Filialen verrijzen in het Westelijk deel van Amsterdam en te Hilversum, waar enige honderden diamantbewerkers wonen. In 15 jaar tijds (1904-19) zijn ongeveer 600 000 boeken uitgeleend, gemiddeld bijna 40 000 per jaar. Tot einde 1924 heeft de A.N.D.B. f 45 000 voor de bibliotheek, die ongeveer 11 000 delen telt, uitgegeven. Henri Polak en de diamantbewerker D. Vieyra leggen in 1910 de grondslag voor een vakbibliotheek, bijna alles omvattend, wat op het diamantvak betrekking heeft. De Bond is weer pionier; de Amsterdamsche Openbare Leeszaal en Bibliotheek begint haar werkzaamheden pas in 1919.

In de nauwelijks begonnen eeuw zette Joodse invloed zich voort.

'Boekie'

Op een stralende woensdagochtend van het jaar 1932 werd op Oud Eik-en-Duinen, de Algemene Begraafplaats te 's-Gravenhage, door een bekend Nederlands letterkundige in naam van de zojuist ter aarde bestelde het volgende gebed uitgesproken:

GEBED

Algeest, waarvan, hoe weten wij niet en zullen wij nooit ervaren, een straal in ons leeft, wij beseffen het: hoe dieper onze geest doordringt in de geheimenissen van uw Heelal, en hoe wonderbaarlijker dit in zijn samenstel, opbouw en verknoopingen zich aan ons openbaart—het in zijn Wezen en Doel doorgronden zal ons, menschenkinderen, niet gegeven worden.

Wij kennen de Macht van onzen Geest, als deel van den Uwe, maar ook de beperking

van zijn kleinheid. Een wereld in onszelf, zijn wij slechts een nietige cel in uw onmetelijken heelal-bouw.

Wij echter hebben onze taak op dezen aardbol en wij willen, al begrijpen wij niet waarom ons kortstondig leven aan zooveel zwaarigheid, leed en onvolmaaktheid gebonden is, die aanvaarden als ons aandeel aan den groei van Uw wereld en onze taak volbrengen met moed en toegewijheid, mag zij klein lijken of groot. En trachten het ons geschonken leven te genieten in de loutere vreugde om het bestaan.

Diep in ons woont het besef dat, wat wij verrichten kunnen, slechts de voortbouw is aan het werk van vorige geslachten' ...

Wie was deze gestorvene, die zich aldus over zijn graf op diep religieuze wijze richtte tot 'den Algeest', die hij op zijn sterfbed nog niet God durfde noemen? In het gebed, een geheel origineel 'scheimes', legde een wel ver van de synagoge afgeweken Jood de quintessens neer van een practische levensfilosofie, die een harde werker in een boeiend leven had waargemaakt. Nico van Suchtelen, die het bij de begrafenis voorlas, verwonderde zich niet over de diep-religieuze toon van deze 'laatste woorden'.

En al had mij een familielid niet verzekerd dat Simons als kind zeer godsdienstig was (doet het ouderwetse jeugdportret niet denken aan een jonge rabbijn?), ik zou mij toch niet verwonderd hebben over de diep religieuze toon van dit laatste geschriftje. Want Simons, de vrije denker, ontworsteld aan de Joodse orthodoxie en sindsdien in geen enkele andere kerk verankerd, bleef zijn ganse leven doordrongen van het zuiver besef dier Al-eenheid dat de grondslag is van alle religieus gevoel. Ik begriep de innerlijke drang die hem noopte deze geloofsbelydenis neer te schrijven: hij heeft er naar geleefd, heel zijn leven.

Toen hij het einde zeer nabij wist vroeg hij mij dit gebed, met nog een enkel door hemzelf geschreven afscheidswoord, bij zijn graf te willen voorlezen. Verder niets: 'je weet, ik houd niet van frases.'

Leo Simons, die in 1862 te 's-Gravenhage geboren werd, was naar het wezen van zijn gehele optreden een 'boekenjood', maar dan in de volstrekt klassieke zin van het woord. Zelden maakt een biografie zulk een harmonische indruk, als te zijn geconcentreerd om één levensbeginsel als de levensbeschrijving van deze Jood, die niet rustte voordat het boek binnen het bereik van ieder lag.

De feiten, die wij moeten kennen om ons zijn beeld voor ogen te stellen, zijn daarom ook niet talrijk. In 1879 verliet de zeventienjarige Joodse jongen de H.B.S. in Den Haag, vol van begeerte naar cultuur en wetenschap. Door Jan ten Brink geënthousiasmeerd voor de letteren, meer speciaal de Nederlandse, waren het vooral Vondel en Potgieter die hem boeiden en wel zozeer, dat hij zich in Leiden ging voorberei-

den voor de akte M.O. Nederlands. Maar ook de kunstnijverheid, schilderkunst en architectuur hadden hun greep op hem. Nog in datzelfde jaar 1879 liet hij zich inschrijven als leerling van de Kensington Art School te Londen, in welke laatste stad hij zich verdienstelijk maakt als medewerker aan het *Vaderland* en de *Kunstbode*, het tijdschrift van Ten Brink. In 1880 zien wij hem plotseling op de tekenacademie in zijn geboortestad; even later, tot 1881, op het Polytechnicum te Delft. Dorst, brandende dorst naar cultuur in alle schakeringen. Schoonheid boeit hem! Hij wil alles...

Maar de grote lijn wordt niet uit het oog verloren. In 1884 haalt hij zijn M.O. en hij streeft aanvankelijk zelfs naar het leraarschap, dat hem niet bevredigt. De journalistiek schijnt voor deze sprankelende jongeman geschikter; op onderscheiden fronten dient hij haar muze. Kunstverslaggever van de Oprechte Haarlemmer, losse en vaste medewerker aan diverse andere tijdschriften en tenslotte redacteur van *Het Tooneel* (1886-90)! Hij wordt zelfs docent aan de toneelschool, want in die jaren heeft het toneel Leo Simons in zijn greep. In 1893 verlooft hij zich met de toneelschrijfster Josine A. Mees.

Kort daarna vertrok hij evenwel naar Engeland als firmant in de uitgeversfirma Henry & Co; het volgende jaar werd het huwelijk gesloten en vestigden de jong-gehuwden zich te Bromley. Een voorbeeldig huwelijksleven begon tussen twee mensen, die in feite elkaanders contrasten waren. Zij, een broze, timide schrijfster, dochter uit een patricisch Nederlands milieu; hij, een motorische ongebonden, zelfs driftige persoonlijkheid, een jongen uit een eenvoudig Joods gezin, die zijn weg in de wereld moest en wilde vinden. Hun uiterlijk begeleidt deze tegenstelling op sprekende wijze.

In deze jaren negentig richt Simons zijn voornaamste aandacht op de ontwikkeling van het toneel in Nederland. Londen bracht hem in contact met Shaw, Jac. T. Grein en nog anderen, die hun krachten in dienst wilden stellen van een verjonging van het theater, dat was vastgelopen in salontraditie. Het was de tijd van 'Tachtig' en 'Negentig'. Met Frank van der Goes, Jan C. de Vos en anderen behoorde Leo Simons tot de avant-gardisten zijner generatie. Hij steunde experimenten in een klein theater aan de Amstelstraat, waar jonge krachten van het toneel zich waagden aan Strindberg, Hauptmann en Ibsen.

Ook hij zou door Willem Paap op de hak worden genomen als 'de zwaar op de handte Sypgens, die in dezen tyd een volkstheater wilde oprichten voor een dubbeltje entree...' De dorre en domme Sypgens uit *Jeanne Collette*,

... de Ibsenbepeinzer—de peinzend sprekende Sypgens, een jonge man van hy de der-tig, klein, kaal, met rossigen knevel en volbaard, had op zyn gelaat den ernst van wie pro-fetieën spreekt tot zyn volk, droefzinnige profetieën over het ideaal, het moderne, de over-ervng, zware zinnen over Ibsen, die kort voor hun punt op hun derrière vielen, of vóór de punt werden afgeknabbeld.

Paaps bezwaren confronteren ons met de sociaal-culturele denk-beelden van een Joodse jongeman, die—zonder tot het socialisme te komen—de geweldige betekenis inziet van de opvoeding van het volk. Historisch blijft het opmerkelijk, dat Henri Polak en Leo Simons aan hun levende verbindingen met de Engelse Fabian Society de impulsen ontleenden voor hun baanbrekende sociaal-pedagogische projecten. Beide sociaal-voelende schoonheidszoekers lijken op elkander. Ber-lage bouwde hun woningen.

In 1900 was Simons definitief naar Holland teruggekeerd, nadat de Engelse uitgeverij wegens gebrek aan succes was losgelaten. Hij nam deel aan het 'Ons Huis'-werk, werd mede-oprichter en bestuurder van 't Binnenhuis'. Geen vraagstuk van maatschappelijk en opvoedkun-dig belang werd verwaarloosd. In 1903 verscheen te Haarlem bij de Er-ven Bohn de eerste aflevering van zijn *Studies in volkskracht*. In 1904 in de Amsterdamse gemeenteraad, ijverde hij ook in dit gezelschap fana-tiek voor zijn idealen, waarvan het voornaamste uiteindelijk werd: het goedkope boek, het boek-voor-iedereen, het boek voor de arm-sten. Zoals hij het omstreeks 1900 al formuleerde: 'dat in ons land een serie goedkoope boeken van een veelomvattende verscheidenheid een noodig hulpmiddel ter verdere volksontwikkeling' was. In 1905 werd de Maatschappij tot Verspreiding van Goede en Goedkoope Lec-tuur opgericht. Een jaartal met gouden letters uit de beschavingsge-schiedenis van Nederland.

Het moet wel iets bijzonders zijn geweest om kort daarna in de eta-lages van de boekwinkels de editie te zien van Sara Burgerhart, in twee deeltjes, elk voor veertig cent per stuk! Een revolutie was voltrokken en de zegenrijke gevolgen lieten zich niet eens meer raden. Wat verder volgde was immers een onvermijdelijke consequentie van een o, zo simpel begin. Zij, die nog het voorrecht hebben gehad in eenvoudige arbeiderswoningen de lange rijen grijze boekjes te mogen waarne-men, kunnen iets aanvoelen van de gevolgen van dit initiatief, ont-sproten aan het brein en de werkkraft van een Jood, die, hoe ver ook afgeweken, hoe afwijzend ook tegenover het Zionisme, intuïtief de be-tekenis aanvoelde van de Joodse invloed op de Nederlandse cultuur.

Als hij in zijn militante brochure *Joodsch nationalisme en assimilatie* de

Joodse renaissance afwijst, dan doet hij dat ten behoeve van die Nederlandse cultuur. Hij schrijft:

Doch binnen die volken zal men althans moeten geraken tot het neerhalen der tallooze 'shotjes', die er de menschen verdeelen: van stand, bezit en godsdienst. Een nivelleering is noch noodig, noch gewenscht. Het gemeenschappelijke behoeft volstrekt niet zoo scherp gesteld te worden tegen het individueele; beide zijn, met tact, zeer wél vereenigbaar. Doch al wat de menschen kunstmatig afscheidt, moeten we trachten omvèr te krijgen, zal er eindelijk frisscher lucht over de wereld stroomen en de menschheid tot werkelijken, volledigen uitbloeï van al haar krachten en gaven geraken. Daarom zou ik ook de Joodsche omheiningen willen zien vallen en liefst een zoo volkomen mogelijke versmelting van Joodsche en, laten we maar zeggen, Christelijke bevolking zien ontstaan. Al het beste wat de Joden in zich hebben: hun practische zedenleer, hun gulle liefdadigheid, hun geestelijke reëheid, hun offerreë idealisme, dat alles kunnen meebrengen in de gemeenschap met de andere volken, en er hun fouten en eigenaardigheden, die ieder kent, onder leeren overwinnen. Voor elk volk, waarmede zij assimileeren, zal de winst groot zijn. En zoo sterk zijn hun rasqualiteiten, dat men niet bevreesd behoeft te zijn, die in de vermenging met andere volken snel uitgeput te zien.

Geassimileerde Israëliet, zo ge wilt, Groot-Nederlander, maar welk een oer-Jood naar zijn wezen, in wie het Boek geest en lichaam was geworden. Moduleerde Margot Scharren-Antink niet het koze-naampje 'Moekie', dat Simons vrouw hem had gegeven, in 'Boekie'?

Zijn verdiensten werden alom erkend. Ook op creatief-cultureel gebied (het drama) en zelfs wetenschappelijk (Vondel). Voor zijn buitengewone prestaties 'zowel ten opzichte van de Nederlandse letteren als van de Vondel-studie en de dramaturgie; niet minder om zijn ijveren voor de verspreiding der Nederlandse letteren' verleende de Amsterdamse universiteit hem een ere-doctoraat. Dat was in 1932, ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan der Alma Mater, hetzelfde jaar, waarin ook Henri Polak zijn doctoraat honoris causa verkreeg 'omdat hij de bewondering voor zijn geboortegrond heeft verhoogd en zijn vaderland en volk op vele manieren heeft gediend.' Kort tevoren, in 1930, had Leo Simons de grote zilveren medaille van de stad Amsterdam ontvangen uit de handen van de toenmalige wet-houder van O. K. en W., Eduard Polak!

In zijn *Tot afscheid* vertelt Simons over het boek en de zelfvorming:

Er leeft een Joodsche vertelende over een Romeinsch stadhouder over het volk van Israel. Hij wilde toch wel iets weten van de levensleer van dat vreemde volk, dat hij geroepen was te overheerschen. En hij ontbood een Rabbijn, die hem kon inlichten; doch zoó in het kort, als die doen kon terwijl hij op één been stond. Rabbi Hillel, de geroepene, sprak toen drie woorden: Weohafto lereiago komouchu: Bemin Uw naaste als Uzelf.

Geroepen het werk der Zelfontwikkeling van Volwassenen in zijn hoofdelementen voor U te kenschetsen, kan ik, op mijn beurt, als rabbi Hillel, dit doen met drie woorden: Zelfontplooiing, Zelfverruiming, Zelfverdieping.

'Van het edelste Spaansche bloed binne we'—de Querido's

Toen omstreeks de jaren zeventig zich in het Nederlandse Jodendom langzamerhand ingrijpende wijzigingen begonnen af te tekenen, woonde in de Amsterdamse Roetersstraat een Portugese Jood, Aron Querido met zijn vrouw Esther Lopes Dias. De naam Querido, in de Snoge als 'Keriede' uitgesproken, was eeuwenoud. In hoeverre echter Aron zijn stamboom *exact* tot het begin van de zeventiende eeuw kon terugvoeren, is ons niet bekend, maar hij was een echte Portugees, 'dor-dor' (van geslacht tot geslacht). En zijn kinderen waren het niet minder. Van de oudste weten wij niets, maar de tweede zoon Emanuel, geboren op 6 augustus 1871 laat ons niet in twijfel over zijn afkomst. 'Het is niet juist te zeggen, dat Emanuel Querido van Portugees-Joodse afkomst was; hij was een Portugese Jood', aldus zijn zoon.

En dit laatste geldt zo mogelijk nog sterker voor Arons jongste zoon: Israël. Dat diens optreden in de Nederlandse letteren achteraf niet van enige blijvende betekenis is gebleken, neemt niet weg, dat Israël Querido als auteur een volstrekt aparte, door niemand ontkende indruk heeft gemaakt! Hij was naar de maatstaven van het Amsterdamse Jodendom een rasechte 'Pottegies', een 'Schprankel', aan welk laatste woord, dat misschien 'gedoopte' betekent, een late herinnering aan het Marranendom is gekoppeld.

Beide broers, 'Maan' en 'Is.' hebben het elkander gedurende hun leven niet gemakkelijk gemaakt. Het eigenaardige boek, dat Karel de Wind in 1933 schreef, *Rond het leven van Israël Querido*, vergunt ons een wel zeer vreemde blik op een vete in de 'misjpacha'. Niet geheel onbegrijpelijk als wij ons willen realiseren, dat de beide gebroeders nogal expansief van aard waren. Niet alleen het Amsterdamse ghetto, doch zelfs de gehele Nederlandse cultuurwereld was naar een oud woord van een Joods diamantbewerker te klein voor 'zon en maan tegelijk'.

Of en in hoeverre Emanuel Querido zich aanvankelijk als de mindere zou hebben moeten beschouwen van zijn zo veel beroemdere broeder, is een academische vraag geworden. Afstand in tijd heeft ons

geleerd dat in de ruimteverschijnselen van het geestelijk leven der Amsterdamse Joden de maan de zon allang heeft ingehaald. Maar in de tijd zelf lagen zulke verhoudingen van 'strebende' broeders heel wat complexer. In niet minder dan tien boekdeeltjes heeft Emanuel zich heel openlijk hierover uitgesproken. Want *Het Geslacht der Santel-jano's*, dat in de jaren 1918-28 bij W. L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij te Rotterdam verscheen, moet toch voornamelijk worden beschouwd als zijn autobiografische poging om zich te handhaven tegenover het 'genie' van Israël. Tot in zijn pseudoniem blijft de auteur Portugees: Joost Mendes. De namen ook in de boeken der Querido's zijn op zichzelf de moeite van het opmerken waard. Dit geldt speciaal voor de afkortingen der voornamen; bij Portugezen wordt Jakob: Ko; Mordechaj: Chai; Isaac: Sak; Joseph: Joost; Rachel: Raatje; Benjamin: Miene; Salomon: Monnetje; Judith: Dieke.

Het is niet het enige Sefardische, dat het oeuvre van de Querido's stempelt tot een bron voor de folklore der Amsterdamse Portugezen omstreeks het eind van de vorige eeuw. Wij zijn ook daarom geneigd de gebroeders te vergelijken met A. Aletrino, die (ondanks alle opdrachten aan Portugese meisjes uit zijn omgeving) toch nooit materieel iets duidelijk maakt van het leven der Sefardiem. Naar de buitenkant vertoont deze sombere arts zeer zeker in het fin de siècle een eigen kenmerk. Maar dat is dan ook het enige. Hoe anders bij de Querido's, die *niet* uit de aristocratische regenten-groepering der Gemeente stamden. Hun vader was een diamantbewerker, met een romantische inslag, die zijn kinderen veel zal hebben verteld van het grote Portugees verleden. Maar dit alles op de afstand beleefd, die zijn milieu mogelijk en ook wel innerlijk noodzakelijk maakte.

Om dit aan te voelen, behoeven wij alleen maar de satire te lezen, die Is. Querido heeft gewijd aan Aron Laguna: *van de familie; tooneelspel in drie bedrijven*. Vooral de eerste acte is trefzeker. Wij leren vele uitdrukkingen kennen, die de Sefardiem in die jaren nog gebruikten. En daardoorheen een onnavolgbare humor. Vooral Nathan doet ons lachen:

Die had zoo'n sjniks, die Portegies, dat ze vrouw van 's morgens tot 's avonds in zije japonne het motte loope... (met breed spotgebaar, golven aanduidend)... mefrou de zée! 'n reuze ruisch had ze óver zich!... Het ze zich áls óveral wille uitgeve voor 'n Christinne... (met gebaar; lacht), ehé... Saartje Neushoorn!

Maar naast afstand was er ook binding. Iets van zuiderling en oosterling was aanwezig in beide Querido's, maar vooral in Israël, die in alle exuberantie, zoals zijn stamgenoot Da Costa 'geen zoon der lauwe Westerstranden was'. Zijn grote liefde voor de Oosterse pracht dreef

hem naar Perzië, maar in diepste wezen verschilt zijn Darius niet van de Kaapse juwelier Bresser uit *Levensgang*. Het is alsof gebrek aan vorming in zijn jeugd bij hem, die toch werkelijk met gaven was toegelust, een blijvend tekort had veroorzaakt, dat hij nimmer kon inhalen; hoe mateloos gulzig hij ook alle gebieden van de geest wilde veroveren. De toelichtingen, waarmee hij zijn boeken volpropte, bewijzen het. De catalogus van zijn bibliotheek vergast ons op de inhoud van een boekenkast, die uitpuilt van alle soorten geleerdheid: theologie, judaica, occultisme, psychologie, criminologie, economie, geschiedenis en topografie der Nederlanden, folklore, archeologie, muziek, toneel, natuurlijke historie, sport, het seksuele leven, enz.

Wat hem in dit teveel ontbrak, dat was de tucht, de beheersing, de distinctie. Hij las, maar vond geen echo in zichzelf. Hij schreef en sprak, maar ontbeerde de weerklank van een eigen geestelijk patroon. Hij kon niet luisteren, en zo mogelijk nog minder fluisteren. Hij is totaal vergeten, deze Jodenjongen uit de Kaapse tijd, die in *Levensgang* de smakeloze juwelier wel hoonde, maar die in zijn eigen smaakvergroeiing een der hunnen bleef.

Hoe geheel anders zijn broer, die in zijn jeugdherinneringen nog het meest op Israël lijkt, doch wiens arbeid als uitgever daar ver bovenuit komt. In hetzelfde jaar, dat Leo Simons zijn 'Maatschappij' stichtte, begon de uitgeverij Querido met een editie van *Ethiek van liefde en huwelijk* door de Zweedse Ellen Key. Het jaar daarop volgde *Eerlijke antwoorden op kindervragen* van Rudolf Penzig. De boekhandelaar Emanuel Querido had zich begeven op het terrein van de uitgeverij, die hij in dienst wilde stellen van opvoedkundige idealen. Ook hij.

Het heeft geen zin hier de ups en downs van Emanuel Querido in het economische en sociale vlak te vervolgen. Uiteindelijk ontstond gedurende de Eerste Wereldoorlog het later zo befaamde boekenbedrijf aan de Keizersgracht 333 te Amsterdam. Een van zijn auteurs van wereldvermaardheid was Barbusse, wiens *Het vuur*, een der meest verbreide anti-oorlogs-romans, in 1917 in een grote oplaaq verscheen. Daarna volgde *De hel*, dat door de procureur-generaal bij het Haagse Hof in zijn ressort in beslag werd genomen. Een reclame-campagne van onverdachte zijde! Druk na druk werd opgelegd; het betekende een belangrijke duw in de goede richting.

Zo weerspiegelde zich reeds vroeg in Querido's uitgeverspraktijk het belangrijke tijdsgebeuren en dit zou niet tot de Eerste Wereldoorlog beperkt blijven.

Het hakenkruis over Europa... op die gedachte reageert Querido met alle felheid, die

in hem is. Duitse schrijvers zijn gedwongen, hun vaderland te verlaten. De linkse Duitse uitgeverijen worden gemolesteerd, haar leiders moeten een goed heenkomen zoeken. Hun taak wordt op verschillende plaatsen in het vrije Europa overgenomen. In de Nederlandsche Staatscourant van 1 november 1934 staat de oprichting vermeld van de N.V. Uitgeverij Querido (Querido Verlag), met een kapitaal van f 30000. Directeur is Em. Querido. Doel: het uitgeven en exploiteren van boeken en tijdschriften in vreemde talen en van daaruit voortvloeiende rechten. Hij verzekert zich de medewerking van de uitgeweken Duitse uitgever Dr. F. H. Landshoff van Kiepenheuer, met wie hij door de uit Berlijn gevluchte Nico Rost in contact was gebracht. Voor die tijd had Querido al vertalingen uitgegeven van auteurs als Schmitzler, Feuchtwanger, Klabund. Nu zouden de boeken der Duitse emigranten in hun eigen taal in Amsterdam verschijnen. Feuchtwanger, Leonhard Frank, Vicki Baum, Heinrich en Klaus Mann, Remarque, zij en vele anderen vonden de gelegenheid, van Nederland uit tot de Duitsers lezenden in de gehele vrije wereld te spreken. En zelfs tot de Duitsers in Duitsland zelf, die met de voorraden voor Polen bestemd over zee via Gdynia bereikt werden. De vrije wereld zou overigens in de komende jaren steeds kleiner worden. Italië ging deel van de as uitmaken, Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije, Polen, Spanje werden uitgeschakeld.

Deze uitgeverij heeft Querido geen baten van betekenis gebracht. Ten eerste was het in die tijd helemaal niet gemakkelijk en zeer kostbaar om vreemde markten te veroveren, ten tweede was het moeilijk zaken te doen met de geëmigreerde auteurs, die zich maar niet wilden of konden realiseren dat het debiet van hun boeken ineens schrompelde. Er moest enorm veel gereisd worden. Querido bleef ook niet de enige, die zich op dit terrein had begeven: Bermann-Fischer Verlag, eerst in Wenen, later in Stockholm en Allert de Lange te Amsterdam streefden dezelfde doeleinden na. Met deze twee firma's werkte Querido later samen in een 'Gemeinschaftsproduktion', die 'Das Forum deutscher Dichter' exploiteerde, met auteurs als Thomas Mann, Franz Werfel, Stefan Zweig, Vicki Baum, Annette Kolb, Heinrich Mann, Alfred Neumann, Feuchtwanger en anderen. Later kwam het tot een 'Zentralauslieferung' dezer emigranten-uitgeverijen.

Emanuel Querido was een idealist voor wie in het Nederland van na de tiende mei geen plaats meer was. In 1943 dook hij onder in Blaricum met zijn vrouw. Beiden werden verraden en vermoord. Een gevaarlijke mythos had de functie van het redelijke woord overgenomen.

De heilige taal

Joden brachten het boek! Dat is nu wel duidelijk en zij effenden het pad van Joodse auteurs, die voor een nieuw element zorg droegen. Want

met het verschijnen van Nederlandse boeken door Joden drong in het Nederlandse taalgebied ook de taal der Joden binnen. Maar deze was niet meer die van het Oude Testament. Het was een mengelmoes van allerlei uitdrukkingen, waarin resten van het Hebreeuws en van het Jiddisj waren overgebleven. Joodse zegswijzen waren (onder invloed van het Jiddisj) altijd wel gebruikt. In Amsterdam vooral, maar lang niet alleen daar. Tot het eind der negentiende eeuw bestond dit 'Joodse' bestanddeel voornamelijk uit termen, die te maken hadden met handel, geldhandel en beurswezen. Zij maakten deel uit van een groepstaal, die naar sociale geleding als beperkt kon worden beschouwd. Wij zien dan gemakshalve maar af van het bargoens, waarin eveneens Joodse uitdrukkingen voorkomen.

Met het optreden der (vooral socialistische) Joodse auteurs begint evenwel thans een nieuwe ontwikkeling. Door *hun* beschrijving van Joodse toestanden kwam 'de taal der Joden' onder de ogen van een veel groter publiek. Zelfs naar hun aantal dienen bedoelde Joodse auteurs niet te worden onderschat. Onder de negenenzeventig schrijvers, die in het *Gedenboek der Wereldbibliotheek* uit 1915 worden opgenoemd, bevinden zich veertien Joden, dat wil zeggen ongeveer 17,5%! Onder hen namen als Carry van Bruggen, Samuel Goudsmit, Jacob Israël de Haan, Herman Heijermans en Is. Querido.

Het waren vooral beide laatsten, die in dit opzicht school hebben gemaakt, en enkele fragmenten van hun oeuvre, achtereenvolgens uit *Sabbath* (Heijermans), *Levensgang* en *Aron Laguna* (Querido) mogen dit nog nader adstrueren.

SABBATH

'...Beschwibbel me niet langer—geef vier zoof Zelikkie...'

'Bij taures mausche niet!', zei Zelik verveeld-schapig den talles neerleggend in het papier:

'nah!... nah!... 'k zel 'r twee gilde van make—'n cent 'n ziek jaar als 'k méer geef!...'

'Schmaabenie!'—huilzong Suikerboon:—

'waas kan ich mit zwei zoof toen!... 't Is voor 'n partij negotie, gesjogte rommel van 'n sijkes die geen mezomme heit... moddek Zondag-mòrrege komme hèle!'

'Ich gib nich mehr.'

'Nah, neëm 'm dan! Neëm 'm dan!... Geef 'n rezu... As 'k ehaam kom krieg 'k van me memme, emmes e valderappus... Lang zel je d'r geen nekoome van hebbe... Tege Jontif haal 'k 'm terug. Og, je beschwibbelt as 'n gòj!...'

Zelik luisterde half, bezig in 't schemerdonker 'n reçu te schrijven. Slapjes tusschen de bezigheid door vroeg-ie dan:

'... Gaat 't met de mazzematte?...

'...Bezaules!... Geen mazzel en geen brooge,' klaagde Suikerboon, staand in de licht-zijling van het deurgat bij de marine-jassen. Zijn gecerneerde oogen keken groot in 't geel-beloopen oogwit naar den muur, die den laaienden hemel afgrauwde. Zelik bukkend in het zwart-donker, tusschen de kleerstacks achter de toonbank, moffelde den talles weg bij meerder beleend goed. Het gegons van de Breestraat zwol tot zwak onweer-gegrommel en een tram bevolokend de rails deed het ouwe huis in zijn keldersfundering schudden.

'Een gilde enne twee kwartjes enne vijf dibbeltjes,' telde Zelik op de eeltige, warme hand van Suikerboon, die het tellen meevoelde zonder kijken. Zorglyk bedenken dee zijn omstoppelde lippen saamstrakken.

'Vlak 't rezu niet,' zei Zelik en de bruin-beenige Jood keek naar de natte kriebels op de bon, naar de lompije cijfers waarmee Zelik zijn doodskleed had benummerd.

Soezend nu beiden, in slap gedenk, slaaprig van oogstarren bij de trap, waar boven het voetengeschuif ging, wachtten ze nog op gepraat, de een van den ander.

LEVENS GANG

Addenom wat à pertaligheith!—viel Sak, in zwaar woedegeschor uit,—die spreek van meide! ...bin jij dan nooit in de Nes gezien? veur èlleke keer zal 'k de honderdduizend krijrre, dan, ben ik betoeg! ... nogg!... Vertel mijn!... bi-je niet mit Bliem Mors en zè groote zoon in één kas geweus, en hèt vader en zoon 't nie gehouwe mit één temeije?... 'n goed verstaander hèt e hallif woord noodiq... vertel mijn!... nogg!... Dat wazze je boe-zemvrinde... fijne gewroesse!... dié spreek van de werksman!... nogg!... en weetje-nog, als wanneer Japie Trotsch an ze vrou hèt angestoke en an ze dochter, omrede ie ziek was, en tòch bij ze vrou geqaan was, en hoe ie naar 't meschoggene-gestich is gebroch?... Oók e vrind van he... en Gaj... en Rilie... en Heimie Trébe?... vader en zoon hebbe tog veur één nekeiwe gevochte enne allebei tweu kindere bij d'r gehat!... die spreek van de werksman!... Dat wéut-jij niet, wat Bolazoom hèt komme veurleze op fabriek teuge de zoons wat de vader gedaan hèt, en dat Ralie Strees mit de vrou van Moos geleef hèt, mit Naatje, en dat ze mit goedvinde van malkaar geruuld hebbe!... oók jawweliers mit permissie!... die paar goeie niet te na gesproke... wat è pertaligheid!... Enn e-e-en hoe as die eisjedisje weer later is gaan leewe mit Roegie Paj, è neef van d'r moederskant die 'r in huis was geweus, jewet wel... ze vader was Paj uit de Vinkebuurt, die gehandeld hèt in tabak en snuif... waar ze moeder dood van de trappe is afgevalle op è chabbez-èmörre-ge?... Die spréek nogg!... En weet-je... neem je hoed af, mit permissie, sta op en ga zitte,... is nouh è groohte juwelier, hoe Sak Assie vroeger geloope hèt mit parraplus en mit luciferre, hoe ie è kratsnabbel rijk hèt geweus, en altijd gestaan hèt an de Magere Brug en hoe ie gezéte hèt, viér jaar, om as-ie gestole goed hèt opgekoch?... vertel mijn!... nogg!... die spreek van de werksman!... En as ze 't goed hebbe gekrere in de Kaap, mos ze vrou altijd phisse in de opebare straalhtn waar ze vedaan binne gekomme... wat è garpene-

chant... En de heele familie het niet gekenne leze of schrijve... geen ollefeur e beis gekenne... En dan die Japie Miskhe, ook zoo'n trotsche pàrreg,... è gebencht ponem... hèt mijn moeder nog eete gebroch, om as ie anders om was gekomme van de honger!... nouh hèt meneer è eiges èkepaaje!... Als ik me zoo de revuu veurbij laat pesseere, en 'k zie haarlie op straat, dan poppelt me hart... dan zeg ik in-me-zellewers:—jou vader hèt gezète... jij bint è gannef... jòu vrou is eisjediesje... lellebel eerste klas... hij hèt je familie angestoke... en die zijn bouh betoeg... jij het mit zuur gestaan an Mårreke, en je vader hèt zwart gezien van de honger... treife hemazzels... En die kyke je nouh an of je modder an je hèt vastplakke!... die trekke halie neus op!... Dié spréék... ik ja... ik bin altijd è àrreme pàrreg geweus, en dat bin 'k gehléewe maar niemand went wat op me te zerre!... zal 'k blind worre, op die tweu ooge!... as 'k toe gappe heb gekenne, was 't nòg niet imme òpgekomme,... en nouh binne de grootste ganòwem juweliers en eigewerkmakers, mit permissie... zuige ze de nesjomme uit de werksman d'r uit.

ARON LAGUNA

Een oud-deftig, empire-gemeubileerde kamer, met enkele muurkasten. Schilderijen met bijbelsche voorstellingen aan den wand. Mesusa's aan de deurposten. Een brandende haard. Op tafel, middenin, kranten en dikke boeken, een lange pijp met dop en tabakspot. —Het is een zeer koude winteravond.

Eerste tooneel. Mevrouw Laguna Miranda zit in een starende houding voor het vuur. Zij is nog een knappe vrouw van vijftig jaar. Zij spreekt zenuwachtig en gejaagd. Statisch komt Mevr. Pareira Diaz Pisa binnen, een grijze dame van zeventig jaar, trotsch van gestalte. —Haar stem klinkt scherp en sarcastisch. Ondanks haar joodsch-Portugeesch-adellijke afkomst, spreekt zij weinig voornaam.

Mevr. Pareira (naar Lisa toegaand): Lies!... Lies!...

Lisa (opschrikkend): Ja mama?

Mevr. Pareira: Zoo zit je nou al de godganschelijke avond—als Baruch straks komt en hij ziet je zóó soflade...

Lisa (bijna schreiend): Zoals die kinderen me de dood andoen, mama,... drie nachte,... verstaat u?... drie nachten is Jacques nou al niet op zijn bed geweest.

Mevr. Pareira (ontdaan): Drie?...?

Lisa (knikt): God mag weten waar ie zwerft!

Mevr. Pareira: Doet ie toch wel ereis méér.

Lisa: Nee,... zóólang nooit.

Mevr. Pareira: Tóch een éngel van een jongen!

Lisa: Natuurlijk... iuw oogappel.

Mevr. Pareira: Onzin!

Lisa: Géén onzin.

Mevr. Pareira: Als ik nou tóch zoo bedenk Lies, en ik reken je ongelukkige broer Rafeel

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

niet mee,... och, och, wat is er dan overgebleven van ál de Diaz Pareira's?... Vluchtelingen lijken we waarachtig!... Alléén jij nog.—Toe, wees nou niet zoo slap kind—je huilt je compleet ziek om je kinderen... Twee, als boomen, heb ik onder de grond gelegd, naast m'n man.—A ki-aay!... Onze Lieve Heer heeft 't zoo gewild—met Rafeel óók, mo-fiene!... 'n Man van vijf-en-veertig jaar!... Vandaag blaft ie als 'n hond en morgen miaauwt ie als 'n kat—en toch zegt de dokter dat ie niet gevaarlijk is.

Lisa: Toch moest ie allang verpleegd worden.—Maniak is ie, zegt de dokter—en m'n goeie man die 'm maar niet uit huis wil doen!

Mevr. Pareira: God heeft het zoo gewild—maar ik heb me tege álle verdriet tóch staande gehouën Lies,... stáánde!

Lisa (driftig): U ook, met uw harde kracht—de rechte soort—uw Spaansch bloed... ú hébt geen zenuwen!

Mevr. Pareira: Spaansch bloed?—a... palabres, palabres... praatjes!... Nee Lies, mijn papa-zaliger, Chacham Casuto Orobio Dandrade... dié heeft me altoos voorgehoute: kóp op!

Lisa: Baruch houdt niet van huichelen.

Mevr. Pareira (minachtend): Baruch!... Baruch!... Vroeger heeft je papa met de rijkste aristocraten van Amsterdam vriendschap gehouwe—en daarvóór hebbe vorsten ons tot gezánten gemaakt.—Geleerden, gróóteste bankiers,... wat waren ze niét de Portugeezen?

Lisa (wrevelig opspringend): hè,... niet úitstaan kan ik 't... die trotsch op uw afkomst!

Mevr. Pareira: Als ik maar mág!... Dóór-dóór Sephardiem's—een gebóre Casuto Orobio Dandrade, getrouwd met een Pareira Diaz Pisa—als het maar kán!... van het edelste Spaansche bloed.—We stammen áf, van papa's kant, van Jehuda Haccohen, van Abenhacar Osorio—schatmeesters en ministers—en van mama's kant, van de Herera's de Abarbanel's en Gabirol's... 'n kleinigheid,... wat doe je d'r méé? Van het edelste Spaansche bloed binne we!...

Lisa (schamper): Edelste bloed!... Aroon zegt altijd: we spreken niet eens fatsoenlijk Hollandsch...

Met welke laatste opmerking we ongevraagd in medias res gebracht worden! Dit Nederlands (is het wel Nederlands?) heeft slechts zeer in de verte nog iets te maken met de oorspronkelijke heilige taal, het 'loosjen hakoudesj' der Bijbelse profeten. Zelfs de relatie tot het Jiddisch is dermate onecht, dat van een speciale 'Jodentaal' niet meer kan worden gewaagd. Slechts in zeer uitzonderlijke gevallen kwam een letterkundige tot een min of meer apocriefe Jiddische creatie. Wij denken aan de Gewijde liederen van S. Bonn:

VOLK VAN HET BOEK

MEMMELE

*Hob de Memmele heut gesehen
Gott soll er nebbisch benschén.
Se hat mein hand zo fast gehalt
se hat mein mund zo angefalt
die hand, die hand, was war die kalt.*

*Hob die Memmele heint gesehen
das wär nicht in kein johren!
da war das haar nog blond und schwer
die zahne glanzen ihr nog sehr,
und ohne brille lass si, am sjabbes die haftore.*

*Jez wankt si schwachlich auf mir zu
und sagte "s ist heut kaltlich!
ist 's ihr dorten gut gegangen
und hast du eppes mitgefangen?
und wurde ich zeits sehr altlich?"*

*Ich sagte 'Memme! doch nicht! nein!
doch in mein herze kaam gewein
da spukte 'n böses marchen,
—'n schwarze katze bis mich weh!—
ich küste si, gute tag i adé!
Ich küste ihr altes harzelen.*

*Und wenn das morgen nicht mehr schlägt
Gott weis was er will machen,
dan habe ich ihr adé gesagt
bis wir zusammen erwachen:
ich weis nicht was Gottvater will
doch in mein herz ist weinen, still.*

Wie van de huidige generatie heeft deze ghetto-dichter nog gekend? Ergens in de Pretoriusstraat dreef hij een boekhandeltje. Hij woonde niet ver van David Wijnkoop, kende Joppe Loopuit, Henri Polak, Mendels en verder alle Joden, die in deze bladzijden voorkwamen. Velen kochten bij hem. 'Kol Yisrool dat was daar thuis...' Jacob Israël de Haan schrijft Frederik van Eeden, dat hij hem via Bonn boeken zal

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

doen toekomen. In de loop der jaren ontstond zijn gedichtenbundeltje *Wat zang en melody*, met een sympathiek woord tot inleiding door Leo Simons uitgegeven. Emanuel Querido verzorgde de uitgave der *Gewijde liederen*, die kort na de oorlog dicht bij de Munt werden 'verrams'd' en die nu vergeten zijn, als Bonn zelf, voor wie wij nog éénmaal het jaartijdlicht mogen ontsteken:

God van het Licht!
Heer van het Licht!
Gedenk onze Dooden.

En wij zullen om U zijn
als klare druppels diamant,
als rozeblaren zacht gekruld,
als blanke cederappels
om U bloeiende.

Gedenk hen Heer, want
hun licht ging heen
van ons
opdat het weder ontsrale zou
in Uwe morgen:
God van het Licht
Heer van het Licht.

10. Kinderen aan de Zee

Sociale bewogenheid

Aan de zee

Hebben Joden de zee liefgehad en dan speciaal de Noordzee, die de Nederlandse kusten bespoelt? Wij zouden er na het ghetto-proza van Querido, Heijermans en anderen niet meer in durven geloven. Maar op het spoor van deze deductie zouden wij historisch zeker een vergissing maken. Wij wisten trouwens als beter. Zouden van Issachar niet de Friezen afstammen en van Zebulon de Bataven, zodat naar deze apocriefe legende de Nederlandse liefde voor de zee zelfs een erfstuk zou zijn van de Joodse? Naar Vader Jacobs zegen aan Zebulon, die zou wonen aan de zeeën 'en hij zal aan de haven der schepen wesen; en zijne zijde zal zijn naar Sidon...' (Genesis 50:13).

Bovendien—ook de zee kwam in onze verhalen voor. En met recht. Wij hebben wereld-ontdekkende Marranen ontmoet, Joodse Piet Heins, Sefardische pioniers van Pomeroon. Tot ver in de achttiende eeuw waren Portugese Joden als zeevaarders werkzaam. Tijdens de grote novemberstormen van 1775 verging de *Charming Sally*, een Joods schip, dat van Malaga onderweg was met bestemming Amsterdam, doch dat op de Zeeuwse kust schipbreuk leed. De kapitein, Aaron Buzaglo en de gehele bemanning kwamen om tijdens een noodweer, dat de golven dreef tot voorbij de kerk van Scheveningen.

Aaron Buzaglo was geen uitzondering. Nog in 1776 denkt de latere godsdienstonderwijzer Mozes Cohen Belinfante aan een zeevaartkundige loopbaan. Dat was bij de Portugezen heel gewoon gebleven. De Hebreeuwse dichter David Franco Mendes vervaardigde een woordenboek voor de zeevaart, waarvan het manuscript bewaard is gebleven, met de technische tekeningen, die men niet zou verwachten te midden van de geestelijke nalatenschap van een dichter, die voorkomt in alle handboeken der Hebreeuwse letterkunde. Het Amster-

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

damse ghetto lag minder ver van het IJ dan men zich later op de Jodenbreestraat bewust was. Een vastgeroeste typologie van het 'goles'-Jodendom, gekijkt door een eeuwenlange antisemitische traditie (waarvan ook de Joodse scheppende auteurs de invloed ondergingen), vertroebelde het werkelijke beeld van het Joodse karakter, de Joodse mens, het Joodse type. Mede daardoor maakte het nieuwe Israël op de niet-Joodse wereld een enorme indruk. Ook langs, aan en op de zee!

Zelfs voor nationaal voelende en denkende Joden was het Joodse contact met de zee aanvankelijk een openbaring. Toen het 'eerste Joodse schip' zee koos zong Jacob Israël de Haan, destijds reeds in Palestina:

*Ons eerste schip, een wereldwijde vloot,
Zal wind en water weer voor ons veroveren,
Joodsche matrozen stout in storm en nood,
Mogen al makkers met hun moed betooveren.*

*Hoe zingt het door mijn lied: Joodsche matrozen,
Zij vreezen niet, waar de stormvloed begint.
Op hun donk're wangen bloeien de rozen
Van zon, van regen, van den ruimen wind.*

*Wij ploegen 't land, wij ploegen 't wijde water
Onder sterren van allen weidschen stand.
Verder dan één vriend, verder dan één hater
Haalden wij schatten uit elk heerlijk land.*

*Toen Israël zegende zijn twaalf zonen,
Zegende hij Zebulon niet het minst,
Wiens mannen langs het wijde zeestrand wonen,
Vinden een wereld open voor hun winst.*

*En Salomon zond zijne wijde vloten
Oostwaarts heen, oostwaarts, om schatten van goud.
Wij voeren, waar de stoutste der genooten
Ver van 't land het woelend water mistrouwt.*

*Toen wij weer in Egypte machtig waren,
Zonden Joodsche reeders een Joodsche vloot,
Met Joodsche manschap, over wijde baren,
Naar 't rijke Rome met vruchten en brood.*

KINDEREN AAN DE ZEE

*Wij ploegden 't land, wij ploegden 't wijde water,
Onder al sterren, onder elke lucht,
Den vriend beschuttend, voor geen wreeden hater
In lagen of in open strijd beducht.*

*Gelijk 't land zullen wij weer 't water ploegen.
Niet om de winst verheugd, maar om 't bedrijf.
Waar de vaders in barre banschap zwoegen,
Worden de zonen stout van ziel en lijf.*

Los van dit contact met het wijde water, dat in de loop der laatste eeuwen inderdaad was verdwenen, ontstond in de Joodse groep, die gedurende eeuwen in dit kustenrijke land had geleefd, een binding met dit westelijk volk, dat zijn belangrijkste kenmerken aan deze zee had ontleend. Hieruit groeide een opvallend medegevoel met de kustbewoners, die zulk een specifiek onderdeel van dit volk uitmaakten. Uit deze sympathie ontstond een frappant stukje cultuur.

'Langs Moeders graf'—Jozef Israëls

Een herinnering: zwijgend staat een menigte langs de weg geschaard in de zoele warmte van de zomerdag; honderden. 'Het is of een koning begraven wordt', zegt een oud man naast mij. En als even later de stoet voorbijgaat en wij de hoofden ontbloten, ouden en jongen, deftige lieden en eenvoudige burgers, dan is het inderdaad of een volk in eerbied de dood betreurt van een machtige.

En toch was hij, die daar uitgedragen werd naar de romantische Joodse begraafplaats aan het begin van de Scheveningse weg, waar vertegenwoordigers van de Koningin, van Regering, Stadsbestuur, Kunstenaarsverenigingen en tal van andere corporaties hem de laatste eer bewijzen zouden, slechts een klein man van eenvoudige kom-af. Een klein man, ogenschijnlijk onaanzienlijk, die wij vaak stil, de grijze kop met het kinbaardje en de brillenglazen wat gebogen boven de lange jas, hadden zien lopen—in de laatste tijd meer schuifelen—langs Koninginnegracht of Voorhout.—Doch ook toen stonden de voorbijgangers stil en werd er eerbiedig gefluisterd: 'Jozef Israëls.'

'Van eenvoudige kom-af', betrekkelijk! Zijn neef, Mr. H. Louis Israëls vertelt in zijn *Jeugdherinneringen* het volgende:

De familie Israëls is het einde der zeventiende eeuw of het begin der achttiende eeuw te Groningen komen wonen en behoorde tot de grote kooplui daar ter plaatse. Het oudste

document, dat mij met beslistheid hierover inlichtte, is het kohier van de Inkomstenbelasting over het jaar 1730-31, waarbij Isaac Israëls voor een voor die tijd zeer hoog bedrag aan die 'Taxatie' voorkomt. Dertien jaar later, in 1744, vinden wij dezelfde Isaac Israëls als 'diaken der Joodsche Gemeente' met zijn collega Isaac Joseph Cohen, den Raad der Stad Groningen verzoekend, een statuut der Joodse gemeente te willen vaststellen 'tot voorkoming van alle disorders onder haar vergaderinge', in welk ontwerp aan die twee heren diakenen een zeer grote macht werd toegekend; doch blijkbaar was hun positie in de stad dienovereenkomstig. Althans hun ontwerp werd bekrachtigd, waardoor de Joodse Gemeente, die feitelijk reeds meerdere jaren bestond, officieel werd erkend.

De kleinzoon van Isaac Israëls vinden wij, nadat de financiële rampen van 1763 en volgende jaren de Groninger Jodenheid sterk hadden aangetast, vermeld als een der borgen voor de in 1776 gesloten hypothecaire lening ter verbouwing der Synagoge. Zijn zoon Abraham Levie Israëls, in het ongeluksjaar 1763 geboren, maakte de gehele periode van de Franse tijd mede. Toen hij in 1818 stierf, liet hij een zoon en een dochter na. Die zoon, Hartog Abraham Israëls, geboren 1796, huwde met Mathilda Salomon Polack, de dochter van een Leeuwarder drogist en stierf 2 april 1850 in zijn woning Vischmarkt F 86. Evenals alle vorige Israëlsen heeft hij dus in dezelfde buurt, de Vischmarkt en naaste omgeving, gewoond. In dat huis, waarvan niets meer over is, werd als derde kind uit vermeld huwelijk op 27 januari 1824 Jozef Israëls geboren.

Hij werd orthodox opgevoed. Zelfs dachten zijn ouders erover hem rebbe te laten worden. Maar zover kwam het niet, want spoedig werden zijn begaafdheden op het gebied van tekenen en schilderen ontdekt. Dat was alles nog in een jeugd, toen de kleine jongen caféhouder Mozes Kiek tekende, waarvoor hij werd beloond met een kop koffie en een boterkoekje. Toen hem op zijn oude dag dit curieuze jeugdwerk werd getoond, signeerde hij het portret van Kiek met de typische bakkebaarden. Jozef Israëls vergat zijn Joodse jeugd nimmer en hij bezocht op Sjabbat nooit zijn atelier. Orthodox in de strikte zin was hij al vroeg niet meer. Toen hij in zijn jeugd verliefd was op een dochter van de vrome Magnus Norden te Maarsseveen, werd hij als aspirant-schoonzoons afgewezen.

Hij leefde te vroeg om deel te nemen aan de moderne Joodse renaissance, maar smaakte het zeer bijzondere voorrecht Theodor Herzl, de grondlegger der Zionistische Wereldbeweging, op zijn atelier te mogen ontvangen. Een symbolische ontmoeting. Herzl begreep, dat deze grote kunstenaar een 'trait d'union' was tussen verleden en toekomst. In Israëls manifesteerde zich weer eens dat eeuwige Joodse, dat —ook zonder dat het in formules is vast te leggen—ieder, Jood zowel als niet-Jood, als zodanig blijvend treft. Het verhaal van *Saul en David*, maar ook de *Choepa* én de innigheid van de *Zoon van het Oude Volk*.

Israëls behoorde nog tot dat soort 'Jidden', dat overal op de wereld soortgenoten ontmoet, 'sjoeltjes' bezoekt. Als hij op de terugweg uit Spanje (waarheen hij in 1899 een reis maakte in gezelschap van zijn virtueuze zoon Isaac en diens vriend Frans Erens) in Avignon de oude synagoge ziet met zijn Hebreeuwse spreuk, mijmert hij:

Ook hier dus zijn zij heen verslagen, dacht ik, mijne veel beproefde stamgenooten; tusschen zoovele instellingen der heidenen, leeft hier nog het uitverkoren volk. De plaats scheen mij toe door vele Joden bewoond te zijn: ik ken hun gebaren en bewegingen en hunne niet te miskennen gelaatstrekken. Maar het scheen, dat ook een hunner mij als zijn broeder herkende; tenminste hij kwam op mij af en vroeg, of ik niet een der hunnen was en waar ik vandaan kwam; hij zag, dat wij vreemdelingen waren. Misschien dacht hij, dat wij de hulp der gemeente noodig hadden, want onze kleeding zag er niet best uit: medelijdend bood hij aan mij naar den gemeente-voorzitter te geleiden. Ik antwoordde, dat hij zich niet vergist had, maar dat ik de hulp der gemeente vooralsnog niet noodig had.

Indrukwekkend blijft het verhaal, dat eveneens in zijn reisbeschrijving werd opgenomen en dat de achtergronden beschrijft van een zijner rijpste werken, de *Wetschrijver*, de 'Soufer':

Op een morgen wandelde ik op mijn eentje, met mijn wandelstok gewapend, om het evenwicht te bewaren op de glibberige en hobbelige straten, toen ik een poort of ingang zag, waarin eene vrouw bezig was water uit een put te scheppen. Ik wachtte een oogenblik en toen zij vertrokken was, ging ik er in en zag eene hooge donkere ruimte, waarin een groote steenen put geplaatst was, geheel zooals wij dat wel afgebeeld zien in de voorstellingen van Rachel en Lea. Een rad was hoog boven den put aangebracht, waaraan touwen hingen en een ijzeren haak; alles scheen oud en verweerd, maar het schijnt dat deze dingen het hier bijzonder lang kunnen uithouden. Toen ik rondzag, bemerkte ik aan den anderen hoek in den donker een steenen trap, die naar boven liep, natuurlijk naar vertrekken van bewoners dezer sombere kluis. Als vanzelf dreef de nieuwsgierigheid mij trap-opwaarts. Het was er erg donker, maar toen ik een eind ver boven den put gekomen was, werden de treden flauw verlicht uit een kleine opening, die uit het dak scheen te komen, ik hoorde iets sloffends naar beneden komen: maar kon het niet zien, omdat het een wenteltrap was, maar bij den draai dien ik opging, kwam er eene vrouwengestalte naar beneden. Eene slanke vrouw met eene groote kruik in den arm.

Toen zij mij bemerkte, draaide zij haar gelaat naar den muur, rukte haastig den doek, die om haar hoofd hing over de oogen, stortte haastig de trap af en de poort uit. Het was waarlijk, alsof het een visioen geweest was, dat in die donkere omgeving mij plotseling was voorbijgegaan. Ik ging verder naar boven en stond aan het einde der trap, waar een gordijn was, dat zich heen en weer bewoog en waardoor ik onwillekeurig door de opening in het midden zag en gezien kon worden. Ik stond daar en durfde niet verder, niet wetende, wat mij misschien te beurt zou vallen, als ik binnentrad, maar toen ik daar besluiteloos stond te denken, hoorde ik tot mijne groote ontroering roepen: 'Ma mewakshego?' in het

Hebreeuwsch, dat ik kende; het was eene zware mannenstem, die mij vroeg: 'wat zoekt gij hier?' Toen trad ik naar binnen en zeide op mijne beurt: 'Salom adonai salom allichem onoughi jehudi me eerets Hollande.'

'Eerets Hollande', riep hij, 'Waar is dat, wat beteekent dat?'

Zoo goed en zoo kwaad het ging, want sterk in het Hebreeuwsch was ik volstrekt niet, trachtte ik den man... Maar ik moet u vertellen, wat ik zag en wat die man was. Ik was eene donkere ruimte binnengetreden, verlicht door een klein langwerpig horizontaal liggend raampje, dat wil zeggen, een opengehakte vierkant, dat des nachts of bij ontijden door een luik gesloten kon worden. Scherp sneed het licht door het vierkant en teekende zich af op den steenen vloer. Dicht bij deze opening geschoven, stond eene lange schraag op schuine pooten en daarover lag een groot wit perkament, dat bijna geheel de tafel bedekte en met eene rol naar beneden hing. Daar zat achter de tafel de joodsche wetschrijver met zijne armen voorover op het perkament geleund en draaide zijn vorstelijk hoofd naar mij toe; dat hoofd scheen veel te groot voor het lichaam, dat onder de lage tafel in de schaduw niet wel te onderkennen was. Het was een prachtig hoofd, fijn en doorschijnend bleek als albast, rimpels, groote en kleine, liepen langs de kleine oogen en om den grooten gekromden haviksneus. Een zwart kapje bedekte den witten schedel en een lange witgele baard lag in groote vlokken over het beschreven perkament. Hij zat op een soort van leuningstoel zonder rug en twee krukken lagen naast hem schuin van den stoel op den grond. Hoe gaarne had ik mijn schetsboek voor den dag gehaald, de nobele kop met dien baard, die met dat perkament en het licht van het raam één was, omsloten door al het donkere van dit sombere vertrek, maar voor den starenden blik van den wetschrijver durfde ik mijn voornemen niet ten uitvoer te brengen. Hij wees mij met trots de schoonheid van zijn schrift, de heerlijkheid der groote letters en hoe of alles egaal en zonder lijntrekking geschreven was. Hij nam deftig de groote ganzenpen op, doopte ze diep in het zwarte fleschje, dat naast hem stond en toonde mij toen, hoe hij schreef. Nadat ik hem mijne bewondering had betuigd, vroeg hij mij, hem zijne krukken aan te reiken en hij strompelde met mij naar het open platte dak, dat gelijkvloers met zijn vertrek was. Hier lagen matten, waarop hij zich liet neerzakken en mij verzocht naast hem te gaan zitten. Beide genoten wij toen het panorama van Tanger, dat onder ons lag, de heuvelen en de zee in de verte. Zoo zittende met dat vreemde land voor mij, naast dien langgebaarden oude, op de matten van het platte dak in Marokko, het gaf mij een gevoel, alsof ik op dat oogenblik in eene wereld leefde, waarvan ik wel eens gedroomd had.

Toen stond ik op om te vertrekken, de oude lei zijne handen op mijn hoofd en met een 'jeworechecho adonai wejismerecho' [de Heere zegene en behoeft u], scheidden wij van elkander.

Toch is het niet deze Jood, die wij hier ten tonele willen voeren. Voor ons is Israëls minstens zo belangwekkend in zijn sociale bewogenheid ten aanzien van de niet-Joodse wereld. De schilder van de Aardappelers, uitwerking van een oude schets uit Dongen, die de parallel met

KINDEREN AAN DE ZEE

Vincent van Gogh tevoorschijn roept! De waarnemer tenslotte van de vissersbevolking aan de kusten van de Noordzee, die hem boeide, die hij liefhad. In 1855 naar Zandvoort gegaan op advies van zijn medische broeder Abraham, vond hij in het eenvoudige vissersmilieu een variant op zijn eigen romantisch-Joodse ik, dat hem zijn leven lang niet meer zou loslaten en dat even kenmerkend voor hem zou blijven als de omgeving van de Breestraat. Wie kent nog dat eigenaardige negentiende eeuwse boek *De kinderen der zee*, schetsen naar het leven aan onze Hollandsche stranden, door Jozef Israëls? A. W. Sijthoff te Leiden gaf het uit met gedichten van Nicolaas Beets, in een versierde band, goud op snee. We worden meegenomen van *De wieg* tot *Het anker*. Een van de getroffen situaties, *Langs Moeders graf* zou later Israëls standbeeld worden in zijn geboortestad. De teksten van Beets storen niet opvallend, en het gehele werk blijft doordrongen van een sfeer van eerlijke 'rachmones' (mensenzelfde), die zich zuiver aan ons mededeelt. Wij denken aan het wachtende meisje op de duinen:

WAAR BLIJFT HIJ?

*Den ganschen nacht,
Gewaakt, gewacht,
En niet geweken;
Uit al haar macht
In Zee gekeken...
Eén ding gedacht!*

*Eén ding gedacht,
Den ganschen nacht,
En vast gehouden:
'Het is St. Jan:
'Wij moeten trouwen;
'Waar blijft hij dan?'*

Herman Heijermans

Waar hebben wij dat meisje nog meer ontmoet? In 1901 verscheen te Amsterdam bij S. L. van Looy een 'spel van de zee', dat geschiedenis

zou maken: *Op hoop van zegen*! Het was op maandag, 24 december 1900 voor het eerst opgevoerd. De schrijver was feitelijk Jood, maar wel Jozef Israëls' antipode! Want hoe wij zijn biografie ook benaderen, Heijermans hield niet van ons. Er zijn voor deze 'zelfhaat' verklaringen gezocht en gevonden, die hier niet terzake doen. Ons gaat het om de vraag of ook deze gevoelige artist, die toch in elk geval Jood-geboren was, in zijn scheppende krachten *Joodse* waarden heeft vertegenwoordigd en uitgedragen.

Juist in zijn affectief benaderen van de sfeer van het Amsterdamse ghetto (*Diamantstad*) kan hij ons nog na zoveel jaren niet in het onzekere laten over zijn innige verbondenheid met de mensen, die daar leefden. Dit boek, dat de stoot gaf tot het latere saneren van de Jodenhoek, blijft zijn betekenis behouden als het werk van een bewogen Joodse socialist. Het moge van Joods gezichtspunt uit een afzichtelijk boek schijnen, het blijft een tijd-gebonden document van grote waarde, waarin de strijd van Joodse proletariërs met het officiële Jodendom gestalte verkrijgt tegen de achtergrond van het ons reeds bekende diepere conflict, dat het socialisme in zijn eerste fase wel *moest* uitvechten met het door liberalen beheerste kerkgenootschap.

De domme rebbe, die in de voorstellingen van Heijermans-Marx de 'Jodengod' vertegenwoordigt, heult met de rijke bourgeois-uitzuijers. Grove kleuren worden geschilderd, die wel moesten spreken tot de rode arbeiders uit de Amsterdamse Jodenhoek. De dromerige socialist Eleazar rukt in felle woede de 'mezoëze' van de deurpost. Het conflict der generaties wordt tastbaar voorgesteld en het Jodendom het raam uitgesmeten.

Wij worden herinnerd aan de Atjeh-medaille, die in *Op hoop van zegen* uit het raam werd gegoooid, maar zijn dan wel ongemerkt naar een ander aspect van Heijermans' scheppingskracht overgegaan. Hoe zou de sfeer van *Diamantstad* zijn geworden, als deze ontwortelde Jood voor de belangen van zijn klasse-broeders-naar-den-vleze had mogen optreden zonder haatgevoelens; alleen gegrepen door dezelfde liefde, waarmee hij de maatschappelijke vraagstukken van de 'underdog' benaderde?

Ook *zijn* hart trok naar de zee. Zelf kind van een Rotterdams Joods burgergezin (zijn grootvader was secretaris van de Kerkeraad; zijn vader redacteur van de *N.R.C.*) had de aanraking met het Amsterdamse Ghetto hem een geduchte knauw gegeven. De broeierige sfeer van Breestraten en Houttuinen wekten felle weerstanden in hem. Daartegenover verhief zich het andere, het frisse, het pure, dat hij

vond in het vissersvolk langs de kust. Sociaal bewogen tot in de vezels van zijn nesjomme maakte hij hun maatschappelijke problemen tot de zijne. Zó ontstond *Op hoop van zegen*, dat hem (mét zijn ander toneelwerk) tot Nederlands grootste toneelschrijver heeft verheven.

Verouderd wellicht, maar niet vergeten! Evenmin als de auteur! In het Vondelpark stond zijn beeld, vorm gegeven door de Sefardische beeldhouwer Mendes da Costa. Een gril van het Joodse lot? Maar dan niet de enige in zijn biografie. *Het Parool* berichtte op 15 juni 1945:

Beelden in Amsterdam. Veel standbeelden bezit Amsterdam niet en die, welke er staan, zijn niet allemaal even mooi, om het maar heel zachtzinnig uit te drukken. N.S.B.'ers hebben destijds neus en oor afgeslagen van Herman Heijermans' hoofd. Van dit standbeeld dat eerst in het Vondelpark en daarna in het Leidscheboschje prijkte, hebben andere fascistische hoofden afgezaagd en bij Lido in het water geworpen, waaruit het weer is opgevischt. Of dit door prof. Mendes da Costa vervaardigde beeld nog gerepareerd kan worden, is hoogst dubieus.

Esther de Boer-van Rijk

Voor een Jodin heeft Heijermans een blijvend monument opgericht, dat *niet* door schennershanden kon worden verminkt. Een abstract gedenkteken van menselijk mede-lijden: Kniertje, een Joodse vissersvrouw aan de Noordzee.

Haar biografie begint en eindigt als die van Jozef Israëls, want ook zij bleef het volk trouw, waaruit zij werd geboren. Herzl bezocht Israëls in zijn atelier, dat was symbolisch. De kleindochter van Esther de Boer-van Rijk vond de weg naar het nieuwe Joodse land, dat Esther voor haar dood werkelijk heeft betreden. Terecht is opgemerkt, dat alles in haar Joods was. Ze was een klassieke Joodse moeder, een 'eisjes chajil'. Toen zij in de *Familie Lehman* de Estherrol had vertolkt, liet de schrijver Reichenbach een lint om haar bloemen binden met de woorden: 'An einer wirklichen Gattin und Mutter.'

Geboren werd zij (als Heijermans, Van Collem en Louis Davids) in Rotterdam. Haar jeugd was als die van Joodse kinderen uit een milieu van eenvoudige, hard sappelende mensen. Het eten, dat zij at; de taal, die zij hoorde en sprak; de sfeer, die zij in de week en op 'sjabbes' en 'jontef' (feestdag) onderging, dat alles was zo, als Joodse mensen uit onze generatie nog hebben gekend. Zij bezocht de Joodse school en

hield veel van Joodse geschiedenis. Maar niet zoveel of ook zij vond het maar een corvée om iedere zondagmorgen als vriendjes en vriendinnetjes gingen wandelen en spelen, naar deze tempel der wijsheid te moeten gaan. Op een sjabbesmiddag besloten de vriendjes en vriendinnetjes de volgende dag naar het Park te gaan. In de kleine Esther begon het geweten raar te doen. 'Jammer, Hes, dat jij niet mee kunt...'

Esther stond de volgende ochtend om acht uur kant en klaar.

'Kind', zei moeder, 'waarom ga je zoo vroeg al naar school?'

'Och', antwoordde ik verlegen, 't is zulk fijn weer.'

En moeder goedig: 'Nou, ga dan maar. Zul je voorzichtig zijn met de rijtuigen?'

Langzaam slenterde ik de straat door, ze mochten eens argwaan krijgen. Maar nauwelijks om de hoek, zette ik het op een lopen, rende in één stuk door naar de Boompjes, waar de school stond. Angstig keek ik naar rechts, naar links, raapte toen een beetje grint op en stopte dat in het sleutelgat. Alsof er niets was gebeurd, wandelde ik weg, liep een paar straten om, en kwam op het nippertje van negen bij school terug, waar de kinderen om meester Preger heen stonden, die tevergeefs probeerde de sleutel in het slot te steken.

Zes, zeven kinderen tegelijk schreeuwden mij toe, dat wij niet naar binnen konden. Ik zag meester Preger peuteren en vond het wel een beetje eng. Hij moest het eens weten, dacht ik. Tenslotte draaide meester zich met een verdrietig gezicht om.

'Kinderen, het sleutelgat is verstopt en op zondag kan ik geen smid laten halen. Gaat maar naar huis, vandaag geen school.'

Er ging een hoera'tje op. Graag had ik willen vertellen, dat dit buitenkansje aan mij te danken was, maar ik deed het niet en riep mee hoera! Op een ren naar huis om te vertellen, dat het sleutelgat verstopt was. Ik deed het verhaal met afgewend hoofd, maar moeder en mijn zus Leentje merkten niets. Ze stopten mij nog wat toe en zoenden mij goeden dag, toen ik naar het Park ging om de anderen te ontmoeten. Het is misschien slecht om het te bekennen, maar het is een van mijn prettigste zondagen geweest.

In alle simpelheid een typerend verhaal! De hele Esther de Boer-van Rijk komt er uit: liefde voor het leven, naïveteit, humor, kortom het echte! Zij zelf vond dit gebeuren ook belangrijk genoeg om het in extenso op te nemen in haar autobiografie *Ik kijk terug*, die zij op haar tachtigste schreef, toen zij op zeer veel terug kon zien, want haar leven was rijk geweest. Te opmerkelijker, omdat zij geen grote tragédienne was maar een pure vrouw, die geboren scheen voor het realistische toneel, dat Heijermans op hoog niveau wist te scheppen. Als zij opkwam, wanneer en bij welke gelegenheid ook, volgde een open doekje. Het publiek hield van haar. Even lichtten haar ogen, dan ging ze onopvallend door 'met haar werk'. Een intrige-loze toneelspeelster, die zich als zodanig handhaafde in een wereld vol intriges.

Ook haar carrière was niet gemakkelijk. Zij heeft zeer moeilijke ja-

ren gekend, niet het minst in haar gezin. Maar evenzeer in sociaal opzicht als actrice. Koninklijk droeg zij dit alles.

Neen, gemakkelijk heb ik het niet gehad. Toen Kreukniet en Poolman hadden geliquideerd, hebben een aantal tonelisten de 'Tooneelvereniging' gesticht, waar Schraalhans al heel gauw keukenmeester werd. Als alle onkosten er af waren, bleef er voor de sociétaires soms maar een bedroefd beetje over. Ik herinner mij, dat ik eens een bedrag van drie en een halven gulden, zijnde de mij toegewezen gage over een halve maand in huis had. Die nacht heb ik met galgenhumor mijn man wakker gemaakt.

'Henri, is er wel goed gesloten?'

'Zeker. Hoe meen je dat?'

'Nou, met zoveel geld in huis...'

Haar grote opkomst is zonder Heijermans niet te denken. In *De meid* en *Eva Bonheur* vierde zij triomfen. In *Ghetto* speelde zij samen met Louis de Vries, die andere grote Joodse acteur. Voor de diamantbewerkers waren de premières van Heijermans gebeurtenissen van ongeëvenaarde betekenis. Tientallen jaren later kon men ze daarover nog horen spreken in die merkwaardige volzinnen als: *'Allerzielen is in de première gevallen...'* Ook als theaterbezoekers hebben Joden een functie vervuld in de beschavingsgeschiedenis van Nederland.

Het was haar Kniertje-creatie, die Esther de Boer-van Rijk onvergetelijk heeft gemaakt. In haar autobiografie heeft zij op dit punt haar verhouding tot de grote toneelschrijver eerlijk getekend. Het was—hoe kon het anders bij zulke contrasten—een verhouding van ups en downs.

Toen Albert Hahn een caricaturistisch jubelprentje van Heijermans en Hes getekend had, kwam Herman verslagen bij Hes.

'Ben ik werkelijk zó lelijk?' vroeg hij.

En ik: 'Ben ik werkelijk zó mager? Maar, man, het is immers maar een caricatuur.'

Hij lachte witjes. Blijkbaar was een beetje schoonheid hem liever geweest.

Hoe vaak speelde Esther de Boer-van Rijk Kniertje? Ze werd er 'ziek' van; het urenlange repeteren maakte haar dikwijls kregelig. Maar haar gevoel voor humor bleef tenslotte triomferen, en haar belevenissen in deze rol had ze voor niets ter wereld willen missen.

Het gebeurde in een grote provinciestad. De feestredenaar was een oud-Minister, een bekende, internationale figuur. Bij uitzondering, dit was mij tevoren met eerbied verteld, zou hij afwijken van zijn principe om van het toneel af niet te speechen. Deze keer wilde hij mij huldigen en aan het eind van Op hoop van zegen sta ik als Kniertje tegenover zijn imposante figuur.

Hij begint een prachtige speech, die mij vleit en ontroert. Geboeid luisteren allen naar de woorden van de man, die in deze stad door ieder wordt gekend en geëerd.

Dan... komt het pijnlijke intermezzo.

De spreker is de naam van het vissersvrouwtje vergeten. Hij noemt mij Krieltje en ik zie de gezichten van mijn medespelers vertrekken. Nu zegt hij, met pathos: 'Waarde Kliertje'. Daar zie ik mijn dochter zich terugtrekken en achter de coulissen verdwijnen. Ik ben nu Klutje geworden... weer eclipseren een paar acteurs. De spreker gaat door, zoekt en zoekt, maar vindt niet. 'Gij, Kleurtje', hoor ik hem zeggen en ik merk, dat ik alleen nog maar door de feestcommissie omringd ben. Ik weet mij goed te houden, zelfs als ik aan het eind van de rede opnieuw word toegesproken met Kliertje en in de zaal een ongedrukt lachen hoor. Kniertje heeft deze feestredenaar mij niet genoemd.

Beter dan wie ook heeft Siegfried van Praag, die haar goed heeft gekend, bij haar dood Esther de Boer-van Rijk in haar verhouding tot de Joodse en Nederlandse levenshouding gekarakteriseerd. Hij schreef:

Esther de Boer-van Rijk is nooit ver van huis gegaan, is nooit gevluht. Zij bleef op eigen grond. Ze heeft niets verlaten, vergooid, vertrapt. Niet het sociaal-milieu waar ze uit voortkwam. Niet haar trouw familielevens. Niet haar Jodendom. En niet dat Holland, waar ze dichtbij stond. Het Holland van kleintjes-levende en zwaar beproefde mensen. Twee mensen ken ik van zo'n groot Joods en zo'n groot Hollands gehalte. Dat zijn Esther de Boer-van Rijk en Jozef Israëls. En ik wil weten hoe dat komt. Waarom staan nu levensgroot voor me, allen tesaam: Esther de Boer-van Rijk als Kniertje, Israëls' Naar het kerkhof, Israëls' De zoon van het Oude Volk. O, harmonie, die alleen door die laatste jaren van de negentiende eeuw werd mogelijk gemaakt. Zouden Joden zo innig Nederlands kunnen worden, als zij zich hadden moeten vereenzelvigen met de Nederlandse aristocratie, of met een streng calvinistische burgerij? De tijd van Mevrouw de Boer wenste volkskunst, wilde dat de kunstenaar zich verdiepte in het leven van beproefde mensen. En de kinderen van het Oude Volk, met hun eeuwenoude ervaring van mensensleed, van zorg, van 'sores', zoals onze voorouders het noemden, Esther de Boer en Jozef Israëls gingen, eenvoudig en grijs gekleed, om niet te kwetsen, naar beproefde Nederlandse mensen, en in rachamanoeth werden ze tot de hunnen. Zo heeft Israëls de roestig-bruine berusting van De zoon van het Oude Volk kunnen schilderen en uit dezelfde zielsliefde, de grauwe droefenis van de Nederlandse zee en de gang van de visser naar het kerkhof. En zo heeft Esther de Boer-van Rijk haar grauwe doek omgeslagen en ging in de gedaante van Kniertje, het Nederlandse vissersvrouwtje, haar weg. Ik geloof niet, dat er in de geschiedenis der Joden in het Westen, beter, edeler huwelijk geweest is tussen het Joodse en de ziel van het woonland, dan dat wat in die tijd gesloten werd door kunstenaars als Israëls en Esther de Boer-van Rijk. Een liefdeshuwelijk. Want het was hun niet om Neerlands sier te doen, maar om zijn hart: het dervend volk aan de zee.

Tooneel-herinneringen: M. B. Mendes da Costa

Hij hangt er maar een beetje bij: hij was zo anders dan Jozef Israëls, Herman Heijermans en Esther de Boer-van Rijk! En toch: hij hoort er bij; hier en nergens anders. Hij, liefhebber en promotor van het toneel in Nederland. Een bij zijn leven reeds legendarische figuur, deze tweede Portugees van Tachtig. Veel meer dan Aletrino en zelfs nog meer dan de Querido's: een rasechte, raszuivere 'Pottegies'.

Hij wilde het weten, hij was er trots op, ook al heeft hij in de *Nieuwe Gids* een 'Leekepraatje' gehouden over 'Trouwen in de familie', dat niet zonder tragische accenten blijft. Mendes' beschouwingen mogen hier (ondanks eventuele wetenschappelijke bedenkingen) voor een deel volgen, omdat zij uit de kring zelf een enkel aspect van de ontwikkeling der Sefardische Joden in Nederland op verrassend openhartige wijze belichten:

Een gewoon sterveling nu heeft 8 over-grootouders gehad en 16 bet-over-grootouders; bij Don Carlos, en ook bij mij is dat aantal respectievelijk 4 en 6.

Daarvan is bij mij de oorzaak dat mijn ouders in dubbele zin volle neef en nicht waren en mijn groot-ouders in enkelvoudige zin. Mijn over-grootvader Samuel Mendes da Costa was namelijk gehuwd met Judith Teixeira de Mattos, de zuster van Joseph Haïm Teixeira de Mattos, mijn andere overgrootvader. Deze laatste intussen is getrouwd geweest met Sara de Chaves, die volstrekt geen familie van hem was.

Nu is door de statistiek zogenaamd uitgemaakt dat huwelijk tussen volle neef en nicht af te raden zijn, wijl er veel kans bestaat dat de daaruit gesproten kinderen doofstom zijn of vroegtijdig blind worden, ten minste: wanneer de kiemen dezer kwalen zich reeds hebben vertoond bij de voorouders. Natuurlijk bestaat daarvoor des te meer kans, wanneer in twee opeenvolgende generaties zulk een huwelijk wordt gesloten, zoals het geval is geweest bij mijn ouders en grootouders. Ik heb dan ook één doofstomme zuster gehad en twee doofstomme broeders, van wie één bovendien volslagen blind was, toen hij stierf; terwijl mijn eigen gehoor, dat in mijn jeugd buitengewoon scherp is geweest, langzamerhand is achteruit gegaan, zodat ik nu, jarenlang reeds, stokdoof ben. Het is er evenwel ver vandaan dat ik mijn ouders een verwijt zou maken van hun huwelijk; immers: ten eerste is de liefde geestelijk blind en ten andere dateert die statistische wijsheid eerst van het laatste kwart der negentiende eeuw, terwijl zij getrouwd zijn in 1834.

Maar... evenzeer als de slechte kwaliteiten bij een huwelijk tussen naaste verwanten zich in hun nakomelingschap kunnen vermenigvuldigen, is dit het geval met de goede eigenschappen. En zo is dan ook bij de afstammelingen van het geslacht Teixeira, waar op zijn minst reeds in de zeventiende eeuw huwelijken tussen neef en nicht zijn voorgekomen, het artiest zijn of althans het hebben van een artistieke aanleg allerminst een zeld-

zaam verschijnsel; en dit vertoont zich—het spreekt van zelf—óók bij de afstammelingen in de vrouwelijke lijn.

Zo heeft bijvoorbeeld de familie Franco Mendes reeds in de eerste helft der negentiende eeuw uitgeblonken door de buitengewone muzikaliteit van haar verschillende leden. Destijds toch was onder anderen de violist Jacques Franco Mendes een Europese beroemdheid—er bevindt zich in de Universiteits-bibliotheek alhier een particuliere brief van hem aan Friedrich Wilhelm IV, koning van Pruisen, in 1845 geschreven—en heden ten dage geeft de kleinzoon van diens broeder, namelijk Hans Franco Mendes, herhaaldelijk blijken van zeer grote artisticeit als pianist. De moeder nu van Jacques F. M. tevens de overgrootmoeder van Hans F. M., was een geborene Teixeira de Mattos, en bovendien was weer een andere juffrouw T.d.M., die met haar volle neef Henri Franco Mendes is getrouwd, de grootmoeder van vaderszijde van Hans. Merkwaardig is dat die zelfde Hans ook van moeders-zijde uit een muzikale familie stamt; hij is namelijk door zijn grootmoeder van moederszijde de achter-kleinzoon van de indertijd zeer bekende violist Oreste Praeger, van wie—ik vermeld het curiositeitshalve—in 1812 bij de overtocht van Napoleon over de Beresina een teen is afgevroren. Ook de bekende zwart-en-wit-tekenaar Samuel Jessurun de Mesquita is, door zijn moeder, en de beeldhouwer Dr. Josef Mendes da Costa, door zijn vader, kleinzoon van zekere juffrouw Teixeira de Mattos, terwijl bedoelde beeldhouwer weer een andere juffrouw T.d.M. tot moeder heeft gehad.

Maurits ('Maussie') Mendes trok de consequentie uit zijn theorieën en bleef zijn leven lang ongehuwd. Uit correspondenties met Tachtigers heb ik kunnen opmaken, hoe tragisch bepaald deze levenshouding is geweest voor een man, die zijn leven lang naar liefde bleef hunkeren. Een liefde, die hij met ware hartstocht overhevelde naar het geestelijke. Hij was als Ben Azai gehuwd met de Leer!

Mendes da Costa studeerde—als zovele Joden vroeger en later—klassieken. Na een succesvol gymnasium op zestienjarige leeftijd student geworden, begon hij lessen te geven om in zijn onderhoud te voorzien, aangezien zijn ouders het niet breed hadden. Dit werk bemlemde zijn eigenlijke academische studie in die mate, dat hij het nooit verder heeft gebracht dan zijn candidaats. Zijn doctorstitel heeft hij honoris causa december 1898 door professor S. A. Naber verkregen. De argumenten, die voor de faculteit doorslaggevend waren, kwamen voornamelijk op rekening van de studieboeken en tekstuitgaven, die Mendes alleen of in samenwerking met J. van Leeuwen had verzorgd. Daarnaast was gedacht aan zijn voortreffelijke opleiding voor het staatsexamen, waarvan zovele aanstaande studenten hadden genoten. Maurits Mendes da Costa was als zovele Joden (wij denken aan een latere figuur als Dr. M. Boas) een uitmuntend pedagoog, een echte 'rebbe'. Ook dit genre moge niet worden vergeten. Als leraar en

hoogleraar hebben vele Joden blijvende invloed uitgeoefend, indachtig het oude devies 'Iilmod oelelammed' (om te leren en te leraren).

Toch is het niet hierom, dat Mendes da Costa in dit gezelschap wordt genoemd. Zijn plaats dankt de vruchtbare scribent aan zijn bemoeienissen met het theater. Gespeeld heeft hij nooit; wel voor het toneel geschreven. Belangrijker echter was zijn regie van toneelwerken van Grieken en Romeinen. In de dagen, dat hij, naar een woord van Frans Erens 'een Amsterdamse figuur uit het laatste kwart der negentiende eeuw' was, had Mendes reeds bij amateur-voorstellingen successen geogst. Als weinigen beheerste hij technisch het métier met al zijn problematiek. Hij kende de teksten der klassieke auteurs door en door; hij wist hoe de toneelspele in de tijd van hun ontstaan waren gebracht en begreep welke eisen in een moderne tijd aan zulke opvoeringen mochten worden gesteld.

Zijn *Oedipus* met de Utrechtse studenten verwierf zoveel erkenning, dat Mendes, toen het 'Nederlandsch Tooneel' dit stuk ging spelen met Louis Bouwmeester, vanwege de Raad van Beheer de regie kreeg opgedragen, aanvankelijk niet in overeenstemming met het gevoelen van de grote acteur, die het op de duur toch goed met de classicus kon vinden. In de Amsterdamse Jodenhoek deed het verhaal de ronde, dat bij een van de eerste repetities de kleine en tengere Sefardie in de hoek van het toneel was gekropen voor de donderende stem van de grote Louis. Hij had nog net de moed opgebracht aarzelend te vragen of de acteur wel wist wat 'orakel' betekende. Onheus volgde: 'Nee, maar wat gaat jou dat an!'

Voor de geschiedenis van het toneel zijn tenslotte de drie bundels *Tooneel-herinneringen* van betekenis gebleven. Iedereen, die zich met de historie van het Nederlandse toneel sedert de tweede helft van de vorige eeuw wil bezighouden, zal deze mémoires niet ongelezen mogen laten. Merkwaardig voor de Portugese samensteller zijn in dit boek zijn theorieën over erfelijkheid. Genealogieën als 'De Familie Sablairolles met de zij-lijnen', en 'Het bloed der Majofski's' vormen bijlagen, die in ieder geval aantonen, dat ook bij 'Maussie' het bloed kroop, waar het niet gaan kon.

Dit laatste uitte zich ook in zijn neiging tot verzamelen. Hij was waarachtig 'niet van verscheuren'. Niet alleen op toneelgebied; op elk terrein, waar hij zich maar had bewogen, hield hij hardnekkig alle concreta vast, die hem onder ogen waren gekomen. Zijn uitgebreide collecties kwamen aan de Amsterdamse universiteits-bibliotheek, waaraan Mendes jarenlang als conservator verbonden is geweest.

Een ietwat zonderlinge man scheen hij in zijn latere jaren, steeds wonende in het hart van de Jodenhoek op het Jonas Daniël Meijerplein, als onder de bescherming van de schone Esnoga. Daar wisten enkele vrienden uit vroegere dagen hem nog wel te vinden. Frans Erens vertelt van zijn bezoek in de lente van 1926, het was toen twee-en-veertig jaar geleden, dat hij hem voor het eerst had ontmoet in het bovenzaaltje van 'De Karseboom'. Dat was in 1884, een jaar vóór het verschijnen van de *Nieuwe Gids*. Toen was Maurits Mendes da Costa een figuur in 'Flanor', het gezelschap, dat historie maakte aan de vooravond van de herleving van de Nederlandse letterkunde. Van 'Flanor' was Maussie secretaris en, naar hij zelf heeft beweerd, gedurende de eerste twee jaren de spil, waaromheen alle geestelijke activiteiten zich hadden bewogen. Een Portugese vóór-Tachtiger, die correspondeerde met mannen als Van Deyssel en Willem Kloos. Een erudiet van formaat!

Na een ellendig ziekbed is Dr. M. B. Mendes da Costa op 18 augustus 1938 rustig ingeslapen. Zoals een biograaf opmerkt: 'waarlijk der dagen zat'. Enkele dagen later werd hij naar de traditie zijner vaderen, grootvaderen en bet-overgrootvaderen op Ouderkerk begraven.

II. Kinderen aan de Sloot

Mediene-milieu als bron van ervaringen

De rebbe

Niet alleen het Joodse stadsmilieu heeft zijn beschavingssporen achtergelaten. Ook de 'mediene' (de provincie) eist haar rechten op. Cultuur-historisch zou het de moeite lonen na te gaan op welke wijze diverse milieus indrukken hebben achtergelaten in de verschillende provincies van Nederland. En omgekeerd, op welke wijze regionale verhoudingen hebben ingewerkt op het Joodse sociale en culturele patroon.

Zelfs oppervlakkig zijn er varianten aanwijsbaar. Samuel Goudsmit heeft ons de kleur bewaard van Kampen. Vergelijk *zijn* oeuvre met dat van Jacob Hiegentlich, die het Limburgse Jodendom tekent en zelfs in de bescheiden Nederlandse verhoudingen gaan aparte werelden open. Het is niet onwaarschijnlijk, dat zulke nuances door komende geslachten niet eens meer kunnen worden begrepen of zelfs aan gevoeld! De geschiedenis van het provinciale Jodendom in Nederland is helaas ook vóór de oorlog slechts zelden object geweest van ernstig onderzoek. Na de oorlog moet worden vastgesteld, dat essentiële facetten van het Joodse verleden in Nederland wel nimmer object van onderzoek zullen kunnen worden.

Maar dit geldt niet voor één Joods gezin, dat sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft gezworven door Nederland; het gezin van de rebbe Izak de Haan, de vader van Carry van Bruggen en Jacob Israël, de dichter van het Joodse lied in Nederland. Maar tezelfdertijd dienen wij te constateren, dat de fabels, die over deze rebbe de wereld zijn ingeblazen zó fantastisch zijn, dat wij juist op grond daarvan wel het ergste moeten vrezen voor latere geschiedschrijving van niet-Joodse zijde met betrekking tot Joodse omstandigheden. Sprak niet de *Daily Express* van begin juli 1924 naar aanleiding van de moord op Ja-

cob Israël over diens vader, 'being a famous singer in the synagogue...' Anderen gewagen van een 'rabbijn', ja van een orthodoxe rabbijn van grote geleerdheid. Een dochter wil ons doen geloven, dat haar vader de gemeente Zaandam van een kleine, bijna verlopen 'kille' tot grote bloei had gebracht. Wij zijn hier verplicht gebruik te maken van het jiddische 'nebbisch' en gaan over tot de orde van het historische onderzoek.

Izak de Haan werd 25 september 1839 te Edam geboren. Genealogisch onderzoek wees uit, dat hij aanvankelijk als koopman en winkelier zijn schamele kost had trachten te verdienen. Schamele kost, zoals blijken kan uit jarenlange, vrijwillige dienstneming in het leger; toch al typerend voor een Joodse jongen uit die tijd en demonstrerend, dat Izak toen in geen geval behoorde tot de strenge orthodoxie.

Na een eerste huwelijk met Johanna de Vries, hertrouwde de weduwnaar met Betje Rubens, die in de biografische beschouwingen over de beide Zaanse koningskinderen nauwelijks tot haar recht komt. Zeer ten onrechte, overigens! Want voornamelijk zij, de hyper-nerveuze afstammeling van een belangrijk oud-Amsterdamse Joodse familie, (de 'Boeletjes', bijnaam van de familie Rubens) heeft op Carry en Jacob Israël indruk gemaakt. Niet het minst in mystiek en bijgelovig opzicht. Betje de Haan-Rubens zat vol 'niechesj' (bijgeloof); menig gedicht van Jacob Israël moet uit deze hoek worden benaderd. In *De verlatene* worden de achtergronden van de moederlijke familie getekend in de 'misjpoche' Lehren met welke naam wij raken aan het belangrijkste Joodse geslacht van het Amsterdam uit de vorige eeuw, waarmee de Rubensen verwant waren.

Bij vader Izak konden de leergierige kinderen aanvankelijk ook wel terecht, maar zijn signatuur wijst in een wel geheel andere richting. Toen hij in 1874 met Betje Rubens te Amsterdam trouwde, was De Haan wel allerm minst 'rabbijn'. Hij dreef een broodjes-met-vlees-winkel, die later door Carry zou worden beschreven. Toen ook dit zoveelste bestaan niet voldoende opleverde voor het snel groeiende gezin, besloot Izak op advies van een zwager te proberen het diploma van godsdienstonderwijzer te verwerven, de zogenaamde 'derde' of 'laagste' rang. De eerbied voor deze akte was in het Nederlandse Jodendom tot 1940 niet groot. Op het seminarium onderscheidde men twee soorten domme studenten; voor de laagst gekwalificeerde was een akte ingesteld! 'Brevet voor Amratses' (onwetendheid) noemde men de 'derde rang'. Hoe dit ook zij, Izak de Haan slaagde in 1878; een niet geringe prestatie intussen voor de mislukte winkelier. Hij mocht

nu in zeer kleine 'kehilloth' het ambt uitoefenen van 'voorzanger, onderwijzer, beestensnijder enz.' De Joodse volksmond sprak van 'gazzen-rebbe-brugophaler'. Zó begon de carrière van een man, die door zijn kinderen in latere studieboeken over Nederlandse letterkunde zou worden binnengevoerd.

Hij staat in de regel te boek als rebbe van Zaandam, maar Izaks biografie is genuanceerder. Hij begon kort na zijn examen als 'gazzen' te Smilde. Daar werden hem in het jaar 1881 kort na elkander zijn twee beroemde kinderen geboren: op 1 januari Carolina Lea, op 31 december Jacob Israël. Toen schrijver dezes jaren geleden het kleine Drentse 'sjoeltje' bezocht, bevond dit zich reeds in een verregaande staat van verwaarlozing. Achter lage huizen weggedoken stond een onaanzienlijk gebouwtje, waarin hopen dode muggen vloer en houten banken bedekten. Op het 'Almemor' (verhoging in de synagoge) lag een oude 'sjofar', waarop eens Izak de Haan op herfstige dagen had geblazen om de Joden van Smilde op te roepen tot bekering in de maand der ontzagwekkende dagen, de 'jamiem nora'iem'. Hij bleef er niet zo lang. In 1882 vertrok het gezin De Haan uit Smilde (Kloosterveen) naar Gorredijk, gemeente Opsterland. Wij komen in de biografie nu wel op zeer vaste bodem, want door een gelukkige omstandigheid zijn alle Protocolboeken van deze tweede gemeente bewaard gebleven en kunnen wij ons wel uitermate nauwkeurig oriënteren over het verblijf van Izak de Haan in zijn tweede 'kille'. Hield hij zelf niet—hoe uitvoerig en stuntelig—de boeken der gemeente bij? Ons bleef daardoor het vernederende relaas behouden van het leven van een 'mediene'-rebbe uit de tweede helft der vorige eeuw.

De sociaal-economische structuur van de rebbe kan eigenlijk slechts volledig worden begrepen door Joden, die het provinciale Jodendom in alle kleinheid van nabij hebben leren kennen. Hier vertonen zich vraagstukken, die menig leven in grote lijnen hebben bepaald. Het is niet aan twijfel onderhevig, dat de enge sfeer van afhankelijkheid, waaronder Izak de Haan gebukt ging, in het leven van Carry en Jacob Israël op funeste wijze heeft ingegrepen. De eerste zin van beider biografie zal kunnen luiden: 'Aan een arme dorpsrebbe werden eens twee koningskinderen geboren...'

Na een onoverzichtelijk aantal zielige conflicten vertrok Izak de Haan in de nazomer van 1885 naar Zaandam, waar Carry en Jacob Israël hun bewuste jeugd zouden beleven in 'het huisje aan de sloot'... Of er inderdaad aan de sloot één speciaal huisje heeft gestaan, waar Carry van Bruggen de indrukken opdeed voor haar vermaard gewor-

den boek, blijft discutabel. Want onrustig bleven de rebbe, de 'rebbe-tseente' en de 'jelodem'.

Volgens het bevolkingsregister kwamen op 5 september 1885 van Opsterland Izak de Haan en gezin. Hij betrok de woning Spoorstraat, wijk G302c, later genummerd G365, thans Oranjestraat 64. Vóór 1890 trok hij naar Dampad 38, vandaar naar Hogendijk 102 (nu 132, bij de Lagehorn), vervolgens Dampad 66 (in 1900). Daar woonde hij tot 1912 toen hij verhuisde naar Menschikoffstraat 65. In januari 1914 vertrok hij naar Amsterdam.

Ook te Zaandam werd de rebbe meegesleurd in allerlei troebelen, sociaal-economische problemen en verdere 'tsores', waarzonder het een rebbe blijkbaar nu eenmaal niet vergund was te leven. Maar ook hier, als in Smilde en Gorredijk, heeft Izak de Haan een waardigheid vertoond, die hem gunstig onderscheidt van velen zijner 'ambtsbroeders' in den lande. Hij ging er—om het populair te formuleren—niet onderdoor. Bij de acties, die tegen het eind van de vorige eeuw hebben geleid tot het oprichten van een 'vakvereniging' voor godsdienstonderwijzers ('Achawa') speelde ook hij een, zij het bescheiden rol. Hij gold in brede kringen als een 'Achawa-rebel', die flink van zich afbeet en dat op vaak geestige wijze. Van hem ook is het verhaal bewaard, dat hij op Grote Verzoendag eens midden in de dienst ophield, toen achter hem twee grote 'Parnosem' (bestuurders der gemeente) aan het 'sjmoezen' waren. Toen hem verwonderd werd gevraagd, waarom hij zweeg, reageerde de 'gazzen': 'Als mijn meerderen spreken, voegt het mij te zwijgen.'

Het is begrijpelijk, dat bij arme rebbes hun dubieuze maatschappelijke status licht kon leiden tot onlustgevoelens jegens de maatschappij in het algemeen en via deze schakel tot kritiek op godsdienstige verhoudingen. Ook van Izak de Haan wordt verteld, dat hij niet altijd zó in het orthodoxe gareel liep, als van een rebbe kon en mocht worden verwacht. Verhalen van oud-leerlingen vooral laten doorschijnen, dat de rebbe niet geheel vrij was van 'vrij'-zinnigheid. Zo ook wordt het begrijpelijk, dat hij later het reüsseren van zijn beide letterkundige kinderen met instemming aanvaardde en beider gemengde huwelijk (toch zeer ongewoon in *zijn* verhoudingen) zonder meer accepteerde. Dit neemt intussen niet weg, dat het rebbe-milieu van Izak de Haan de inspiratiebron bij uitnemendheid werd voor twee kinderen, die ieder geheel op eigen wijze de beschavingsgeschiedenis van Nederland hebben verrijkt en wier Joodse wezen onomstreden blijft.

Jacob Israël de Haan, dichter van het Joodse lied

De reacties van beide kinderen op het milieu van hun vaderlijke rebbe vormen twee chapters op zichzelf. De biografie van Jacob Israël demonstreert ons het leven van een artist, die in blinde woede jegens de hem omringende maatschappij alle uiterste vormen vond van critiek, afbraak en zelfverguizing. Maar dit alles ook nimmer zonder een hartstochtelijk berouw en schuldgevoel, dat zich steeds weer ontlaadde in een even hevige als hulpeloze omarming ener collectiviteit. Aanvankelijk anarchist, dan socialist. Als gevolg van zijn homoseksuele roman *Pijpelijntjes* in conflict met de S.D.A.P., doorleefde hij enkele jaren van volstrekte losgeslagenheid, die hem aan de rand van de zelfvernietiging bracht. Het is nog altijd niet helemaal duidelijk, wat deze bij uitstek pathologische figuur in de jaren 1905-09 precies heeft uitgespoekt. Vele contacten van hem blijven duistere plekken op de kaart van zijn leven. Is hij een tijdlang Christen geweest? Heeft hij gedacht aan een klooster?

De Joodse jongen, die door Izak de Haan in 1896 werd gezonden naar de Rijkskweekschool te Haarlem, welke hij in 1900 als afgestudeerd onderwijzer verliet, was zijn Joodse opvoeding blijkbaar geheel kwijtgeraakt. Nog in *Het jaar der dichters; muzenalamanak voor 1911*, samengesteld door J. Greshoff, verschijnt van Jacob Israël de Haan een merkwaardig katholiserend gedicht, gewijd 'Aan den heiligen Thomas van Aquino, Doctor Angelicus'. Maar, het dient vermeld, dit wordt terstond op de volgende pagina gevolgd door het schoonste sabbath-lied, dat ooit uit zijn dichterlijke pen vlood:

*Heilige Dag, die na zorgvolle week
Als een Vriend komt in onze schoone woningen...*

Wij staan voor raadselen, die misschien nimmer volledig zullen kunnen worden opgelost. Want het leven van Jacob de Haan, die zich tijdens de rel om *Pijpelijntjes* plotseling naar oude trant Jacob Israël ging noemen, blijft in zichzelf één gecontinueerd probleem, waarvan de existentie niet eens gelocaliseerd blijft tot dit koele Joodse Westen, doch facetten vertoont van het chassidische Oost-Europa, met zijn rechtstreekse kanalen in de richting van de bronnen der Joodse mystiek. Zelf heeft hij, voorzover mij bekend, éénmaal in zijn leven hierover gesproken voor de jongeren van de Amsterdamse Mizrachisti-

sche Jeugdbeweging, op een avond, toen het hem bij voorlezing van zijn gedichten plotseling te machtig werd. Na een adembeklemmend geloofsbelijdenis ('Widdoej') vertelde de dichter plotseling, hoe hij omstreeks het jaar 1909 niet meer wist, wat hij moest doen. Op een prachtige zomeravond wanhopig en doodongelukkig in het stille Vondelpark slenterende, hoorde hij eensklaps een 'stem', die volkomen duidelijk in de Asjkenazische uitspraak van het Hebreeuws riep: 'Sjoewo eilaj kie ge-altiecho...' ('Keer weder tot Mij, want Ik heb u verlost', naar de tekst van Jesaja 44:22).

Zoals hij het tegenover Joodse kinderen formuleerde: er viel een steen van hem af. Jacob Israël de Haan werd 'Ba'al Tesjoewa', een bekeerling, naar de formulering van het Bijbelwoord, dat God tot hem zou hebben gesproken. Het Bijbelwoord, dat de Joodse jongen nog zo goed kende uit de dagen, doorgebracht in het huisje aan de sloot en de Zaanse 'sjoel'. Omstreeks 1909 verschijnen dan de eerste gedichten, waarin Albert Verwey een eigen, geheel aparte, Joodse stem beluisterde en die hij waardig keurde om in *De Beweging* te worden opgenomen.

Meer nog dan de correspondentie met Van Eeden, is die met Albert Verwey essentieel voor de levensgeschiedenis van de Joodse dichter. In zijn dichterlijke filosofie heeft Verwey de verproletariseerde outcast van de *Pijpelijntjes*-affaire nimmer afgewezen. Van meet af aan proefde hij in deze stakkerige en stuntelige Jodenjongen anno 1905 een begaafd talent. Hij wees hem nochtans jaren terug. Voor De Haan werd Albert Verwey de klassieke norm niet slechts van rechtvaardigheid, maar ook van smaak. Voor hem, die deze honderden brieven heeft doorgenomen, blijft er echter een licht gevoel van deernis over met de Joodse dichter, die alles wilde geven met werkelijke terzijdestelling, ja verloochening van zich zelf, en die eenzaam moest blijven in dit contact, omdat het element vriendschap ontbrak. In het *Handelsblad*-feuilleton bij zijn afscheid, 'Heengaan uit Holland', schreef De Haan:

In Januari 1905 begon Albert Verwey de uitgave van het Maandschrift De Beweging. En in zijne Inleiding schreef hij dit: 'Wat stoffelijk en geestelijk, de volken beleven, beleven het sterkst in den geest hun dichters.'

De Dichters. Dit zijn de dagen van scheiding, die ik thans beleef. En moeilijk valt mij het heengaan van de Dichters, ouderen en jongeren, met wie ik zooveel jaren in liefde en vrede heb samengeleefd. Zeker, ik hoop nog wel eens in Holland weder te komen. Maar dat zal als een gast zijn. De innige verhoudingen worden thans ontbonden. En ik overdenk, wat mijn leven als Dichter van Holland is geweest. En ik spreek daar nu niet over, om de aandacht te vestigen op mij zelven en op mijn werk. Maar het bijzondere is altijd het

bijzondere van het algemeene. En wat ik genoten heb en geleden en gedaan, dat is een bijzondere, persoonlijke vorm van wat een Joodsche jongen van mijn aard en aanleg, in mijn land en in mijnen tijd kon genieten, lijden en doen. In den kleinen waterdruppel spiegelt zich heel de wijidheid van Gods heiligen hemel. Zóó spiegelt zich in mijne gedichten de wijidte van mijnen tijd. Denkt niet, wanneer ik schrijf over mij zelve, dat ik alleen over mij zelve schrijf. Neen: dan schrijf ik over anderen, en over anderen het meest.

Als Jacob Israël dit formuleert, is hij reeds op weg naar Palestina, de uiterste consequentie van zijn langzaam gegroeid nationaal-Joodse bewustzijn. Maar wat hij zocht in het land der Vaderen zou hij niet vinden. Het was De Haans tragiek, dat zijn subtiële hoogst-persoonlijke Joodse levensbeschouwing 'vertaald' werd in reële categorieën van het politieke zionisme. Hij was nimmer Zionist geweest in die beperkte zin, die daaraan door een staatkundige organisatie mocht worden gesteld. Dat zijn schone gedichten over het Joodse jaar de weg vonden naar het hart van Joden, die Palestina wilden herbouwen als centrum van de Jodenheid, leidde in feite tot Jacob Israël de Haans ondergang. Ja, zeker, ook en vooral hij smeekte om de herbouw van 'Jeroesjalaiem'. Maar hij bleef een ouderwetse 'chowew Tsion' (minnaar van Tsion), die heimwee had naar een vroege jeugd en die geloofde, dat het Jeruzalem anno 1919 een stralende omlijsting zou kunnen vormen voor al zijn uiterst persoonlijke herinneringen. De werkelijkheid was wel anders.

Reeds spoedig na zijn immigratie botste de eierzuchtige dichter met de Zionistische autoriteiten in het toenmalige Jeruzalem. Meer en meer vond hij aansluiting bij de ultra-orthodoxe groeperingen rondom de merkwaardige figuur van Chaim Sonnenfeld en... bij de Arabieren. Hij had zich het Arabisch vrij snel eigen gemaakt en beschikte op de duur over vele vertrouwelijke relaties met deze natuurlijke vijanden der Joden. Men heeft vroeger en later gaarne de nadruk gelegd op De Haans homoseksuele betrekkingen in het Arabische kamp en zelfs is meer dan eens de moord daarmee in verband gebracht. Ten onrechte!

Zonder finesses is het voor ieder gemakkelijk te constateren, dat de politieke acties van de Nederlandse dichter felle kritiek verwekten onder de Zionistische bevolking van een hachelijk Palestina, dat toen als het ware besprongen werd, niet alleen door enorme sociale en economische moeilijkheden, doch niet minder door politieke vraagstukken van leven en dood. De vijandelijke gezindheid der Arabieren ontladde zich al gauw in pogromachtige aanvallen op Joden. Een pathologische figuur als De Haan kon in zulke troebele situaties een dubieuze

en onbetrouwbare rol spelen. Zoiets lag hem, de gespleten poëet, die plotseling een kampioen ging worden van de onverzettelijke strijd tegen de Zionistische wereldbeweging, waarvoor hij al spoedig een extreme groep Oostjoodse orthodoxen misbruikte. Politiek niet geschoold, zo kon men de groep rondom Sonnenfeld karakteriseren en daarboven: onverzettelijk in haar hardnekkige strijd voor de wet van Mozes.

Binnen het kader van het toenmalige Jeruzalem leidden de tegenstellingen tot vele verdachtmakingen en andere onverkwikkelikheden, die het kenmerk vormen van klassieke 'kille'-ruzies, zoals men ze altijd aantrof en zal aantreffen binnen het kader van benepen, provinciale Joodse gemeenten. De Zaanse 'gazzen'-zoon moet er zich ergens wel bij hebben gevoeld; misschien waande hij zich weer thuis, 'aan de sloot'.

Maar daar woonde hij niet meer! Hij was in weten en aanzien gegroeid, was nu een man van internationaal gezag (een van de zeer weinigen in de kleine Jeruzalemse gemeenschap omstreeks 1920); een journalist, wiens prachtige feuilletons in het *Algemeen Handelsblad* diepe indruk maakten op de niet-Joodse wereld, die—door De Haans gekleurde voorlichting—in anti-Zionistische zin beïnvloed dreigde te worden. Hij was daarnaast correspondent voor anti-Zionistische persorganen in Engeland. Toen Lord Northcliffe in Palestina kwam, verscheen voor deze notoire antisemiet Dr. Jacob Israël de Haan aan het hoofd van een orthodoxe delegatie, die protesteerde tegen de Zionistische instanties.

In het Arabische Oosten groeide de faam van de Joodse dichter-politicus meer en meer. Egyptische persorganen suggereerden hem in te schakelen bij diplomatieke acties tegen het Zionistisch nationalisme. De dichter van het Joodse lied organiseerde een Joodse afvaardiging onder leiding van 'raw' Sonnenfeld naar koning Hoessein, toen deze zijn zoon emir Abdallah in Trans-Jordanië bezocht. De zoon van de Zaanse rebbe verscheen bij deze gelegenheid in Arabische kledij! Zijn evolutie heeft het zijn latere biografen niet eenvoudig gemaakt. Maar, om te zwijgen van de lateren, wat deden zijn Joodse tijdgenoten? Zij haatten hem. Bij gesprekken met oude 'Jishoew-nikken' was dit het steeds weerkerende motief. Toen eenmaal een Joodse student uit Nederland afkomstig, in een klas van een lerarenseminarium de vraag stelde, of hij een vrij opstel mocht schrijven over Jacob Israël de Haan, klonk het onverbiddelek: 'Lo, De Haan haja bogeed!' (Nee, De Haan was een verrader).

Treffend is het verhaal dat professor Obbink doet in zijn reisverhaal over Palestina, *Op bijbelschen bodem*. Toen hij met de dichter door Jeruzalem wandelde, spuwden Joden voor De Haan op de grond. De hoogleraar reageerde: 'Dat doen ze niet uit respect voor u.' 'Nee', was de repliek, 'dat doen ze uit respect voor u want als ik alleen ben spuwen ze in mijn gezicht.' Er werd zelfs een proteststaking georganiseerd die een einde maakte aan De Haans colleges aan de Rechtsschool in de Joodse hoofdstad.

Tegenover dit alles treft ons de onverzettelijke moed van deze door en door zieke man, die—waarom?—voortging met zijn gevaarlijk gewroet en die daardoor (niet de geringste der Israëliërs, uit Nederland afkomstig, heeft het ons verzekerd) de toekomst van de gehele Zionistische wereldbeweging in gevaar bracht. En die men daarom onschadelijk wilde maken. De eerste politieke moord van de Joodse illegaliteit werd voorbereid en de dichter uit de school van Albert Verwey vond op 30 juni 1924 een verschrikkelijk einde, dat intussen zijn biografie min of meer 'organisch' afsloot. Wel grillig was deze levensgang van het Smilde zijner simpele geboorte tot het 'Jeroesjalajiem' van zijn gecompliceerde dood.

Carry van Bruggen: 'Het huisje aan de sloot'

Hoe verschillend het leven van zijn één jaar oudere zuster Carolina Lea, bekend gebleven als Carry van Bruggen naar de naam van haar eerste echtgenoot Cornelis (Kees) van Bruggen. Ook haar levensgang werd gefnuikt door haar Joodse afkomst als dochter van rebbe Jitschok Haleivie de Haan. Maar zocht Jacob Israël voor zijn geschonden-zijn steeds opnieuw zijn toevlucht in een collectiviteit, zuster Carry haatte de 'kudde', bestreed iedere conventie en schiep in haar *Prometheus* een Bijbel voor loutere verstandsmensen, die vrij moesten zijn van iedere distinctie, vrij vooral van de Joodse uitzonderingssituatie, waarvan het Zaanse Jodinnetje alle bittere vruchten had geproefd. Het Jodendom in zijn creatieve invloed op de Nederlandse cultuur kent in het bewogen leven van deze twee Joodse geesten twee volstreekte uitersten, die beide moesten uitlopen op een disharmonie, die tot vernietiging leidde.

Carry van Bruggen was en bleef wat ze wijsgerig niet wilde zijn, omdat ze niet gewapend bleek tegen de problematiek van het Joodse

volk in ballingschap, dat zij nooit zuiver kon zien... omdat ze een dochter was van een arme rebbe. Geen boek kent voor haar verhouding tot het Jodendom scherpere formuleringen dan haar *Hedendaagsch fetischisme*. In die curieuze en scherpzinnige bladzijden over de taal komen voortdurend haar complexen om de hoek kijken, wel het meest opmerkelijk als zij over haar vader spreekt.

Maar het duidelijkst blijkt, wat er op den bodem ligt van al die bekommering om onze beschaving, in de plaats die het Hebreeuwsch in de waardeering der beschaafden heeft. Of is Hebreeuwsch soms geen klassieke taal? Of wortelt de 'cultuur' van het calvinistische Holland soms niet dieper in den Bijbel dan in Homerus? Zou dus de kennis van het Hebreeuwsch niet van hooger waarde zijn en noodzakelijker ook, dan die van het Grieksch? Als inderdaad, zooals de kampioenen voor het Grieksch staande houden 'een regel Homerus meer waard is dan de allerbeste vertaling', wat een heel andere 'Matthaeus-Passion' hadden we dan nog gekregen, wanneer Bach zich niet had moeten behelpen met Luther's vertaling. En een hoeveel overtuigender martelaarschap! Want alle Christenen van alle eeuwen hebben zich maar met vertalingen moeten behelpen, en wat voor vertalingen! Kan men dan een zulk Christendom eigenlijk wel een hogere waarde toekennen dan aan het inzicht van degenen die in Plato alleen door Schleiermacher werden ingewijd en niet door den anonymus van het gymnasium? En is dan niet het Hebreeuwsch minstens even onmisbaar als het Grieksch? Toch leert alleen de theoloog, d.w.z. de vakman, Hebreeuwsch. Wat schuilt hieronder? Dit: het Hebreeuwsch is de taal van den Jood, en wat erger is, in het algemeen van den armen Jood. Want alleen de arme Jood wordt 'vroom' opgevoed en gaat tot zijn 'Bar-mitswo' bij den Rebbe op school, en leert daar, van menig nederig provinciaal Rebbetje, nog niet eens zoo heel weinig Hebreeuwsch, dat hij in zijn dagelijksche gebeden en in de Synagoge voortdurend herhaalt, zoodat heel veel schamele Joodjes redelijk wel Tora en Talmoad lezen... zonder dat iemand hun dat aanrekent als een factor van beschaving en ontwikkeling. De deftige Jood kent geen Hebreeuwsch, hij is 'liberaal' opgevoed, hij is niet naar de Rebbe-school geweest (den allerlaatsten tijd komt daar, in de algemeene opleving der nationalistische exaltie, eenige verandering in) en was hij het wel, en kende hij Hebreeuwsch, hij zou het nog verbergen, want de kennis van Hebreeuwsch wijst op burgerlijk Joodsche afkomst voor elk die geen theoloog is. Nooit kon dus Hebreeuwsch op één rang komen met Grieksch en Latijn, nooit kon de kennis ervan een kastedistinctief worden, een voorrecht der deftigen, daar het zich van meet af met het schamelste deel van het verdachte Jodendom associeerde. En niemand houdt staande dat een regel Hebreeuwsch meer waard is dan de beste vertaling van het Oude Testament! En geen 'man-van-smaak' smukt zijn onnoozele verhandelinetjes op met 'onvertaalbare' Hebreeuwsche woorden. Is er dan ook iets indrukwekkends of deftigs aan de letterteekens, die het 'koosjer' vormen op het raam van het Joodsche eethuisje? Hoe imponeerend daarentegen het Grieksche woord en het Latijnsche citaat, waar de man-van-smaak der vorige generatie geen pagina buiten kon, en die meestal even veel om het lijf hadden als zijn Hol-

landsch. Hoe komt hier dan weer als overal als een andere aap uit weer een andere mouw, onder al deze schijnbaar wetenschappelijke en onpartijdige bekommelingen, de Kastedrift, de altijd werkzame, nimmer beledene Levensdrift voor den dag! Met het nauwelijks werkzame, immer beledene nationalisme tezamen geeft hij het aanzijn aan werelden van leugen, misleiding, begripsverduistering, 'onstoffelijk gezichtsbedrog'. En dit alles laat zich zoo voortdurend gelden in de problemen van de taal, dat deze uiteenzetting vooraf moest gaan.

En elders:

Hoe onzinnig is in dit licht ook het ophemelend praten over het 'zangerige' van de een of andere middeleeuwsche tekst. Wat ter wereld is 'zangerig' op zich zelf? De onbeschaafde uitspraak 'melluk' 'erretjes' en 'langes' klinkt ongetwijfeld zangeriger dan 'melk', 'erwtjes', 'langs'. Toch doet het laatste aangenaam en beschaafd, het eerste onaangenaam en leelijk aan. Waarom? Omdat zich met het eerste een voorstelling van ongemaniëerde, onopgevoede plebejers, met het tweede een van welopgevoede beschaafden verbindt. Nogmaals: Krissie, Janssie en Guussie klinken precies eender als Cissy, Nancy en Lucy, maar welk een onderscheid. En dezelfde geaspireerde h dient den eenen keer, om vulgair Jiddisj (bhok, sthom, khom, kheel), den anderen keer om aristocratisch Haagsch te karakteriseeren (van den Bergh, de Hooghe, van Rheenen). Pitti, Lippi, Soderini heeten namen van hoog-gedistingeerden klank (een puissie aan mijn lippie), maar niemand begeert Orobio de Castro te heeten. Zoo heeten Joden, die in kastanjes doen.

In dit boek heeft zij onbevangener over haar verleden gesproken dan in haar befaamd geworden jeugdherinneringsboeken als *De verlatene* en *Het huisje aan de sloot*.

Over de 'bizarre associatie' is al terloops gesproken. Zij voorziet hoeden van gezichten en jassen van lichamen, zij geeft de dingen een beteekenis, welke ze niet hebben en werkt aldus evenzeer bevorderlijk op de 'inspiratie' als vertroebelend op het oordeel. Een paar voorbeelden uit mijn persoonlijke ervaring. Nooit zal ik de kathedraal en de markt te Chartres in Junizon kunnen beschrijven, of ik zal een bepaalde sonate van Mozart moeten neuriën, die ik in die dagen tot 'lijfdeuntje' had. Dan zal er een gordijn opengaan, waaruit markt en kathedraal in scherpe duidelijkheid te voorschijn treden, ik ruik de muurbloemen, en het warme gras in Chenonceau. Voor anderen drukt Beethoven's 'Frühlingssonate' vreugde uit, voor mij enkel weemoed, zij associeerde zich onverbrekkelijk met den weemoed die toen in mijn leven was. Een vulgaire 'step' heeft voor mij de verhevenheid van een ruischend beukenbosch in den laten avond, daar hij dien avond door mijn hoofd zong en sinds kan ik hem met den besten wil niet vulgair meer hooren.

Mijn jeugdherinneringen, de onuitputtelijke bron van mijn ontroeringen, zijn in synagodeumen als geconserveerd. Dit alles heeft zijn eigen beteekenis en ook zijn eigen waarde, maar moet van het oordeel onderscheiden worden, gescheiden worden, zal het oordeel met recht een oordeel mogen heeten. Het behoort tot het ononderscheidene subjec-

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

tieve, terwijl 'oordeel' de uitspraak van het (zich zelf) onderscheidende subjectieve behoort te zijn. Hier is derhalve geen verschil van 'subjectief' en 'objectief', maar van niet en wel onderscheidend subjectief. Schiller inspireerde zich op rotte appels, Verlaine op draaiorgels tot superieure verzen, maar het zal den een niet ingevallen zijn, een rotte appel als appel superieur, noch den ander, een draaiorgeldeun als muziek superieur te noemen. En het zou de moeite waard zijn, eens na te gaan, welke bizarre associaties zich dagelijks voltrekken, in de bioscoop, tusschen het aanschouwde drama of natuurfereel en de begeleidende muziek. Ook deze dingen kunnen hun eigen bijzondere waarde hebben, doch alweer: niet voor het oordeel. Ze zijn niet waardeloos, maar ze zijn wel redeloos.

Wat boeit in dit citaat het meest, haar herinneringen aan het 'chazones' van haar jeugd ofwel de poging tot relativeren hiervan? Carry van Bruggen, Heleen, Eva *kon* haar jeugd niet kwijtraken. Zij 'haalde het verleden naar zich toe door veelvuldige herinnering en snoerde het aan het heden met gelijksoortige ervaring—zoodat de band tusschen het voorbije en het huidige nimmer verbroken werd en alles dat vervlogen leek, telkenmale in verwisselde gedaanten herleefde en opnieuw verscheen.'

Zelden heeft het oeuvre van een auteur zich zo identiek gemaakt met een persoonlijk leven van vlees en bloed. *Alles*, wat zij schiepte, bleek achteraf slechts omlijsting van een nimmer aflatende worsteling om Joods behoud. Te duidelijker, wanneer het zoals in *Prometheus* de facto *niet* om Joden gaat. Te smartelijker in de gespleten denkbeelden van Eva, de symbolische Joodse 'Moeder van al het levende', waarvan de Bijbel zegt: 'Ik zal zeer vermenigvuldigen uwe smart, namelijk uwer dracht; met smart zult gij kinderen baren; en tot uwen man zal uwe begeerte zijn, en hij zal over u heerschappij hebben.'

Haar vlucht in de sterren betekende uiteindelijk ook wijsgerig niets anders dan een normatief los-geslagen zijn van doodgewone Joodse, menselijke verhoudingen. Haar bleef als einddoel van alle redelijke wijsheid niets anders over dan het 'tegemoetzien van den dood'. In het steeds sterker bewust worden hiervan is haar persoonlijke tragiek nimmer schuil gegaan, wel het allerm minst voor haar zelf. Carry bleef in diepste wezen alleen, afgezonderd, Jodin. En dat in het bittere protest tegen dit naakte alleen-zijn in principe de symptomen moesten liggen van haar geestelijke ondergang, is duidelijk voor iedereen, die de geschiedenis der Joden in West-Europa nauwkeurig observeert. Carolina Lea de Haan is het prototype van de ontwortelde Joodse mens in West-Europa.

Carry van Bruggen en Jacob Israël de Haan hadden voor de generatie van schrijver dezes reeds een onwerkelijke klank. Van hen, die ten

KINDEREN AAN DE SLOOT

onzent beiden nog hebben gekend, zijn wel zeer weinigen over. Hun levensloop accentueert een legendarisch hoofdstuk uit de geschiedenis van de Joodse invloed op de Nederlandse beschaving. Wat zij aan letterkundig werk ons nalieten, is een met bloed beschreven Joods levensdrama, het deel van zo menig geslacht, dat er leefde in

*... het Westen
Waar vergaan de late resten
Van het volk in wederstand
Tegen ieder land.*

12. Waar vergaan de late resten

Amsterdam

'Mokum Alf'

In alle beschouwingen over het aandeel der Joden aan de Nederlandse beschaving zal tenslotte naar voren moeten komen, dat er één stad zó sterk het 'stempel van Tsion' heeft gedragen, dat zij terecht een 'Jeruzalem' is genoemd. Maar ook de resten daarvan dreigen onzichtbaar te worden. Want niet alleen dat de Joden voor het grootste deel uit haar midden zijn weggemoord, de sanering van de voormalige Jodenhoek zal ten overmate zeer spoedig vele tastbare herinneringen aan het Oude Volk voorgoed doen verdwijnen.

Het is intussen goed er op te wijzen, dat het niet alleen de Jodenhoek is geweest, die deze invloed op de stad vertoont. Ook, ja juist, het nieuwe Amsterdam van de negentiende eeuw (Sarphati!) en van de twintigste eeuw demonstreert een gedurige wederzijdse beïnvloeding. Was het niet de geniale architect M. de Klerk, die als belangrijkste figuur van de Amsterdamse School na de Eerste Wereldoorlog spectaculaire pogingen deed tot het vernieuwen van de oude koopstad? Die met zijn woningblokken in de Spaarndammerbuurt een volkomen nieuw en eigen geluid deed horen, dat door vele kenners als 'Joods' werd en wordt gezien.

Het nieuwe stak niet in de plattegronden der woningen of in hun innerlijke ruimteontwikkeling. Op dat gebied heeft de Amsterdamse school niets bijzonders gepresteerd. Maar De Klerk greep de uiterlijke verschijning, de gevels, de aaneenrijging en opstapeling van woningen tezamen op een wijze als nog geen voor hem had gedaan. De straatwand is het, waarop hij zijn machtig kunnen uitleeft. En hoe! Het is alsof de beeldhouwer zijn gevoel voor plastische vormen in dienst heeft gesteld, of de schilder al zijn talent heeft besteed aan het opbrengen van de kleuren. Men weet niet meer tot welke woning een raam, een balkon, een uitbouw behoort; normale raamvormen wisselen af met ramen van uitzonderlijke vorm en constructie. Ingangen worden plastisch behandeld, voordeuren en

hijsbalken worden sprekende elementen in de architectuur. Het materiaal wordt virtuoos verwerkt, waarbij nimmer de grens van het nog juist toelaatbare (uit constructief oogpunt) wordt overschreden. Dat zou, tot grote schade van het bouwproduct, bij velen van De Klerks volgelingen anders worden!

Aan alle werken van De Klerk vindt men deze grote vorm-, materiaal- en kleurbeheersing terug, ook in zijn meubelkunst. Slechts weinigen van de andere volgelingen van de nieuwe richting hebben hem daarin bij benadering kunnen evenaren. Bij velen leidde het streven er naar tot het toepassen van absoluut onvoldoende bouwconstructies. Bovendien, en daaraan is ook De Klerk niet ontkomen, leidde het streven naar het expressionistisch uitdrukken van een voorop gesteld idee tot negatie van de innerlijke bruikbaarheid der woningen en andere bouwobjecten. Tot welke consequenties dat leidde, is gebleken aan het uiterlijk zo prachtige, naar het ontwerp van De Klerk gebouwde woningblok aan de Amstellaan, met zijn levendig spel van halfcirkel-vormige erkertjes en langs de gevel klimmende balkons. In later jaren moesten in de gevel, ten behoeve van het beter bewoonbaar maken van de er achter liggende woningen, zulke ingrijpende veranderingen aangebracht worden, dat men de oorspronkelijke schoonheid ervan niet zou vermoeden, ware het niet dat een deel van de gevel tot nu ongeschonden is gebleven. Het is begrijpelijk dat een dergelijke, te uitsluitend op het uiterlijk gerichte architectuur, niet blijvend leiding kon blijven geven. Het verval begon al spoedig na de vroegtijdige dood van De Klerk en thans is de richting vrijwel verlaten, al zal hier en daar nog wel een late epigoon trachten in haar geest te werken.

In deze analyse worden de positieve en negatieve zijde van De Klerks optreden belicht. Het fraai uitgevoerde maandblad *Wendingen* heeft in enkele nummers het gehele oeuvre van deze Joodse artiest reliëf gegeven. Niet alleen zijn uitgevoerde bouwwerken, doch ook zijn onuitgevoerde architectonische projecten, zijn reisschetsen, studies en portretten demonstrenen ons, dat een man, die nog geen veertig jaar werd bij zijn dood in 1923 een onvoorstelbare hoeveelheid arbeid bleek te hebben volbracht. Een van zijn medewerkers en vrienden, die een open oog had voor De Klerks bijzondere, Joodse persoonlijkheid, schreef toen terecht:

Bij zijn scheiden werd het ons, als een wonder, geopenbaard:—hier is geen einde;—hier is een doel, dat door zijn arbeid ons eerst duidelijk werd. Laat donker en kil de naaste toekomst voor ons liggen, wat hij bracht, grijpt over leven en dood naar verder toekomst heen. Het leven is een wisselend spel, waardoor de groten onder ons de wisselende symbolen scheppen. Hij zocht naar zulk een symbool en wist voor onze wanhoop die troost te brengen... dat hij voor ons zal blijven wat hij nu is en wezen zal:

Hij was een kracht in zijne rust, hij sprak zo weinig en vertelde ons zoveel, hij was een steun alleen door zijn aanwezigheid. Hij schreef niet en las niet, hij kende geen groter genoegen dan het werken, hij tekende uit drang en lust, uit plicht en ontspanning. Hij was

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

tegelijk de kinderlijkste en de machtigste onder ons en speelde met zijn vormen in het ongebonden rijk zijner phantasieën. Hij greep waar anderen niets zagen, hij deed waar anderen dachten en in zijn lust tot geven was hij zo onstuimig, dat, waar het hem onthouden werd zijn architectonische geest op grote schaal te uiten, hij in die drang in één straat verwerkte, wat heel een stad had kunnen dienen.

Hij behoefde weinig te beproeven, omdat hij onmiddellijk wist en als een meester, die in natuurlijkheid zijn taak vervult, greep hij de woningen der stad, legde hen in het kleed der gebondenheid en maakte hen tot eenheid. Hier was hij ziener, dit was zijn sociale daad. Hij kende een verdere samenleving dan de onze en legde in zijn vernieuwende basis voor de architecturale vormen, de voorspelling harer komst.

'Sam' de Klerk was niet de enige Joodse kunstenaar, die in het jonge Amsterdam zijn sporen achterliet. Hij, die over het Damrak wandelt, zal misschien wel eens hebben gekeken naar de allegorische figuren, die het gebouw van de Levensverzekeringsmaatschappij 'Utrecht' sieren. Zij zijn van de hand van de Sefardische beeldhouwer Mendes da Costa, wiens vader, Moos Mendes 'matseiwe' (zerk)-maker was, wonende aan het 'Prinsengrachie' bij de Manegestraat. Twijfelt iemand ter wereld aan het Joodse karakter van deze geest, die het 'vak' van zijn vader wel op geheel eigen wijze voortzette, en die vooral in zijn sociaal-gericht kleiner werk ('chesjiewes') zijn liefde voor de gewone mensjes uit het ghetto gestalte gaf. Zijn leerling Frank de Miranda (thans in Israël als beeldhouwer werkzaam) schrijft over zijn rebbe:

In ons laatste, zeer bewogen gesprek, zei Mendes enkele weken voor het einde: 'Vraag dat niet aan mij, ik ben geen vroom man.' Aldus getuigde de man, wiens leven en werken één lang dienen was geweest. Niet dat hij bedoeld had 'tot nut of ten dienste van een godsdienst' te werken—hij stond zeer los van enige geloofsgemeenschap, al heeft hij de band met de Portugese Gemeente nooit geheel verbroken—maar het profane leven van de wereld die hij lief had, hief hij in de vanzelfsprekendheid van zijn wezen omhoog door de kracht van zijn geloof; zijn werk en zijn leven zelf waren trouwe, nederige dienst van God.

Met het bewustzijn van de moderne mens en met al de beperkingen van deze, stond hij te midden van de problemen van zijn tijd. Maar in het onwillekeurige van zijn persoonlijk doen en van zijn werk, was het alsof al dat 'moderne' van hem afviel en wat overbleef was... een oude Joodse Rabbi, zoals wij deze nog kennen uit de Chassidische verhalen van Martin Buber en met wie hij ook de karakteristieke trek van een bijna kwajongensachtige humor gemeen had, een heerlijke humor, die wij in zijn werk vaak weerspiegeld vinden. Bij het wezen van een dier eenvoudige 'chassidim' (vromen) had Mendes dat voornaam-aristocratische dat, vooral vroeger, tal van Portugese Joden kenmerkte en dat in hoge mate tot zijn vorm- en stijlgevoel zal hebben bijgedragen.

Dit fragment uit een nog niet gepubliceerd werk over Mendes da Costa werd ontleend aan een catalogus, die in 1946 verscheen naar aan-

leiding van een tentoonstelling, die niet alleen aan Mendes da Costa was gewijd, doch ook aan die andere grote Sefardie: S. Jessurun de Mesquita, de graficus, de etser, de portrettist en gevoelige uitbeelder van dieren. Als hij op veertienjarige leeftijd het admisie-examen aflegt voor de Rijksacademie van Beeldende Kunsten (1882) wordt hij door Allebé afgewezen. Na deze jeugd-catastrofe ging hij aanvankelijk in de leer op een architectenbureau. Moeizaam, maar zeer zelfbewust vond de Portugese jongen zijn weg naar het hoogtepunt van zijn grafische kunst. In de nacht van 1 februari 1944 werd Mesquita met vrouw en zoon uit zijn woonhuis aan de Linnaeuskade weggevoerd. Veel van zijn oeuvre ging verloren, werd gestolen uit zijn atelier gedurende de eerste weken na zijn deportatie. Een deel was gelukkig tijdig gered.

Er is het verhaal bewaard gebleven van een club van Joodse kunstenaars, die omstreeks 1900 wekelijks samenkwamen. Mesquita en Mendes vormden de kern. Een 'hebra', om het huiselijker uit te drukken, een 'chewre'. Daar werd zelden gesproken over de wet van Mozes maar zeer intensief over de wetten van onderscheiden muzen. Mesquita zal met Mendes bij zulke gelegenheden wel eens hebben gemijmerd over de stukken steen, die hij als jongen van veertien op de steenhouwerswerf van vader Moos mocht bewerken. Wonderlijk hoofdstukje uit de geschiedenis van de Joden in Nederland; milde echo uit een boeiend verleden.

Tuschinski. Ook in Nederland en vooral in Amsterdam hebben Joden een beslissende rol gespeeld in de ontwikkeling van het filmwezen. Tussen 1880 en 1910 raakt de rustige historie der Nederlandse Joden bij tijd en wijle de bewogen geschiedenis van de Oostjoodse diaspora. Sedert de grote pogroms kwamen Oostjoden naar Nederland. Sommigen om van hier uit naar elders te emigreren; anderen om hier te blijven. Onder hen bevond zich Abraham Tuschinski, ergens in de buurt van Lodz geboren, een voortreffelijke vestenmaker, die (zoals zijn Joodse 'memme' waarschijnlijk gedacht zal hebben) overal ter wereld zijn brood zou kunnen verdienen. Het 'goles' dreef hem naar Rotterdam, de gerenommeerde doorvoerhaven, waar Joden uit Rusland en Polen passage namen voor een nieuw 'goles'. Nergens ter wereld waren zulke goedkope bootdiensten te vinden voor de Verenigde Staten. Aan de andere kant van de haven solliciteerde echter de opkomende Nederlandse (Joodse) confectie-industrie naar bekwame vaklui, die in het gastvrije Nederland een betere toekomst tegemoet konden gaan dan waar ter wereld ook!

Abraham Tuschinski bleef, maar niet in de vestenmakerij. De behoefte aan een landverhuizershotel in het 'Warschau-aan-de-Maas' deed hem het initiatief nemen tot een goedkoop hotel. Simon van Collem schrijft in zijn *Uit de oude draaidoos*:

Tuschinski liet naald en draad in de steek en richtte in een paar afgebroken huizen aan de Nadorststraat een goed en zindelijk hotel voor passanten in, waar logies vijf cent per nacht kostte en waar de keuken berekend was op land- en geloofsgenoten, welke laatsten zich streng hielden aan het orthodoxe gebruik van spijzen. Onder deze landverhuizers hotel men namen aan van hen, die thans een grote en leidende rol spelen in de Amerikaanse filmindustrie: Adolph Zuckor, Carl Laemmle, Joseph Schenck, de handschoenenverkoper Samuel Goldfish, nu bekend als de filmproducent Samuel Goldwyn. Zij waren evenals Tuschinski aanvankelijk kleermakers en bontwerkers. De bioscoop was nog een kermis-kijkspul en de variété-theaters, die films vertoonden als sluitstuk van een programma, kondigden deze aan met de mededeling: 'Hierbij wordt de zaal verduisterd.'

Aan de Coolvest, die de uiterste periferie vormde van de Zandstraatnachtbuurt, stond een verlaten zeemanskerk. Tuschinski huurde het pand en liet het, voor de begrippen van die tijd, keurig inrichten. Hij zorgde ervoor, dat alles glom als een spiegel, want al was hij nog niet zo lang in Holland, hij had direct begrip voor de Hollandse zindelijkheid, die zich vaak manifesteerde in poets-, dweil- en wrijforgieën. Hij plaatste een paar gipsen borstbeelden van de Koningin en Prins Hendrik terzijde van het bioscoopdoek, omlijst door bloemen en groen. Het personeel stak hij in mooie uniformen en niet één generaal ter wereld droeg zoveel goud als Tuschinski's portier.

Geboren in een land, waar het verschil tussen de bezittende en arbeidende klasse van hogerhand werd gestimuleerd, voerde hij in zijn Nederlandse bioscopen democratische beginselen in. Ook in de goedkope rangen waren de service en het comfort precies eender. Werden de toiletten in andere theaters voor het betere—lees beter betalende publiek—met 'Dames' en 'Heren' aangeduid en voor de lieden uit de lagere rangen met 'Mannen' en 'Vrouwen', in zijn theater 'Thalia' kende men alleen 'Dames' en 'Heren' en de gelegenheid, waar deze dames en heren zich wel eens moesten ophouden, was de meest luxe-euze, die men ooit gezien had. In zijn ruime kassa's zaten altijd cassières, wier lachende mond en elegant-gekapte kopje meer tot de verbeelding van de bezoeker spraken dan een doodgewoon mannengezicht. Bovendien prefereert het publiek de stem van een aardig meisje boven de donkere bas van een kassier.

Toen Tuschinski eens een film importeerde, die niet alleen een enorme som geld kostte, maar waar tevoren geenszins van vaststond, dat het publiek zou komen, vroeg een andere collega: 'Ben je niet bang, dat je hiermee een vermogen kan verliezen?' 'God vraagt niet of je in zaken faalt. Als je het maar niet tegenover je medemensen doet', was het antwoord van de man, wiens godsdienst en afstamming hem toch altijd dierbaarder waren dan zijn verbazingwekkende carrière.

Op vrijdag 28 oktober 1921 werd het Amsterdamse theater geopend.

Twintig jaar later werd zijn schepper na een briljante loopbaan opnieuw meegesleept in de maalstroom van het eeuwig Joodse gebeuren. Zoals hij in Nederland kwam, zo verliet hij het; als een Jood, die in de tussenliggende jaren aan de periferie van de Nederlandse cultuur op eigen wijze creatief was geweest. Vormt ook dit gegeven niet een draaiboek voor een film?

Maar wij zijn allang weer ergens anders, op het Plein, het Rembrandtsplein. Daar liggen Joodse resten van nog abstracter aard, die te maken hebben met de Amsterdamse Jood als levenwekkend en 'leven'-brengend element in het beeld van de stad. Aanwijsbaar is daar weinig van te zeggen, maar is het niet waar, dat de Joodse invloed het sterkst gemist wordt, daar, waar de Joodse groep, ongenoemd, als zodanig in het aroma van de Amsterdamse sfeer doordrong. Uit het lichaam van Mokum is een stuk levend vlees weggesneden.

Het is nog niet zo lang geleden, dat in de omgeving van dit plein zich het vermaakcentrum van Amsterdam bevond, met Joodse gangmakers aan de top. Op de plaats waar later 'De Nieuwe Karsseboom' stond, bevond zich het 'Salon des Variétés', waar de grote komiek Judels zijn triomfen vierde. Vandaar naar 'Flora' is maar een stap. Ook al zouden wij allen, die hier zijn opgetreden voorbijgaan, dan zou toch Louis Davids moeten worden genoemd. Uit een vroegere generatie zijn figuren als Maupie Staal en Jules Boesnach vergeten. Maar Louis Davids werd een nationale figuur. Terecht? Ten onrechte? Wie maakt zoiets uit? Iets anders staat het met de vraag of zijn verschijning bij uitstek Joods mag worden genoemd. *Wij* wagen het te betwijfelen. De inhoud van de liedjes, die hij bracht (en die voor het grootste gedeelte niet van zijn hand waren!) richtte zich van uit een niet-Joods milieu (bij voorkeur de Jordaan) tot het Nederlandse publiek. De humor, die eruit straalt, is het tegendeel van Joodse humor, mede, omdat de liedjeszanger zich vrolijk maakt en het publiek amuseert ten koste van de 'underdog'. Zodra Louis Davids zich met het maatschappelijke vraagstuk occupeerde ('De kleine man') demonstreerde hij een gebrek aan deernis, dat de Joodse socialisten van Amsterdam (Henri Polak) hem buitengewoon kwalijk namen. Het oeuvre van de grote kleine man ontbeert in de grote lijn een veredelend sociaal element, dat het kenmerk genoemd kan worden van Joodse kleinkunst. Naar kwaliteit en ethiek is hij daarom niet te vergelijken met een pionier als de nu vergeten Eduard Jacobs, die met recht zanger van het levenslied kan worden genoemd, en die als voorloper kan worden beschouwd van figuren als Speenhoff en Pisuise.

Wij gaan door de Amstelstraat verder tot de Blauwbrug, de oorspronkelijke, denkbeeldige grens van het ghetto, dat naar een Joods woord eeuwenlang 'niet verder keek'. Voordat wij de brug overgaan, even nog langs deze kant van de Amstel naar 216, naar 'het huis met de bloedvlekken'. In dit grote, in natuursteen opgetrokken herenhuis tussen Heren- en Keizersgracht woonde eens de beroemde Amsterdamse burgemeester Coenraad van Beuningen. Na zijn aftreden als burgemeester (1686) waanzinnig geworden, hechtte hij meer en meer geloof aan een nabije ondergang van de wereld. Hij waande het Duizendjarige Rijk op handen en meende boven de stad visioenen te zien, die dit aankondigden. In de nacht stond hij op en ging hij razende en tierende langs de straten om zijn vrienden wakker te maken, hen vermanende zich gereed te houden voor de komende dagen van het einde der wereld. Ook zijn burens Belmonte, die in het 'Hof van de Baron de Belmonte' (Herengracht 586) woonden, haalde hij met vervaarlijk schellen des nachts uit hun 'onuitdunkelijke lethargie'.

Het is waarschijnlijk, dat Van Beuningen in zulk een vlaag van waanzin de muren van zijn huis bekladde met zijn naam, een pentagram, een octogram, voorstellingen van schepen en tenslotte enkele Hebreeuwse letters en woorden, waarin vaag de naam 'Magog' gelezen kan worden, de Bijbelse figuur uit het einde der dagen. Wij zijn weer verplaatst naar de 'Hebreeuwse tint over de Nederlanden' van de gouden eeuw, toen het Joodse leven in Amsterdam nauwelijks een eeuw op gang was en de Jodenhoek bloeide als een roos.

Nu dan de brug over naar het verwoeste stadsdeel, dat zijn laatste fase bijna heeft voltooid. Op het Jonas Daniël Meijerplein staan nog de beide Askenazische synogagen, die na verkoop aan de gemeente Amsterdam een andere bestemming tegemoet gaan. Op de hoek de Grote, gebouwd door Daniël Stalpaert en op 25 maart 1671 geopend. De Nieuwe, met zijn front aan het plein, daterende uit 1730, onderging in 1750 een grote uitbreiding en werd op 24 maart 1752 opnieuw ingewijd. Aan de overkant de fraaie Esnoga der Sefardiën, gebouwd door Elias Bouman en in 1675 geopend. Daartussen staat nu de Dokwerker van Mari Andriessen, als herinnering aan de collectieve strijd van de stad Amsterdam ten behoeve van het Joodse volksdeel, dat zoveel voor zijn worden, groei en bloei had verricht.

Aan deze zijde van de Breestraat het Waterlooplein, waar de markt nog oneigenlijke en onwezenlijke herinneringen schijnt op te roepen aan de voormalige Jodenhoek. De plaats, waar in 1632 Spinoza werd geboren, wordt door zeer weinigen meer als zodanig herkend. Een

paar huizen verder aan dezelfde kant de plaats van de beroemde Esnoga uit 1639, waar Uriël da Costa en later Spinoza in de ban werden gedaan. Zij was vóór 1940 al verdwenen en vergeten. Omstreeks het eind van de vorige eeuw was in de resten van dit gebouw het 'Joodsche Bruiloftshuis' gevestigd. In de jaren tachtig van de vorige eeuw begon echter ook de glorie daarvan te tanen. De Joodse bourgeois zag uit naar betere lokaliteiten, waarvan eveneens zelfs de naam bijna verloren is gegaan. Men ging bruiloft vieren in de 'Koningskroon', in 'Plancius' en 'Casino'. Boven in de kroonlijst stond nog altijd de naam waaronder onze grootvaders de eerste officiële Amsterdamse Synagoge hebben gekend: 'De Herschepping'. Op de ruiten van de lagere verdiepingen vond men de naam 'Amicitia' en nog later 'Waterloo'. In de zaaltjes werd omstreeks 1900 hevig gedebatteerd in de dagen, dat Burgerplicht en Radicalen elkaar de hegemonie van District 4 bestreden. De schim van de gebande lenzenslijper zal hebben geglimlacht!

Naar de hoek van de Zwanenburgwal toe stond tot 1928 op nr. 13 een huis met een Hebreeuwse gevelsteen: 'Ik stel mij God steeds voor ogen', daaronder het jaartal 5422 (1661). De tekst markeert de religieuze geaardheid van zijn zeventiende-eeuwse bewoners, Abraham en Isaac Pereira, die beide percelen (11 en 13) in 1656 lieten bouwen. Perceel 11 om als suikerraffinaderij te dienen, 13 voor woonhuis. De herinnering aan hen verplaatst ons niet alleen naar Sefardische contacten met Zuid-Amerika, doch ook naar het Joods-geestelijke leven van de kring rondom Menasseh ben Israël. En mét hem begeven wij ons langs het stukje Zwanenburgwal naar de Jodenbreestraat van meester Rembrandt. Wij zijn weer genaderd tot het beginpunt van onze beschouwingen. Zelfs als de gehele Jodenhoek gesaneerd zal zijn, blijft dit huis daar staan, als symbool van een boven de legendesfeer uitrijzend contact van de schilder, ook met de Joodse eeuwigheid.

Wij naderen de grens van de Jodenhoek, de Zuidertoren, die in zoveel boeken van en over Joden voorkomt. Vandaar uit kunnen wij nog eenmaal uitzien over de stad, waar Joden eens vredig leefden en vlijtig werkten temidden van een volk, waarmee zij innig verwant bleken. Vóórdat het Joodse lot ook in de Nederlandse verhoudingen beslissend ingreep en van het 'galoet de luxe' een 'goles s'tam' maakte. In deze buurt, aan de voet van de toren bij de Onkelboerensteeg zwijgen voor altijd Joodse stemmen. En zelfs hij, die zijn oor scherp te luisteren legt, zal weinig meer vernemen van het bruisende leven, dat eeuwenlang de straten, de sloppen en de huizen vulde van die onvergetelijke, Amsterdamse Jodenhoek.

ZIJ LIETEN HUN SPOREN ACHTER

*'s Nachts komt die steeg, brok onverteerd verleden,
langzaam mijn dromentrechter ingegleden,
maar als ik luistren wil naar torenklokken,
hoor ik mijn eigen stem: van hier vertrokken.*

Erev Pesach 5722 / april 1962

Lijst van Joodse uitdrukkingen

De termen die in de citaten voorkomen zijn in de oorspronkelijke schrijfwijze gehandhaafd, ook al is deze soms niet juist.

Achawa, organisatie van Joodse godsdienstonderwijzers.

Adenjo-elloehinoe, Here onze God. Bas-taardvloek (enigermate verbasterd).

Alf, eerste letter van het Hebreeuwse alfabet; getal 1.

Almemor (vulgo: *Almemmer*), verhoging in de Synagoge.

Am Hasefer, Volk van het Boek. Zie *Seifer*.

Amratses, onwetendheid.

Asjkenas, onbekend volk in de volkerenlijst van Genesis 10. Sedert de Middeleeuwen in de Rabbijnse literatuur gebruikt als naam voor Duitsland, zulks in tegenstelling tot *Sefarad* voor Spanje en Portugal. Van daar de termen *Asjkenaziem* en *Sefardiem*.

Assez ponim, brutale vlegel. Eigenlijk: hardheid van gezicht. Zie *Ponem*.

Ba'al Tesjoewa, bekeerling.

Balboos, heer des huizes, pater familias, officieel lid der Gemeente. In het Nederlands overgegaan als: bolleboos.

Barmitswa, kerkelijke meerderjarigheid.

Baruch, *Baroech*, de gezegende.

Bate Midrasjot, Leerscholen.

Ben (status constructus van *Been*, zoon), zoon van.

Bensjen (Lat. *Benedicere*), zegenen. Technische term voor het gebed na de maaltijd.

Betoeg (Hebr. *Batoe'ach*, betrouwbaar), rijk.

Bezaules (Hebr. *Bezol*), goedkoop.

Chagam (Hebr. *Chagam*, wijs, wijze),

technische term voor rabbijn, opperrabbijn bij de Sefardiem. Ook aanspreektitel.

Channeke-feest, Inwijdingsfeest.

Charpe (Hebr. *Cherpa*), schande.

Charpe und Schand, *Charpeneschant*, verschrikkelijke schande. Het tweede woord herhaalt in het Jiddisj het eerste Hebreeuwse begrip.

Chassid, vrome.

Chassidisme, Joods-mystieke beweging uit de achttiende eeuw.

Chazzen, voorzanger. Bij de Sefardiem: voorlezer.

Chazzones, het geheel van melodien en recitatieven dat door de voorzanger bij de Asjkenaziem wordt gebruikt. Zie *Hazanade*.

Cheider, Jodenschool.

Cherem, ban.

Chesjiewes, goedhartig mens.

Chewre, vereniging.

Chinoeg, opvoeding. Eigenlijk: inwijding.

Choemasjiem, Pentateuch-exemplaren.

Choepa, huwelijksvoltrekking.

Chommesj van Onderwijzer, Pentateuch met vertaling van Raw Onderwijzer.

Choweir, *Chawer*, vriend, genoot.

Choweir-titel, kerkelijke eretitel die door de opperrabbijn aan een verdienstelijke Jood kan worden verleend.

Chowew Tsion, minnaar van Tsion, voor-Zionistisch.

Darsjan, uitlegger. Afgeleid van de stam van hetzelfde Hebreeuwse werkwoord (D-R-S) als *Midrasj*, zie aldaar.

LIJST VAN JOODSE UITDRUKKINGEN

- Dawwenen*, bidden. In Nederland gebruikt: *Oren*.
- Dor-dor*, geslacht na geslacht.
- Droosjes*, preken.
- Eilje-nowe*, Elija de profeet.
- Eisjedesje* (verbasterd uit Hebr. *Esjet iesj*, vrouw van een man), verboden omgang van getrouwde echtelieden.
- Eleutheropolis* (Grieks), stad der vrijheid.
- Esnoga* (vulgo: *Snoge*), synagoge der Sefardië.
- Galoeth* (vulgo: *Goles*), ballingschap, diaspora. Er wordt onderscheid gemaakt tussen het *Galoeth* als ballingschapsstructuur en de *Gola* als geografische verspreiding der Joden over de wereld.
- Gecoft*, gekocht.
- Gemore*, Talmud. De samenvatting van de discussies in de Babylonische en Palestijnse Leerscholen over de Misjna, 200-500 na de gewone jaartelling. Met de *Gemore* wordt altijd de Babylonische bedoeld, die het Rabbijnse Jodendom beheerst.
- Ghetto* (etymologie onzeker), Jodenwijk.
- Goi* (Hebr. *Goy*), volk. In technische zin gebruikt voor niet-Jood.
- Gola, Goles*, diaspora. Zie *Galoeth*.
- Goles s'tam*, de gewone diaspora zonder meer.
- Goolewacher* (etymologie onzeker), spotnaam voor Amsterdamse Joden.
- Gootsef* (Hebr. *Gatsoef*), brutale vleugel.
- Grouw geschrei en matte melooche*, veel geschreeuw en weinig wol.
- Haam, Ehaam* (Duits *Heim*), thuis, naar huis.
- Haftara*, fragment uit de Profeten.
- Hagode*, Pesachverhaal.
- Halacha*, norm der Wet, het normatieve deel der Mondelinge Leer.
- Haskaba*, gebed voor de zielerust van een dode.
- Haskala*, Aufklärung, Verlichting. Van daar *Maskiel*, verlichte Jood.
- Hawdala*, scheiding. In technische zin de scheiding tussen Sabbath en werkdagen. Als zodanig ook het ritueel dat deze scheiding omgeeft: *Hawdala, Hawdole maken*. Hierbij wordt de formulering gebruikt: *Hammawdiel bein koudesj legoul*, die een scheiding maakt tussen heilig en onheilig.
- Hazanade*, het geheel van melodien en recitatieven dat door de voorlezer bij de Sefardië wordt gebruikt. Zie *Chazzones*.
- Hebra* (Sef. voor *Chewre*), vereniging.
- Jehoede* (Hebr. *Jehoedie*), Jood.
- Jesjiewe* (Hebr. *Jesjiewa*), Talmud-hogeschool.
- Jiddisjkat, Jiddisjkeit*, Jodendom in de zin van het geheel van Joods gevoels- en dadenleven.
- Jishoew-nikken*, bewoners van de Jishoew; Israël.
- Jiskor*, herdenking, herdenkingsgebed voor een dode.
- Jisroeil, Jisrool, Kol Jisrool* (Hebr. *Kol Jisra'el*), geheel Israël, als term voor het gehele Joodse volk.
- Jontif, Jontef* (Hebr. *Jom tow*), feestdag.
- Kabronem-chewre*, begrafenissenootschap.
- Kehilla* (vulgo: *Kille*), gemeente.
- Kiddoesj*, heiliging, inwijding van Sabbath en feestdagen. De uitdrukking: *Voor geen kidisj geen afdoole* is een verbastering van: *Nit fier kiddesch un nit fier hawdole*, nergens voor geschikt zijn.
- Kol Jisrool*, zie *Jisroeil*.
- Kosjer* (Hebr. *Kasjeer*), geschikt; vooral in technische zin: ritueel geoorloofd.
- Kowed*, eer.
- Lecha Dodie* (Asjk. *Lecho Doudie*), Kom mijn vriend. Beginletters van het begroetingslied door Salomo Alkabetz, Safed, zestiende eeuw.
- Lilmod oelelammed*, om te leren en te leraan.
- Limmoed Tora*, studie der Tora.
- Loosjen hakoudesj* (Hebr. *Lesjon hakodesj*), Heilige Taal.
- Ma'jan hamitgabér*, opwellende bron.
- Maskelheim*, verlichte geesten, Aufklärer.

LIJST VAN JOODSE UITDRUKKINGEN

- Massematte, Massematten* (Hebr. *Massa-oe-matan*), handel.
- Massora*, overlevering. Gebruikt voor de traditionele overlevering van de Bijbeltekst. De geleerden die deze tekst vaststelden worden Massoreten genoemd.
- Matseiwe-maker*, zerkmaker.
- Mazzel* (Hebr. *Mazzal*), geluk. Eigenlijk: komeet, gesternte.
- Mazzeldik, Mazzeldig*, gelukkig. Vooral in de wens: *Mazzeldikke woch* op zaterdagavond.
- Mechoetaniem*, verzwagerd, verwant. Technisch vooral in de zin van wederzijdse ouders van bruid en bruidegom.
- Mediene* (Hebr. *Mediana*), gewest, provincie.
- Mediene-stamper*, spotnaam voor provinciale Joden. Zie *Goolewacher*.
- Medras* (Sef.), Leerschool.
- Mesjoemad* (vulgo: *Geschmadde*), gedoopte. Eigenlijk: vernietigde.
- Mezoezah*, symbool aan de deurpost.
- Midrasj*, folkloristische commentaar op de wet.
- Mikwa*, ritueel bad.
- Minjan*, quorum van tien mannelijke Joden boven de dertien jaar, vereist voor officiële godsdienstoefening.
- Misjna*, mondelinge leer.
- Misjpacha* (vulgo: *Misjpoche*), familie. Grappige vervorming in: *Misjpochologie*, genealogisch napluizen van de familieverbanden.
- Misscheschinne* (Hebr. *Mieta mesjoena*), afschuwelijke dood. Eigenlijk: een dood die zich van alle andere onderscheidt.
- Mizrach*, symbool om het Oosten aan te geven.
- Mohel* (vulgo: *Mool*), kerkelijke besnijder.
- Mokum* (Hebr. *Makom*), plaats.
- Mokum Alf*, Amsterdam.
- Moré-diploma*, rabbijnendiploma.
- Morenoe Raw*, onze grote leraar: titel van opperrabbijn.
- Mosjjeach* (Hebr. *Masjjeach*), messias, gezalfde. Eigenlijk: de met olie bestreken.
- '*Nacht*', technische term voor het eind van Sjabbath of feestdagen.
- Nasie*, vorst.
- Nekoome* (Hebr. *Nekama*), wraak, leedvermaak.
- Niechesj* (Hebr. *Niechoesj*), bijgeloof.
- Olewecholem* (Hebr. *Alaw hasjalom*), zaliger. Eigenlijk: over hem zij vrede.
- Oren*, zie *Dawwenen*.
- '*Ouderkerk*', Portugees-Israëlitische Begraafplaats te Ouderkerk aan de Amstel.
- Parch, Parreg*, klets kop, minderwaardig individu.
- Parnes* (Hebr. *Parnas*), bestuurder der Gemeente.
- Parnoosse* (Hebr. *Parnassa*), levensonderhoud.
- Parochet*, voorhangsel.
- Pioet*, feestgebed voor de Synagogale dienst op Jom tow.
- Poale Zion*, socialistische Zionisten.
- Ponem* (Hebr. *Paniem*), gezicht.
- Posjet* (Hebr. *Pasjoet*), gewoon.
- Posjeter jieden*, gewone Joden.
- Pottegies*, Portugese Jood.
- Rabbaniem*, meervoud van raw, rabbijnen.
- Rabbie, Rehbe*, aanspreektitel voor rabbijn.
- Rabbonem, Rehbes*, zie *Rabbaniem*.
- Rachmones*, sociale bewogenheid.
- Raw*, geleerde.
- Risjes* (Hebr. *Risj'oe*t), kwaadwilligheid. Vooral gebruikt voor maatschappelijk antisemitisme.
- Rosj Hasjana* (vulgo: *Rousj Hasjone*), Nieuwjaar.
- Scheimeshak*, plaats tot het deponeren van niet meer bruikbare cultische voorwerpen.
- Schemono-Nesry* (verbasterd uit: *Schemone Esre*), Achttien-gebed.
- Schiddoech* (vulgo: *Sjiddesj*), huwelijk.
- Schier ha maâlôth* (vulgo: *Sjier hamanges*), Trappenlied. Bedoeld is Psalm 126 die

LIJST VAN JOODSE UITDRUKKINGEN

- bij de Asjkenaziem wordt gezongen op Sabbath en feestdagen vóór het gebed na de maaltijd.
- Sch'ma Jisraël*, Hoor Israël. Beginwoorden van het doodsgebed.
- Schmaabenie* (Hebr. *Sch'ma benie*), Hoor, mijn zoon! Gebruikt als exclamatie van verwondering.
- Schnorrer*, bedelaar.
- Schoire* (Hebr. *Sechora*), koopwaar. *Toire* ist die beste *Schoire*, de Tora is de beste koopwaar.
- Schprankel*, Portugese Jood. Eigenlijk: gedoopte.
- Seeder-avond*, Paasavond.
- Sefarad*, *Sefardiem*, zie *Asjkenas*.
- Seifer*, boek.
- Selichoth*, smeekgebeden.
- Semiecha*, promotie.
- Senne Renne*, populaire vrouwenbijbel in het Jiddisj uit de zeventiende eeuw. Verbasterd uit de Bijbelwoorden van het Hooglied: *Tse'ena oere'ena*, gaat uit en ziet (nl. dochters van Tsjion).
- Shier-ha-maëloth*, zie *Schier ha maäloth*.
- Sjammesj*, kosten.
- Sjiddesj*, *Sjiddoech*, huwelijk.
- Sjikets* (Hebr. *Sjekets*), vulgaire betiteling van niet-Jood. Vrouwelijk: *Sjikse*.
- Sjoel*, synagoge.
- Sjofar*, bazuin.
- Sjouchet*, beestensnijder.
- Sochrem*, kooplieden.
- Sofeer*, schrijver van de Tora.
- Taatsche temeie*, Duitse hoer.
- Tachles* (Hebr. *Tachliet*), zakelijk.
- Tachles reiden*, zakelijk spreken, tot de kern der dingen komen.
- Talles* (Hebr. *Tallieth*), bidkleed, ook als doodskleed meegegeven.
- Talmud*, zie *Gemore*.
- Taures Mausche* (Hebr. *Torat Mosche*), Leer van Mozes. Gebruikt als bekrachtiging, eed.
- Taw*, laatste letter van het alfabet.
- Tefila*, gebed.
- Tefille*, *Fille*, gebedenboek.
- Tenach*, Bijbel.
- Tora* (vulgo: *Toire*), Leer.
- Tsawa'a* (vulgo: *Tswa'e*), testament.
- Tsores* (Hebr. *Tsaroth*), leed, moeilijkheden.

Bronnen en literatuur

INLEIDING

Voor algemene samenvattingen verwijzen wij naar J. Jacobs, *Jewish contributions to civilization*, Philadelphia 1919, en C. Roth, *The Jewish contribution to civilisation*, London 1938. Een recente theoretische benadering in G. Abrahams, *The Jewish mind*, London 1961.

Voor de historische parallel van het Bijbelse Israël en bepaalde aspecten der Nederlandse geschiedenis, voorzover deze tot uitdrukking komt in de Nederlandse literatuur, zie K. F. Proost, *De Bijbel in de Nederlandsche letterkunde als spiegel der cultuur*, 3 dln, 1932-35.

Voor de promotie bij Jacob Alting zie M. Gudemann, *Judisches im Christenthum des Reformationszeitalters*, 1870, aangehaald bij J. E. Vleeschhouwer, 'Een zeventiende-eeuwse promotie in het Hebreeuws in Nederland', *Maandblad voor de geschiedenis der Joden in Nederland*, v, p. 151. Zie voor de Hebreeuwse formuleringen J. Alting, *Hebraeorum respublica scholastica*, Amsterdam 1652, p. 122.

H. J. Koenen, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, Utrecht 1843, uitgegeven door het Provinciaal Utrechtsche Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Over het ontstaan van dit boek J. Zwarts, 'Hoe Koenen's *Geschiedenis der Joden in Nederland* ontstond', *Nederlandsch Israelitisch Weekblad*, 10 Juni, 1 en 8 Juli 1927, ook overdruk. Koenen raadpleegt Da Costa herhaaldelijk. Zie bv. brief 9-9-1842, Reveil Archief. Hij slaat diens kennis hoog aan; zie brief 10-3-1858, R.A.

Over de Tien Stammen publiceerde A. H. Godbey, *The lost tribes a myth; suggestions towards rewriting Hebrew history*, Durham (North Carolina) 1930. In het Nederlands verschenen J. A. F. Mörzer Bruyns, *De verloren stammen Israëls, teruggevonden in de volkeren van Europa*, Leiden 1920, en L. A. Rademaker, *Waar bleven de tien stammen van Israël?*, Den Haag 1939.

Het gedicht van H. Roland Holst is geciteerd uit de bundel *Uit de diepte; tijdgedichten*, Haarlem 1946.

VAN DE MARRANEN TOT MARNIX

Voor Marcus Perez zie I. Prins, *De vestiging der Marranen in Noord-Nederland in de zestiende eeuw*, Amsterdam 1927, en J. A. Goris, *Étude sur les colonies marchandes meridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567*, Leuven 1925.

Voor Joseph Nasi zie C. Roth, *The house of Nasi, the Duke of Naxos*, Philadelphia 1948. Uitvoerige literatuuropgave over Don Antonio bij I. Prins, het hierboven genoemde werk, p. 126 e.v.

BRONNEN EN LITERATUUR

Zie verder Fritz Heymann, *Der Chevalier von Geldern; eine Chronik vom Abenteuer der Juden*, Amsterdam 1937. Over Mencia de Mendoza schreef Th. M. Roest van Limburg, *Een Spaansche gravin van Nassau*, Leiden 1908.

Voor het citaat uit de *Catalogus van Marnix* zie J. J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix van St. Aldegonde: godsdienstige en kerkelyke geschriften; Aanhangsel: Catalogus bibliothecae*, 's-Gravenhage 1878, p. 123 e.v. Over de relatie van het Wilhelmus tot de Bijbel schreef G. Brom, *Het Wilhelmus en de Bijbel*, Med. N.A., Lett., Nieuwe Reeks, 9, no. 1, Amsterdam 1946. Later aangevuld door S. J. Lenselink, 'Marnix en het Wilhelmus', *Tydschrift Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, LXVII, 4, 1950. F. Falk publiceerde 'Ein jüdisch-deutsche Fassung des Wilhelmus van Nassouwe', in B.V.G.O., 1939.

VAN BARIAEUS TOT BAUDARTIUS

Voor Menasseh ben Israël zie C. Roth, *A life of Menasseh ben Israël*, Philadelphia 1945. Zie voor de contacten van Menasseh met zijn niet-Joodse vrienden ook de inleiding bij J. Meijer, uitgave van Hugo de Groot, *Remonstrantie nopende de ordre dije in de landen van Hollandt ende Westvrieslandt dijnt gestelt op de Joden*, Amsterdam 1949. Voor Grotius' kennis van het Hebreeuws zie J. Meijer, 'Hugo Grotius' knowledge of Hebrew', *Historia Judaica*, XIV, 1952.

Rembrandt en de Joden. Zie F. Landsberger, *Rembrandt, the Jews and the Bible*, Philadelphia 1946. A. M. Vaz Dias in *De Vrijdagavond*, VII, 28 en 29 ('Wie waren Rembrandts buren?'), en VIII, 34 ('Rembrandt en zijn Portugese buurtgenoten').

Over Athias schreef S. Seeligmann in *Kadimah*, I, 30 april 1911, p. 178. Zie voorts J. F. M. Sterck, *Vondel en Joseph Athias*.

Zie voor Spinoza's jeugd vooral A. M. Vaz Dias en W. G. van der Tak, *Spinoza mercator & autodidactus*, 's-Gravenhage 1932. Belangrijk blijft K. O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 's-Gravenhage 1896.

Het citaat over de buitenlandse Joden aan de Leidse Universiteit is ontleend aan G. D. J. Schotel, *De Academie te Leiden in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw*. Voor Anna Maria van Schurman zie A. M. H. Douma, *Anna Maria van Schurman en de studie der vrouw*, Amsterdam 1924. Voorts O. C. Broek Roelofs, *Wilhelmus Baudartius*, Kampen 1947. Algemeen over de bestudering van het Hebreeuws: J. Nat, *De studie van de oosterse talen in Nederland in de achttiende en de negentiende eeuw*, Purmerend 1929. Over de Statenbijbel schreef C. C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden 1937, waaraan een enkel citaat werd ontleend.

VAN 'CO-EN' TOT COHEN

Voor de discussie over de theorieën van Sombart zie J. G. van Dillen, 'De economische positie en betekenis der Joden in de Republiek en in de Nederlandse koloniale wereld', in H. Brugmans en A. Frank, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, Amsterdam 1940. Deze bijdrage steunt op vroegere onderzoeken door A. M. Vaz Dias. Zie voorts H. I. Bloom, *The economic activities of the Jews of Amsterdam in the seventeenth and eighteenth centuries*, Williamsport (Pennsylvania) 1937.

Over Joseph Penso de la Vega zie de herdruk van de Spaanse tekst van *Confusion de confusiones* met Nederlandse vertaling door M. F. J. Smith en G. J. Geers, 's-Gravenhage 1939.

Voor de familie De Pinto zie J. S. Wijler, *Isaac de Pinto*, Apeldoorn 1923.

BRONNEN EN LITERATUUR

Over de Joden in Suriname schreef F. Oudschans Dentz, *De kolonisatie van de Portugeesch Joodsche natie in Suriname en de geschiedenis van de Joden Savanne*, Amsterdam 1927. Voorts J. Meijer, *Pioneers of Pauroma: contribution to the earliest history of the Jewish colonization of America*, Paramaribo 1954. Over de Joden in Brazilië zie H. Wätjen, *Das holländische Kolonialreich in Brasilien*, Haag/Gotha 1921, en A. Wiznitzer, *The records of the earliest Jewish community in the New World*, New York 1954.

Over de hofjood in het algemeen zie S. Stern, *The court Jew*, Philadelphia 1950. Over de Boassen schreef D. S. van Zuiden in *De Hoogduitse Joden in 's-Gravenhage*, Den Haag 1913, en voorts in enkele kleinere studies.

Zie over Benjamin Cohen diverse studies van J. Zwarts, als 'Het verblijf van Prins Willem V te Amersfoort ten huize van den Joodschen tabaksplanter Benjamin Cohen', 1921, overdruk uit *Utrechtsch Provinciaal & Stedelyk Dagblad*. Ook *De Joodse gemeente van Amersfoort: gedenkschrift*, 1927.

DE HEER VAN HET JOODSE TEISTERBANT

Naar eigen onderzoekingen en publicaties.

LIBERALISTEN EN JODEN

De beschouwingen van Abraham Kuiper over het Jodendom, *Liberalisten en Joden*, werden herdrukt in *Ons Program*, Amsterdam 1879, p. 167 e.v. Van de apologetische geschriften ertegen vermelden wij A. B. Davids, *Een midden-eeuwer in onze dagen*, Baarn 1909.

Over J. D. Meijer schreef N. de Beneditty, *Leven en werken van Jonas Daniel Meijer*, Haarlem 1925.

Over het aandeel der Joodse juristen zie B. M. Telders, 'De Joodse geest en het recht', in H. J. Pos, *Anti-semitisme en jodendom*, Arnhem 1939. Het citaat uit Van Vollenhoven werd ontleend aan zijn *Verspreide geschriften*, I, Haarlem/'s-Gravenhage 1934, p. 326.

Voor de citaten over het Zegelrecht zie M. H. van Lee, *Het zegelrecht der dagbladen van Nederland*, Leiden 1867, en *De nieuwsbladen en het zegelrecht*, 's-Gravenhage/Brussel 1869.

BEURSBOUWERS EN BAANBREKERS

Voor algemene oriëntering zie H. P. G. Quack, 'A. C. Wertheim', in *Uit den kring der gemeenschap*, Amsterdam 1899, en zijn *Herinneringen*, Amsterdam 1907. Het citaat uit S. van Praag werd ontleend aan zijn essay 'Offenbach', *Ha'Ischa*, x, 5, mei 1938.

Voor Marx' houding tegenover het Jodendom zie E. Silberner, *Western socialism and the Jewish question*, Jeruzalem 1955 (Hebr.). Voor Marx' verhouding tot zijn familie zie W. Blumenberg, 'Ein unbekanntes Kapitel aus Marx' Leben', *International Review of Social History*, I, 1956, part 1).

Voor Sarphati zie M. G. de Boer, 'Sarphati en zijn tijd', in *Jaarboekje 1928* van het Departement Amsterdam der Nederlandsche Mij voor Nijverheid en Handel, p. 99 e.v. Ook M. M. van Praag, 'Een baanbreker, Dr. Samuel Sarphati', overdruk uit *Gemeentebestuur*, augustus 1937.

BRONNEN EN LITERATUUR

'SOCHREM'

Zie voor de cultuurhistorische achtergrond van de 'soucher': H. Beem, *De verdwenen Mediene*, Amsterdam 1950, waaraan een enkel citaat werd ontleend. Ook zijn *Jerosche; Jiddische spreekwoorden en zegswijzen uit het Nederlandse taalgebied*, Assen 1959, werd geraadpleegd.

Voor de familiegeschiedenis van de Van den Berghs werd gebruik gemaakt van S. van den Bergh Jr., *Het leven van het echtpaar Simon van den Bergh en Elisabeth van der Wielen*, Rotterdam 1907, naar deze uitgave onveranderd herdrukt in 1952. Zie voorts C. Wilson, *Geschiedenis van Unilever*, Nederlandse bewerking van Jane de Iongh, 's-Gravenhage 1954.

Voor manufacturen zie A. Wolff-Gerzon, *'Au Bonheur des Dames'*; uit het Nederlandse kledingbedrijf van de laatste honderd jaar, Amsterdam z.j.

RODE BLOFSEMS

De beschouwingen van dit hoofdstuk berusten geheel op zelfstandig onderzoek.

VOLK VAN HET BOEK

Voor L. Simons zie *Ter herinnering aan Dr. Leo Simons*, Amsterdam-Sloterdijk 1933, en voorts L. Simons, *Tot afscheid; boeken en hun betekenis*, Amsterdam 1930.

Over de Querido's zie A. Querido, Anthonie Donker en Th. Wink, *Emanuel Querido*, Amsterdam 1955.

Voorts in het algemeen over het aandeel der Joden aan de Nederlandse literatuur: S. van Praag, *De West-Joden en hun letterkunde sinds 1860*, Amsterdam 1926. Niet zonder betekenis zijn ook de beschouwingen van J. Hiegentlich, in *Ha'Ischa*, IV en V.

KINDEREN AAN DE ZEE

Over Jozef Israëls zie H. E. van Gelder, *Jozef Israëls*, (Palet Serie), Amsterdam z.j., en J. Israëls, *Spanje; een reisverhaal*, 's-Gravenhage 1899, waaraan citaten werden ontleend.

Zie voor de beschouwingen van Esther de Boer-van Rijk haar *Ik kijk terug; episodes uit mijn leven*, Amsterdam 1934. Het citaat van S. van Praag komt voor in zijn essay 'Bij de dood van Esther de Boer-van Rijk', *Ha'Ischa*, IX, 9, september 1937.

Zie voor Dr. M. B. Mendes da Costa de necrologie door J. Kalff Jr. in *Jaarboek Mij Nederlandsche Letterkunde*, Leiden 1940. De autobiografische beschouwing van Mendes komt voor in *De Nieuwe Gids* van 1926.

KINDEREN AAN DE SLOOT

De gegevens over het Joodse milieu van de familie de Haan werden door ons in opdracht van de voormalige staatssecretaris Mr. Y. Scholten samengebracht in een uitvoerige documentatie (1961).

BRONNEN EN LITERATUUR

WAAR VERGAAN DE LATE RESTEN

Over M. de Klerk zie J. Bot, 'bouwkunst', *Geestelijk Nederland 1920-40*, onder redactie van K. F. Proost en J. Romein, Amsterdam/Antwerpen 1948. Over Tuschinski zie S. van Collem, *Uit de oude draaidoos*, Amsterdam z.j., waaraan een citaat werd ontleend. Over Eduard Jacobs zie A. de Haas, *De minstreel van de mesthoop*, Amsterdam 1958. De geschiedenis van de Jodenhoek werd door ons in verschillende publicaties uitvoerig behandeld en toegelicht: *Het verdwenen ghetto*, Amsterdam 1948, en *Het Jonas Daniël Meijerplein*, Amsterdam 1962, beide met opgave van literatuur en bronnen.

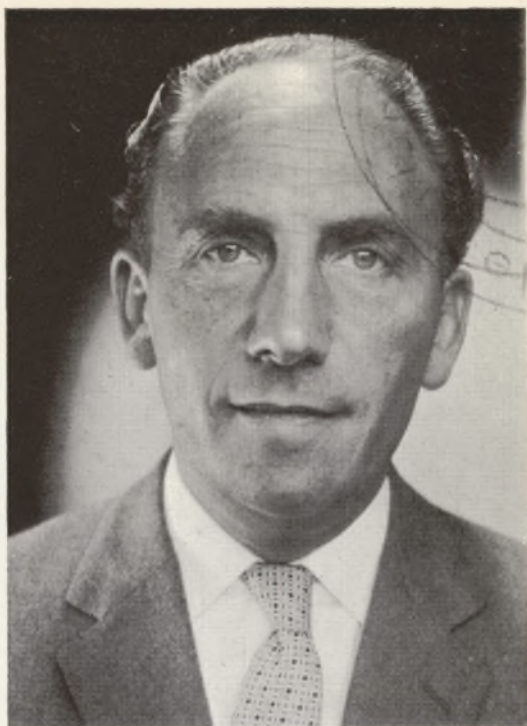
Register

Dit register bevat alleen namen van Joden; niet opgenomen zijn personen die slechts terloops worden genoemd.

- Abarbanel, Rachel, 51
Abraham, Mozes, Israël en Ella ben, 195
Aletrino, Aàron (Sam), 168, 169, 202
Antonio, Don, 33
Asser, Carel, 123, 127
Asser, Mozes Salomon, 127
Asser, Tobias Michaël Carel, 127
Athias, Immanuel, 57, 58
Athias, Joseph, 17, 56, 70
Barbosa, Anna, 37
Bergh, Simon van den, 158, 160
Bergh, Zadok van den, 158
Boas, Tobias, 95
Boer-van Rijk, Esther de, 219
Bruggen, Carry van, 229, 235
Bueno, Ephraim, 54, 57
Castro, Eduard, 35
Cohen, Alexander, 171
Cohen, Benjamin, 99
Collem, Abraham Eleazar van, 174
Coltof, Sam, 171
Costa, Daniël da, 104, 105
Costa, Isaac da, 104
Costa, Uriël da, 10, 69
Davids, Louis, 245
Disraëli, Benjamin, 112, 113
Dünner, Dr. Joseph Hirsch, 179, 180, 187
Elias, Josef, 14
Emanuel, Don, 38
Espinoza, Baruch d', 10, 61
Espinoza, Michaël d', 61
Fonseca, Isaac Aboab da, 56, 81, 84, 92
Gerzon, Eduard, 163
Gomez, Yolanda, 33
Haan, Izak de, 227
Haan, Jacob Israël de, 212, 229, 231
Halevi, Aron, 45
Halevi, Uri, 45
Heine, Heinrich, 30
Herzberg, Abel, 181
Herzl, Theodor, 188, 214
Heijermans, Herman, 205, 217
Israël, Menasseh ben, 16, 45, 69, 80
Israëls, Jozef, 213
Jacobs, Eduard, 245
Kleerekoper, Asser Benjamin, 186
Kleerekoper, Samuel Chananja, 186
Klerk, Sam de, 240
Lee, Abraham van, 130
Lee, Maurits van, 130
Lemans, Mozes, 107
Lessing, Theodor, 21
Levy, Mr. J. A., 141
Luna, Beatrice de, 30
Machado, Antonio Alvares, 83
Marx, Karl, 135, 172
Mendels, Isidore, 183
Mendels, Maurits, 183
Mendes, David Franco, 60, 84, 85, 211
Mendes, Diego, 31
Mendes, Francisco, 30
Mendes da Costa, Josef, 242
Mendes da Costa, Maurits Benjamin, 223
Mendes de Leon, Abigail, 141
Mendesia, Gracia, 30
Mesquita, S. Jessurun de, 243
Meijer, Jonas Daniël, 102, 121
Meijers, E. M., 128, 187
Miguez, João, 30
Morteira, Saul Levi, 63, 64
Nasi (Miguez), Joseph, 30
Nassy, David de Isaac Cohen, 89

REGISTER

- Netto, Josua Nunes, 91
 Nunes, Maria, 45
 Pereira, Abraham, 53
 Pereira, Joseph, 91
 Péreire, Gebrs., 134
 Perez, Marcus, 26
 Pimentel, Beatrice de, 33
 Pincoffs, Lodewijk, 148
 Pinto, Daniël, 52
 Pinto, David, 86
 Pinto, Isaac de, 86, 90
 Polak, Henri, 173, 175
 Querido, Emanuel, 201
 Querido, Israël, 201
 Rubens, Betje, 228
 Sarphati, Samuel, 140, 170
 Simons, Leo, 197
 Sonnenfeld, Chaim, 233, 234
 Suasso, Francisco Lopez, 85
 Tal, Tobias, 183, 193
 Tuschinski, Abraham, 243
 Uziël, Chagam, 46
 Varnhagen, Rahel, 114, 127
 Vega, Don Joseph Penso de la, 80
 Visser, Mr. L. E., 129
 Vries, Louis de, 221
 Weizmann, Chaim, 15, 165
 Wertheim, A. C., 135, 146, 147
 Wielen, Elisabeth van der, 161
 Wolff, Sam de, 181
 Wijnkoop, David Jozef, 178
 Zweig, Stefan, 155, 166

Dr. Jaap Meijer werd in 1912 te Winschoten geboren. Hij studeerde aan het Nederlands-Israëlitisch Seminarium en de Universiteit van Amsterdam. Na zijn promotie in 1941 op een dissertatie over Isaac da Costa publiceerde hij veel over de geschiedenis der Joden in Nederland en speciaal over het Amsterdamse Jodendom: zijn boeken *Het verdwenen ghetto* en *Het Jonas Daniël Meijerplein* vonden in brede kring weerklink.

